

**A kiadvány a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0014, „TEHETSÉGTÁMOGATÁS
A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM KILENC TUDOMÁNYÁGÁBAN”
c. projekt támogatásával valósult meg.**

Nyelvelmélet és diakrónia 2

Nyelvelmélet és diakrónia 2

Szerkesztette:

É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila

PPKE BTK

Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék

Piliscsaba

2014

A kötet tanulmányait lektorálták:

Alberti Gábor
Bácskai-Atkári Júlia
Bors Edit
Cser András
Dömötör Adrienne
Farkas Judit
Giampaolo Salvi
Haader Lea
Horváth Márton
Ittész Máté
Kiefer Ferenc
Ladányi Mária
Mayer Gyula
Nemesi Attila László
Rebrus Péter
Szigetvári Péter
Siptár Péter
Varasdi Károly

© A szerzők, 2014

A borítót Zétényi Zsófia tervezte Dabis Balázs Silvius
fényképének felhasználásával.

ISBN 978-963-308-183-9

Felelős kiadó: Szuromi Anzelm

Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
Bende-Farkas Ágnes: <i>Minden valaki</i> – Az ómagyar kori <i>vala</i> -kifejezések értelmezéséhez	10
Dömötör Adrienne: <i>A hogyki</i> és társai: egy sajátos kötőszófajta az ómagyar korból	42
Egedi Barbara: Határozottsági ciklus a magyarban	63
É. Kiss Katalin: Milyen volt az ősmagyar mondat szerkezet?	84
Hegedűs Attila: A birtokviszonyjel – Egy terminológiai probléma leíró és történeti megközelítésben	103
Kálmán László – Forró Orsolya: „Lökött” korlátok nyomában. Rejtélyes mássalhangzó–magánhangzó interakciók a magyar előlségi harmóniában	109
Kiss Sándor: Nyelvi szintek kölcsönhatása a latin esetrendszer leépülése során	130

Koós Eszter:

Az *assurément* határozószó fejlődése a francia
nyelvtörténetben

139

Simon Zsolt:

Birtokos szerkezetek a kizsuwatnai luviban:
kontaktushatás vagy belső változás?

157

Varga Mónika:

A szövegkoherencia tényezőiről boszorkányperekben: a
referensfolytonosság kérdésköre

168

Bevezetés

E kötettel második ciklusát zárja a PPKE BTK-nak az elméleti és empirikus nyelvészeti kutatásokat egymáshoz közelíteni igyekvő kiadványsorozata. A sorozatban Nyelvelmélet és dialektológia, Nyelvelmélet és kontaktológia, Nyelvelmélet és diakrónia címmel évente követik egymást a tanulmánykötetek. E kötetek a hasonló elnevezésű konferenciasorozat előadásainak legjavát adják közre lektorált, átdolgozott formában.

Kötetünk – a sorozat korábbi köteteihez hasonlóan – olyan tanulmányokat tartalmaz, melyek empirikus eredményeiket valamely közismert elmélet alapfeltevéseire és módszertanára támaszkodva mutatják be, és a megfigyelt jelenségek törvényszerűségeit, a változások kiváltó okait és az elméleti tanulságokat is vizsgálják.

A tanulmányok többsége magyar nyelvtörténeti jelenségeket vizsgál. Három diakrón mondattani írás mellett a kötet morfématörténeti és hangtörténet tanulmányt is közöl. Újdonságnak számítanak a történeti szemantika és történeti szövegtan témakörét képviselő fejezetek. Két írás romanisztikai (késő-latin és kora-francia) morfológiai és szószemantikai vizsgálatokról számol be. A luvi birtokos szerkezetet vizsgáló tanulmány egy i.e. 2. évezredre kis-ázsiai indo-európai nyelvben lezajlott változás tisztázására vállalkozik.

A második ciklus lezárása után érdemes megvonni bizonyos tanulságokat. Kialakultak-e a párbeszéd formái akár a műhelybeszélgetések során, akár a megjelent tanulmányok alapján? Oldódtak-e az idegenkedések a hagyományos nyelvészet képviselői és a strukturális szemléletmódot képviselők között? Hozzájárult-e ez a hat kötet az elmélet és az empiria közeledéséhez? A szerkesztők úgy vélik, mindhárom kérdésre többé-kevésbé igennel felelhetünk: a konferenciákon s majd a kötetekben szereplő szerzők, a tanulmányok gondozásában résztvevő lektorok ezt az óhajtott közeledést szolgálták, azt tehát, hogy a magyar dialektológiát, kontaktológiát és nyelvtörténetet kiragadják a partikularitás, a bezárkózás veszélyéből, elméleti látásmóddal egészítsék ki. A PPKE Elméleti Nyelvészeti és Magyar Nyelvészeti Tanszéke a továbbiakban is feladatának tudja a szemléletmódok közelítésének elősegítését és határozottan képviseli ennek szükségességét.

Minden valaki –

Az ómagyar kori *vala*-kifejezések értelmezéséhez

Bende-Farkas Ágnes

1. Bevezetés

1.1. Elöljáróban

Ennek a dolgozatnak a célja az ómagyar kori *vala*-előtagú DP-k és determinánsok szemantikai elemzése, különös tekintettel vonatkozó névmási használatukra, és az antispecifikus, valamint a 'korlátlan választék' ('Free Choice') olvasatra. Az ómagyar kori kódexekben található adatok szerint a *vala*-kifejezések széles sávú határozatlan leírások voltak, amennyiben értelmezési lehetőségeik skálája a specifikusságtól a negatív polaritású elemekig terjedt. Az elemzés számára levonható következtetés ezek szerint az, hogy a *vala*-kifejezéseknek nem volt egyetlen, jól meghatározható szemantikai-pragmatikai funkciója (szemben például az *akár*-előtagú kifejezésekkel, amelyek a korlátlan választék olvasat sajátos esetét képviselték). Az ómagyar kori *vala*-kifejezések viselkedése a 'korlátlan választék' jelentésmozzanat azon elemzései számára szolgáltat empirikus bizonyítékot, amelyek szerint ez a jelentésösszetevő a pragmatikára, és nem a szintaxisához közvetlenül kapcsolódó szemantikai reprezentációra tartozik.

A dolgozat a határozatlan leírások szemantikai tulajdonságainak áttekintése (1.2) után bemutatja a határozatlan leírások mai rendszerét (2), ezen belül a *vala*-kifejezések mai viselkedését (2.1), majd rátér az ómagyar kori rendszer felvázolására (3.1) és az ómagyar kori *vala*-kifejezések elemzésére (3.2 és az ezt követő alfejezetek). A 4. alfejezet tartalmazza az összefoglalást és egy néhány, a határozatlan leírások ómagyar kori rendszerével kapcsolatos nyitott kérdést.

1.2. A határozatlan leírások szemantikai-pragmatikai tulajdonságai

Ebben a részben áttekintjük a határozatlan leírásoknak a nemzetközi szakirodalomban tárgyalt legfontosabb tulajdonságait.

A határozatlan leírások ('indefinites') lehető legáltalánosabb jellemzése, hogy:

1. egzisztenciális kvantifikációt fejeznek ki, és
 2. új diskurzusra referenciát vezetnek be, szemben az anaforikus határozott leírásokkal, amelyek a diskurzushoz korábban bevezetett referenciára utalnak vissza, és a kvantorokkal, amelyek nem vezetnek be 'túlélő', atomi diskurzusra referenciát.
- (1) a. Volt egyszer, hol nem volt, volt egyszer egy_i kislány. Piroskának hívták.
Egy napon az édesanyja_i elküldte az erdőbe a nagymamához.
b. Piroska_i az édesanyja_ival lakott. ???Az édesanyja_i elküldött egy_i kislányt a nagymamához.
- (2) Minden diák_i a könyvtárban dolgozott este nyolc óráig. ???Zárás után gyalog ment_i haza.
- (3) Ma a könyvtárban nem volt senki_i. ???Ma volt az első vizsgálja_i.
OK: Ma volt az első vizsgájuk. (Ha köztudott, mely csoportról van szó.)

A határozatlan leírásokat emellett egyéb szemantikai-pragmatikai tulajdonságok is jellemezhetik. Ezek némelyike lehet a grammatikában kódolt (a szintaxisban vagy a morfológiában), de ez nem kötelező. (Egy-egy tulajdonság grammatikai kódolása nyelvről nyelvre is változhat.)

1. Specifikusság: Ez a terminus legalább három jelentésmozzanat jelölésére szolgálhat a nemzetközi szakirodalomban. Farkas (2002b) szerint beszélhetünk episztemikus, partitív és hatóköri specifikusságról.

(a) Amikor egy határozatlan leírás jelölete (a beszélő szándéka, illetve a hallgató értelmezése szerint) egy jól meghatározott individuum, episztemikus specifikusságról (e-specifikusságról) beszélünk:

(4) Tegnap felkeresett egy barátom

Amint a (4)-es példából is látható, az episztemikus specifikussághoz nincs szükség felszíni 'fogódzóra'. Mindemellett több nyelvben is jelölt lehet: jelölésére szolgálhatnak bizonyos melléknevek (az angol *certain*, a német *bestimmt*, *gewiss*), illetve morfémak (például az orosz *-to*). A jelöltség az e-

specifikus olvasatnak elégséges, de nem szükséges feltétele (azaz, lehetséges e-specifikus olvasat felszíni jelölő nélkül is).

(b) Ha egy határozatlan leírás egy ismert halmaz vagy csoport új, addig nem ismert elemére utal, partitív-specifikusságról (p-specifikusság) beszélhetünk.

(5) a. A kocsmában egyszer csak megjelent tíz diák.

b. *Két lányt* mindenki felismert.

A p-specifikusság felszíni jelölője lehet például a magyarban a topikalizáció, vagy a törökben a tárgyeset (Enç 1991).

(c) Hatóköri specifikusság: A határozatlan leírások nem engedelmesskednek a kvantoremelést korlátozó ún. sziget-megszorításoknak. Az alábbi példákban a határozatlan leírások szintaktikai szigetben fordulnak elő, mégis értelmezhetők akképpen, mintha a hatókörük a szigeten kívül lenne.¹

(6) a. Every colleague heard the rumour that *a student of mine* had been called before the dean

‘Mindegyik kolléga hallotta a híresztelést, hogy egy diákomat behívták a dékánhoz’

b. If *three uncles of Eddy’s* die, he will inherit a house

‘Ha Eddynek meghal három nagybátyja, örökölni fog egy házat’

c. Every professor rewarded every student who read *a book he recommended*

‘Minden tanár megjutalmazott minden diákot, aki elolvasott egy könyvet, amelyet ő ajánlott neki’

2. Utóspecifikusság (Heim 1982, Kamp 1981, Szabolcsi 1992): A ‘módosítatlan’ határozatlan leírások diskurzusreferensére vissza lehet utalni a diskurzusban (szemben a kvantifikáló DP-k változójával, vö. a (2)-beli példával):

(7) a. Élt *egy orvos*_i Londonban.

b. Ő maga_i velszi volt, a felesége_i pedig skót.

3. ‘Szamaras’ hatások: Feltételes mellékmondatokban, illetve az univerzális kvantor szkópuszában a határozatlan leírások univerzális értelmezésre tesznek szert. A (8-a) példában az általánosítás minden gazda minden szamarára érvényes.²

¹ A ‘legalább, legfeljebb, pontosan’ típusú adverbiumokkal módosított kifejezésekre érvényesek a sziget-megszorítások, l. Szabolcsi (2010), Winter (1997, 2000).

² A ‘szamaras’ jelző a jelenséget illusztráló példákban származik. A ‘szamaras’ hatás Peter Geachnek köszönhetően került a modern logika és nyelvfilozófia homlokterébe (Geach 1962). A jelenség már a középkori logikában is ismert volt.

- (8) a. Ha egy gazda vesz egy szamarat a vásárban, elviszi az állatorvoshoz.
 b. Minden gazda, aki vett egy szamarat a vásárban, elvitte az állatorvoshoz.

A szamaras ekvivalenciák a kondicionális értelmezésből következnek. A (9) alatti ekvivalenciák a klasszikus logikában is érvényesek, ha φ -ben x -nek nincs szabad előfordulása.

- (9) a. $(\exists x.[P(x)]) \rightarrow \varphi \equiv \forall x.[P(x) \rightarrow \varphi]$
 b. $\forall x.[P(x) \wedge \exists y.[Q(y)] \rightarrow \varphi] \equiv \forall x.\forall y.[P(x) \wedge Q(y) \rightarrow \varphi]$

4. Dependensség₁ (Farkas 1997, Szabolcsi 2010): Bizonyos nyelvekben a határozatlan leírások egy jól meghatározott csoportjának az értelmezése egy másik változótól függ. A magyarban például ilyenek a reduplikált számneves kifejezések. Ezeknek az értelmezése (i) egy másik változótól függ, és (ii) ‘váltakozniuk’ kell, amennyiben a ‘fölérendelt’ tartománynak és a határozatlan leírás tartományának is legalább két elemet kell tartalmaznia. Ez a két kikötés magyarázza a (10-c) mondat furcsaságát, amikor a mondat egy konkrét időpontra (és nem egy kiterjedtebb időszakra) vonatkozik.

- (10) a. Minden diák elolvasott *egy-egy* királydrámát és *öt-öt* szonettet
 b. (Séta közben) János megállt *egy-egy* fánál
 c. #János látott *egy-egy* madarat.

5. Dependensség₂ (Farkas 2002a): Több európai nyelvben vannak határozatlan leírások, amelyeknek egyik legszembeűnőbb jellemzője az antiszpecifikusság, akár abban az értelemben, hogy egy másik operátor hatókörében kell előfordulniuk (ilyen a román *vreun*), akár abban az értelemben, hogy nem vonatkoztathatók egy bizonyos individuumra (ilyen például a német *irgendein*, a spanyol *algún*, az orosz névmás + *nibud*’ sorozat, vagy a francia *quelque*, *quelconque*).

- (11) a. R: Dacă vezi vreo benzinărie spune-mi
 Ha látsz vagy-egy benzinkút mond-FELSZ.2SG-DAT.1SG
 ‘Szólj, ha látsz vagy egy/valami benzinkutat’
 b. R: ?Dacă vizitezi Londra du-te la
 Ha meglátogatsz London megy-FELSZ.2SG -hoz
vreun muzeu
 vagy egy/valami múzeum
 ‘Ha Londonban jársz, menj el vagy egy/valami múzeumba’

Jayez–Tovena (2006) szerint az e-specifikusságnak és a dependensség₂ bizonyos válfajainak a közös nevezője az episztemikusság, ezért ennek a két osztálynak a

jellemzésére az episztemikus határozatlan leírás terminust használják. (A továbbiakban mi is használjuk ezt a címkét, de elsősorban a dependens, antispecifikus episztemikus határozatlan leírásokra, és nem az e-specifikusokra.) Az episztemikus leírásoknak az értelmezésében kulcsfontosságú a kognitív ágens (tipikusan, a beszélő) rendelkezésére álló információ (vagy éppen az információhiány). (Alonso-Ovalle–Menéndez-Benito 2010 modális-nak nevezik a dependens-episztemikus leírásokat, mint például a német *irgendein*, a román *vreun*, a spanyol *algún*, vagy a francia *quelcuonque, quelque*.)

- (12) *Marie a rencontré *un* diplomate *quelconque*, à savoir mon frère
 ‘Mari találkozott valami (féle) diplomatával, jelesül, a bátyámmal’

Az episztemikus-dependens leírások jellemzője, hogy referensük azonossága irreleváns.

6. A főnévi csoportok között megkülönböztetett figyelmet érdemelnek az úgynevezett ‘korlátlan választék’ (Free Choice, FC, KV) elemek (ilyen például az angol *any* és *ever*, vagy a magyar *akár*- és *bár*- előtagú kifejezések). A szakirodalom szerint ezeknek a többsége a határozatlan leírásokhoz tartozik. Jayez és Tovená (2006, 2011) (és többek között Dayal 1997 vagy például von Fintel 2000) szerint a ‘korlátlan választék’ jelentésösszetevő az episztemikusság sajátos esete. A ‘korlátlan választék’ jelentésmozzanat egyik fő jellemzője, a szakirodalomban általánosan elfogadott tézis szerint, hogy a határozatlan leírás értelmezési tartományára nézve nincs semmiféle kontextuális megkötés (Kadmon–Landman 1993):

- (13) a. Marinak *egy* diákja díszoklevelet kapott (e-specifikus)
 b.???Marinak *akármelyik* diákja díszoklevelet kapott
- (14) a. Mari elnéző, ha *egy* diákja elkésik
 (Lehetséges tartomány: elsőévesek, hiszen mindegyikük ingázik)
 b. *Akármelyik* diák késne el, Mari elnéző vele
 (Marinak minden egyes diákjára igaz)
- (15) If you see *anything* out of the ordinary alert the police
 ‘Ha *bármilyen* szokatlant látsz, hívd a rendőrséget’

A KV kifejezések és a modalitás két szempontból is összefüggenek. Egyrészt, sok esetben (bizonyos típusú) modális operátor engedélyezi a KV kifejezést:

- (16) a.???János elvette *akármelyik* süteményt
 b. OK: János elvehette *akármelyik* süteményt
 c.???Jánosnak el kellett vennie *akármelyik* süteményt

Másrészt, a modalitás erősebb értelmezést kölcsönözhet a releváns kifejezésnek ('Free Choice Permission'):

- (17) a. János megevett egy almát *vagy* egy körtét
(Valamelyikre igaz, hogy megette)
b. János elvehetett egy almát *vagy* egy körtét
(Mindkettőre igaz, hogy elvehette)
- (18) a. Elvehetsz *egy* süteményt
'Van egy sütemény (például a mandulás), amelyiket elveheted'
b. *Bármelyik* süteményt elveheted
'Mindegyik süteményre igaz, hogy (azt) elveheted'

7. Polaritás: A negatív polaritású elemek, NPE-k (az angol *any, ever, a red cent* ('egy fabatka'), vagy a magyar *akárki (is), egy kicsit is/sem, egy fabatkát is/sem*) engedélyhez kötöttek, amennyiben egy másik, matematikailag pontosan jellemezhető operátor hatókörében kell előfordulniuk (Ladusaw 1980, 1983):

- (19) a.???Ez a könyv *egy fabatkát is* ér.
b. Ha ez a könyv *egy fabatkát is* ér, visszaadom a diplomámat.
c. A vásárlók elvittek minden árut, amiről gyanítható volt, hogy akár *egy fabatkát is* ért.
d. Ez a festvény hamisítvány, *egy fabatkát sem* ér.

A pozitív polaritású elemek, PPE-k, tág hatókört vesznek fel pontosan azok fölött az operátorok fölött, amelyek a NPE-ket engedélyezik. A következő alfejezetben szó lesz arról, hogy a mai magyar nyelvben a (módosítatlan) határozatlan leírások PPE-k:³

- (20) a. János nem talált hibát a dolgozatban.
b. János bosszankodik, mert nem talált meg *egy hibát* a dolgozatban.

8. Tagadó névmások/determinánsok a negatív egyeztetéssel bíró nyelvekben (Ladusaw 1992): Ladusaw szerint az úgynevezett *n*-kifejezések (a magyarban: *s*-kifejezések) határozatlan leírások, amelyeknek (a NPE-khez hasonlóan) engedélyre van szükségük. A negatív polaritású elemektől az különbözteti meg őket, hogy csak a tagadás engedélyezheti őket. Megelőlegezve a dinamikus szemantikát, Ladusaw nyomán azt mondhatjuk, hogy az *s*-kifejezés hozzájárulása egy szabad változó bevezetésére korlátozódik. (Ezt a változót a tagadó operátor köti.)

³ A (20-a) példából kitűnhet, hogy a számjelölés nélküli pusztá főnevet nem tekintjük határozatlan leírásnak.

- (21) János nem látott *semmit*
semmi : *dolog'(x)*, engedélyhez kötött.

A határozatlan leírások kezelésének alapvető kérdése, hogy kvantornak tekintendők-e. Az utóspecifikusság, a szamaras hatások és a kivételes hatóköri viselkedés mellett szolgáltat érvet, hogy nem tekintendők kvantornak. A dinamikus szemantika megoldását (Heim 1982, Kamp 1981) követve a határozatlan leírásokat szabad változót tartalmazó kifejezésnek fogjuk tekinteni. Ez lehetővé teszi az s-kifejezések vagy a dependens, váltakozó jelölésű kifejezések kezelését is.

A határozatlan leírások különféle 'többlet' jelentésmozzanatait illetően az első kérdés, hogy egy-egy jelentésmozzanat az igazságfeltételek (tehát a szintaxis által meghatározott szemantikai értelmezés) vagy az implikaturák és más pragmatikai jelenségek körébe tartozik-e. A hatóköri specifikusság például nyilvánvalóan szemantikai tulajdonság (a különböző hatókörű olvasatok más és más igazságfeltételeknek felelnek meg); a reduplikációval jelzett dependens olvasatok is az igazságfeltételeket érintik. Ma is igen élénk vita tárgya azonban, hogy az e-specifikusság, az antispecifikusság vagy a korlátlan választék olvasat a szemantikához vagy a pragmatikához tartozik-e.

2. Határozatlan leírások a mai magyar nyelvben

Ebben az alfejezetben az összehasonlítás érdekében röviden felvázoljuk a mai magyar határozatlan leírások osztályait.

Leíró, formai szempontú besorolás szerint a következő osztályokról lehet szó:

- Határozatlan névelővel vagy determinánssal alkotott szerkezetek: *egy*, *némi*, *(egy) néhány*; *valamennyi*, *valahány*.
- *Né-* előtagú DP-k vagy determinánsok: *némely*, *néha*; *némikor*, *némelykor*, *néhol*.
- *Vala*+névmás; (determináns és DP). A *vala*-DP-ket követheti az *is* partikula.
- *Akár*+névmás (+*is*).
- *Bár*+névmás (+*is*).
- S-kifejezések (*senki*, *semmi*, *sehol*...).

Értelmezési lehetőségeik szerint a mai magyar nyelv határozatlan leírásai a következő módon jellemezhetők:

- Episztemikus specifikus olvasata lehet azoknak a DP-knek, amelyek határozatlan névelőt vagy számnevet tartalmaznak, valamint a *vala*-sorozat legtöbb tagjának.

- Partitív specifikus olvasata lehet azoknak a DP-knek, amelyek előfordulhatnak a mondat bal periferiáján, a Topik pozícióban.
- (22) a. A könyvtárban ma mindenki Shakespeare-t olvasott.
b. *Egy diáklány* a szonetteket olvasta.
- Dependens₁ leírások a reduplikált számnevek.
 - Dependens₂ determináns az Erdélyben használatos *vagy egy* (*vaegy*, *vajegy*), vagy a köznyelvben is előforduló *valami*, *valamiféle*.
- (23) a. Van *vagy egy* gyufád?
b. János egy fogadáson találkozott *valami* diplomatával, azóta ilyen választékos a beszéde.
- Negatív határozatlan leírások, s-kifejezések: *senki*, *semmi*...
 - ‘Korlátlan választék’ kifejezések és negatív polaritású elemek: *akár*+névmás, *bár*+névmás (*is*-sel vagy anélkül), *vala*+névmás + *is*.⁴

2.1. Valaki és társai a mai magyarban

Ebben a részben áttekintjük a *vala*-kifejezéseknek a mai magyarra jellemző értelmezési lehetőségeit. Ennek az áttekintésnek az elsődleges célja az ómagyar kori állapottal történő összevetés. A 2.1.1 rész foglalkozik a kifejezéscsaládra általánosan jellemző, az antispecifikusságot nem érintő tulajdonságokkal. A 2.1.2 kitér bizonyos *vala*-kifejezések antispecifikus használatára, az *is* partikula (feltételezett) hozzájárulására és egy-két jelenségre, amely feltehetőleg az ómagyar kor ’maradványa’.

2.1.1. Pozitív polaritás és specifikusság

A *vala*-előtagú határozatlan leírásokat a mai magyar nyelvben a következő tulajdonságok jellemzik:

Tagadás hatóköre: Nem fordulnak elő azonos tagmondati tagadás hatókörében. Előfordulhatnak viszont a fölérendelt mondatbeli tagadás hatókörében:

- (24) a. János dühös, mert nem találkozott *valakivel*
‘Van (egy bizonyos) valaki, akivel János nem találkozott, és ezért dühös’
Hiányzó olvasat: ‘János nem találkozott senkivel, ezért dühös’
b. Nem hiszem, hogy János találkozott (volna) *valakivel*
Mindkét olvasat megvan.

⁴ A polaritás kifejezéséről a magyarban l. többek között Hunyadi (1981), Abrusán (2007), Halm (2013), Szabolcsi (2004).

Utóspecifikusság:

(25) *Valaki*_i elvitte a vonalzómat. Legyen szíves, minél hamarabb hozza_i vissza

Hatóköri specifikusság: A *vala*-előtagú DP-k hatóköre tágabb lehet, mint az őket tartalmazó operátoré vagy szintaktikai szigeté:

- (26) a. Mindenki hallotta a pletykát, hogy *valakit* bekísértek az egyetemről
 Releváns olvasat: ‘Van valaki, akiről mindenki hallotta a pletykát, hogy bekísérték az egyetemről’
 b. Ha látsz *valakit*, értesíts!
 Releváns olvasat: ‘Van egy bizonyos valaki, és, ha látod, értesíts’
 (Szamaras olvasat: ‘Minden *x*-re igaz, hogy ha látod *x*-et, értesíts’)
 c. Amikor János elutazik *valahova*, mindig elégedetten jön vissza
 Releváns olvasat: ‘Van egy bizonyos hely, például Naumburg, ahova, ha János elutazik, mindig elégedetten jön vissza’

A *vala*-kifejezések lehetnek p-specifikusak vagy e-specifikusak. (A (27)-es mondatban a nem-megszorító, *mellesleg*-et is tartalmazó vonatkozó mellékmondat jelenléte diagnosztizálja az e-specifikus olvasatot.)

(27) Jánost tegnap magához hívatta *valaki* (aki, mellesleg, tizenöt éve a főnöke).

- (28) a. Tegnap a könyvtárban mindenki Shakespeare-t olvasott.
 b. *Valaki* a Troilus és Cressidát lapozgatta.

Szamaras hatások: A *vala*-kifejezéseknek lehet univerzális értelmezése a kondicionálisok antecedensében vagy az univerzális kvantorok restriktorában:

- (29) a. Ha *valaki* nem ért *valamit*, szóljon nyugodtan.
 Minden *x*-re, minden *y*-ra igaz, hogy ha *x* nem érti *y*-t, szóljon nyugodtan
 b. Mindenki, aki észrevett *valamit*, feljegyezte a kis kockás noteszébe.
 (Mindenki minden észrevételét feljegyezte)

A fenti jellemzésből kitűnhetett, hogy a *vala*-DP-k pozitív polaritású elemek. Lehetnek specifikusak (episztemikus, partitív, hatóköri specifikusság, utóspecifikusság) és a szamaras ekvivalenciák is érvényesek rájuk.

2.1.2. Episztemikus jelentésmozzanatok, negatív polaritás

Ebben a részben bemutatjuk azokat a *vala*-kifejezéseket, amelyek másként viselkednek, mint az előző pontban bemutatottak, vagy azért, mivel negatív polaritású elemek, vagy azért, mivel episztemikus (‘korlátlan választék’-szerű) jellemzőket mutatnak.

Az is partikulát tartalmazó *vala*-DP-k negatív polaritású elemek:

- (30) a. Kétlem, hogy János tegnap *valakivel is* találkozott volna, hiszen egész nap a tóparton figyelte a madarakat.
b. ??János tegnap *valakivel is* találkozott.

- (31) Ha *valaha (is)* eljutsz Grönlandra (amit kétlek), fényképezd le a sarki fényt.

A determináns szerepű *valami(-féle)*, *valamilyen*, *valamely* episztemikusként viselkedik, amennyiben jelölete nem releváns, és nem pontosan meghatározott. Szemben viszont a francia *quelque*-vel (a (12)-es példában), jelölete utólag pontosan megadható:

- (32) János találkozott *valami* diplomatával, fogalmam sincs, kivel.

- (33) János találkozott *valami* diplomatával, mégpedig a francia kultúrattasával.

A modális operátorokkal való kölcsönhatás más a *valami*-determinánsnál, mint az *akár*-DP-k esetében:

- (34) a. A nagykövetnek köszönhetően János *akármelyik* diplomatával találkozhatott.
b. Ne udvariaskodj, *akármelyik* süteményt elveheted!
(Deontikus modalitás, kvázi-univerzális értelmezés)
- (35) a. János találkozhatott *valami* diplomatával, attól lett ilyen arrogáns
(episztemikus modalitás, nem univerzális értelmezés)
b. János találkozhatott *valamelyik* diplomatával, de nem ő döntötte el, melyikkel (deontikus, nem univerzális)

A determinánsi *valami* előfordulhat epizodikus mondatokban, szemben az *akár*- (vagy *bár*-)DP-kkel:

- (36) a. Tegnap János találkozott *valami* hírességgel.
b. ??Tegnap János találkozott *akármelyik/bármelyik* hírességgel.

A fenti adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a determinánsi *valami*, jóllehet episztemikus (Jayez–Tovena 2006, 2011 értelmében), mégsem tartozik a 'korlátlan választékot' jelölő kifejezésekhez.

A *vala*-család néhány tagja jól meghatározható (nem 'szamaras') szintaktikai környezetben határozott, illetve univerzális olvasatú is lehet. Ezeknél feltehetőleg az ómagyarból alkalmasszerűen fennmaradt értelmezési lehetőségről lehet szó.

- (37) a. János *valahányszor* járt már Fokvárosban. (Egzisztenciális)
 b. János *valahányszor* Fokvárosban jár, utólag mindig megbánja.
 (Univerzális/KV)
- (38) a. Az Alföldön találtak *valamennyi* kőolajat. (Egzisztenciális)
 b. A professzor a kéz *valamennyi* csontjáról kikérdezte a vizsgázókat.
 (Univerzális)

3. *Vala*-kifejezések az ómagyarban

Ebben az alfejezetben ismertetjük az ómagyar kori *vala*-kifejezések szemantikai tulajdonságait, és amellet érvelünk, hogy az ómagyar *vala*-kifejezések különféle előfordulásait és használati módjait egységesen kell kezelni, mégpedig úgy, hogy gyenge, megszorítások nélküli igazságfeltételekhez konvencionális vagy társalgási implikaturák járulnak.

3.1. Elöljáróban: határozatlan leírások az ómagyarban

Az ómagyar kori határozatlan leírások formái osztályozása a következő lehetne:

- DP-k, amelyek határozatlan névelőt (*egy*, *egynéhány*) vagy számnevet tartalmaztak;
 - *valami*(-*nemű*, -*mely*, *melyik*) mint determináns;
 - *né*+névmás: *néki* ('egy bizonyos személy'), *néha* ('egy bizonyos időben'), *némely* '(egy bizonyos) valaki'; megismételve: partitív, 'néhány, de nem mindegyik' olvasatúak, mint a (40)-es példában;
 - *vala*+névmás mint DP;
 - *akár*+névmás alakú DP-k: általában jól meghatározott szintaktikai környezetben fordultak elő, alárendelő mellékmondatok élén, kontrasztív vagy megengedő értelmezéssel;
- (39) *akar meel* ýol eellyen ember ew eeleteeen. azon valýk meg. ha veegre vonzýa. (ÉrdyK 603b)
 Mm: 'akármilyen jól éljen valaki az ő életében, azon múlik (üdvössége), hogy végig megmarad-e (jónak)'
- (40) *Nekýk eeggý keppen nekýk* mas keppen ýarnak az istennek wtan ... De az zent ýrasnak býzonsaga zerent *akar ký mý* keppen ýarýon gazollýon senkýnek semýre nem aggyaak (ÉrdyK 602b)
 Mm: 'Némelyek így, némelyek úgy járnak az isten útján ... De, a szentírás bizonyossága szerint, akárki, akárhogyan járjon, gázoljon, senkinek ingyen nem adják (az üdvösséget)'.

- az s-kifejezések megvoltak, de máshogyan működtek (l. É.Kiss megj.a. a); a *senki ... nem* helyett gyakran állhatott a vele logikailag ekvivalens *minden ... nem* vagy *nem ... valaki* szerkezet.

(41) *menden test ne* gýczewlkewgýek ew lelkeben (JókK 128)

Mm: ‘Senki ne dicsőítse lelkében önmagát’

Szemantikai-pragmatikai tulajdonságaik szerint az ómagyar kori határozatlan leírások az alábbi osztályokba sorolhatók:

- E-specifikusság: számneves vagy *né*-előtagú DP-k. Jellemző módon, főmondatban fordultak elő és új, hosszú életű, diskurzus-topik szerepű diskurzusreferenst vezettek be. Ez többnyire együtt járt az episztemikus-specifikus státusszal.
- (42) a. Thamadanak azerth *nekik* az sýnagogabol: kýk neweztethnek vala zabadosoknak ... Es kýk mýnd Ciliciabol es Asýabol valanak. (ÉrdyK 172a)
- b. (az üres széket a mennyben) *nemýnemew* Anglýaý nagý papnak (St Thomas à Becket) tartanaak. (ÉrdyK 183a)
- (43) Azkeppen bodog ferencz vala *nemý* tarsy týzenket apostoloknak zamara gyewlekeztek boczata kettewt kettewt ez vylagotmya predicalný (JókK 128–129)
- Mm: ‘Boldog Ferencnek volt egy néhány társa; ugyanannyian gyűltek össze, mint a tizenkét apostol; elküldte őket kettesével/kettenként, prédikálni világszerte’
- (44) Wgý mond *nýhol* zent Agoston doctor ký mýnd ezeeben vegýee:
(ÉrdyK 46a)

Figyelemreméltó az ómagyar és a mai magyar *néha* összevetése. A mai magyarban a *néha* határozatlan jelölletű (‘a múltban valamikor, nem tudni, mikor’), vagy ismétlődést is jelölhet (‘János néha teát, néha kávéét reggelizik’). Az ómagyar korban a *néha* egy bizonyos (múltbeli) időpontot jelölt. A (45)-ös példában a *niha* referense Mária megtisztulásának ünnepe, amikor Simeon találkozott a gyermek Jézussal a templomban. Simeon felismerte Jézusban az istenséget, és megjósolta, hogy Mária szívét átjárja majd a fájdalom töre.

- (45) en erzem ez bu-thuruth kyt *niha* egyre (ÓMS)
‘érzem a szomorúság törét, amelyet valamikor ígért/megjósolt’

- Partitív-specifikus olvasat: tipikusan a megismételt *né*-kifejezések rendelkeztek ezzel az olvasattal, de a *vala*-kifejezések is lehettek partitív-specifikusak, mint a (49)-es példa esetében.
- Az angol *some*-hoz hasonló a determinánsi *valami* (*-nemű*, *-mely*), *némi* (*-nemű*), amennyiben tulajdonságok fölött operálhatott (hasonlóan a mai magyar *valamiféle*-hez).
- ‘Furcsán’ specifikus lehetett a *valaki*, *valami*. A ‘furcsa’ alatt az értendő, hogy episztemikus specifikus olvasatú volt, de szintaktikailag és modálisan/intenzionálisan alárendelten fordult elő, vö. Aloni–Port (2006) javaslatával az episztemikus kifejezések specifikus használatáról.
- Csereszabatos, majdnem minden környezetben előforduló kifejezések voltak a *vala*-család tagjai (az utóspecifikus, diskurzustopik értelmezés nem volt rájuk jellemző). Használatukra (többnyire) jellemzőek Jayez és Tovená kritériumai a KV-értelmezést illetően: a tudatlanság, ‘ignorance’ (a kognitív ágenst jellemző információhiány) és a ‘mindegy, melyik’ (‘indifference’) jelentésmozzanat.
- Dependens₁ kifejezések voltak a reduplikált számnevek.
- Negatív polarítású, illetve ‘korlátlan választék’ kifejezések voltak az *akár*-DP-k. A *vala*-DP-knek is lehetett ilyen használatuk. A következő alfejezetben kerül sor annak a tárgyalására, hogy a *vala*-DP-knek ez inherens tulajdonsága volt-e, vagy alkalmoszerűen állhatott-e elő ez az olvasatuk.

Az ómagyar kori határozatlan leírásokat áttekintve szembetűnik egyfajta morfológiai determináltság: A névmást tartalmazó leírásoknál úgy tűnik, előtagjuk meghatározta értelmezésüket is. A *né*-sorozat jelölte a specifikusságot, az *s*-sorozat a negatív környezetet, az *akár*-sorozat pedig a korlátlan választék olvasat sajátos esetét. Ebből a megfigyelésből két következtetés is levonható. Először, a *vala*-előtagú kifejezéseket illetően arra lehet következtetni, hogy a *vala* morféma az episztemikus, antispecifikus olvasat jelölője. (Voltaképpen ‘erősebb’ következtetésre is juthatunk, miszerint a *vala* előtag egyszer és mindenkorra meghatározta ezeknek a kifejezéseknek az antispecifikus, episztemikus értelmezését.) A második következtetés az, hogy általában a kötött morféma + névmás alakú határozatlan leírások interpretációjában szétválasztható a névmás és a morféma hozzájárulása. Eszerint a névmás szerepe egy szabad változó bevezetése, az őt megelőző morféma pedig a specifikus, a negatív, vagy a korlátlan választék-negatív polarítású értelmezésért felelős operátorként elemezhető. Ez a módszer minden további nélkül alkalmazható a *minden* + névmás összetételű univerzális értelmezésű kifejezésekre, hiszen ezeknél a *minden* meghatározza az igazságfeltételeket. A határozatlan leírások esetében azonban nem világos, hogy az operátornak tekintendő kifejezések hozzájárulása voltaképpen melyik grammatikai modulba sorolandó.

3.2. A *vala*-család

Ez a rész foglalkozik a dolgozat központi kérdésével, az ómagyar kori *vala*-kifejezések szemantikájával. Kiinduló feltételezésünk az, hogy az ősmagyarra és a korai ómagyarra jellemző az aluldeterminált névmások ('indeterminate pronouns', Kratzer-Shimoyama 2002) megléte. Azaz, a *ki* és társai mondattani-jelentéstani szerepe aluldeterminált volt; különálló, a névmástól esetleg jókora távolságban levő operátor dönthette el, hogy kérdő, vonatkozó, vagy kvantor által lekötött névmásról volt-e szó. Sejtésünk szerint a korai ómagyar kor folyamán történhetett, hogy ezek a névmások egy morfológiai egységet alkottak egy-egy újdonsült operátorral (*né*-, *vala*-, *akár*-, *az*-, *hogy*- ...).⁵

A *vala*- a TESz (Benkő 1976) szerint a *való* igenév allomorfa, azaz, nem finit igealak. A *vala* + névmás alakú kifejezésekben első közelítésben egzisztenciális operátornak lehetne tekinteni; számos elméleti és empirikus meggondolás szól azonban amellett, hogy jöllehet a *vala*-kifejezések egzisztenciális értelmezésűek, mégsem tekintendők egzisztenciális kvantornak. Egy lehetséges modellelméleti rekonstrukció szerint az ómagyar kori *vala* episztemikus operátornak tekinthető: Dayal (1997) javaslatát az ómagyarra alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a *vala* szerepe, hogy az értelmezést minden szóba jöhető episztemikus alternatívára kiterjessze, úgy, hogy a *vala*-kifejezés jelöletének kötelező módon váltakoznia kell, amennyiben lennie kell legalább két alternatív világnak, amelyben mást és mást jelöl. (l. Bende-Farkas megj. alatt).

A *vala*+névmás alakú kifejezés (vonatkozó) mellékmondatokban szabad változót bevezető, KV olvasatú (illetve, a KV olvasatot legalábbis megengedő) DP, amely információhiányt és 'mindegy-melyik' státuszt is jelölhetett. Tartománya szűkebb lehetett az *akár* -kifejezéseknél, de mindenképpen tágabb, volt, mint a *né*-kifejezéseké.

Szintaktikai kategóriák szerint a *vala*-család tagjai a következőképpen csoportosíthatók:

⁵ A nyelvelmékekben a Jókai- és az Érdy-kódexben találkozni aluldeterminált névmással a tagadás vagy a kondicionális hatókörében:

- (i) a. Ha kedee *my* kewessee annal nagyobot zolt volna. hyzóm hogy mind ez vylaag sem foghatta volna meg (ÉrdyK 54a)
Mm: 'Ha (Szent János) valamennyire/bármennyire nagyobb/hangosabban szólt volna, hiszem, hogy az egész világ sem érthette volna meg'
- b. Az yo lelkew embernek kedee nagyob erdemót zerez vele chak *ky* neky ne enghegyyen (ÉrdyK 82b)
Mm: '(Az ördög csábítása) a jólelkű embernek megsokasítja az érdemeit, csak (az kell, hogy) senki ne engedjen neki'

- Determinánsok: *valami, valaminemű, valamennyi, valahány.*
- Determinánsok: *valamely, valami, valamelyik.*
- DP: *valaki, valami, valamelyik.*
- XP-k (határozószók/DP-k): *valahol, valamikor, valaha.*
- Gyakoriság-határozók: *valahányszor, valamennyiszor.*

A *vala*-kifejezések a kódexekben többnyire szintaktikailag vagy logikailag alárendelt helyzetben (mellékmondatban, illetve valamely operátor hatókörében) fordultak elő. Nem használták őket utóspecifikus módon, új diskurzustopik bevezetésére. Mindamellet előfordulhattak episztemikus specifikus használattal, akár szűk hatókörrel is, intenzionális kontextusban. A (46)-os példában származtatott specifikus olvasatról beszélhetünk: a mondatban szereplő nővéreknek közvetlen bizonyítékuk volt egy bizonyos valaki jelenlétéről, akkor is, ha ezt a személyt nem tudták pontosan azonosítani.

- (46) az sororok hallottak jmadsgnak jdeyen mynt ha *valakyvel* zolt volna. Az zoot hallyak *vala* de nem erthetyk *vala* (MargL, 15–16/ 8 r–v)
 Mm: ‘A nővérek hallották az ima idején, mintha valakivel beszélt volna. A szavakat/a szózatot hallották, de nem értették.’

A (47)-es példában ismét származtatott vagy közvetett specifikus értelmezésről lehet szó, hiszen ha valaki azt mondja, hogy szeretne kérni valamit, akkor számára a kérés (jelölete) pontosan meghatározott. (A példában persze az olvasó is megtudja, mi volt a kérés.)

- (47) Tahat vepec o hozia zebedeus fiainac ańnoc o fiaiuat oзуo imaduan & keruē *valamit* o tǫllō ... è ket fiamnac eggic vl'l'õn te iog fēlõllèd (a mennyben) (MünchK 26ra)
 Mm: ‘Tehát hozzá lépett a Zebedeus fiainak anyja, fiaival együtt, áhítattal köszöntvén, és kérvén *valamit* tőle: ... e két fiának egyike üljön a te jobboldon (a mennyben)’

A következő példa, a (48)-as, gyaníthatóan szintén specifikus olvasatú, legalábbis közvetve; az okoskodás hasonlít a (47)-beli példához. Ha az eredeti kognitív ágens jól meghatározható dologról szeretett volna egyezsége jutni, akkor ezt az olvasó is elfogadhatja, akkor is, ha ő maga nem tudja közelebbről behatárolni.

- (48) En akernec[sic!] *valamj*t te veled zerzenem en lelkemnek yduessegerewl
 (JókK 38)
 Mm: ‘Szeretnék veled *valami* egyezséget kötni/egyezségre jutni a lelkiüdvömről’

Partitív-specifikus *vala*-kifejezést tartalmaz a (49)-es példa, ahol a birtokos *-ik* szuffixum expliciten kódolja a partitivitást.

(49) hogyha barátoknak *valamelyk* eluezend Akarok ewerte tartoznom vrnak ocott adnŷa (JókK 119)

Mm: ‘Hogyha a barátok közül valamelyik elvész, azt akarom, hogy számadással tartozzam érte az Úrnak’ (*valamely* tartománya: a ferencesek halmaza)

A *vala*-kifejezések előfordulhattak a tagadás közvetlen hatókörében:

(50) a. akara megmosdani a gimölč kèrtbē mert heu *vala*. & nē *vala* ot *valaki* a kèt èl rèitezet vèntol megvaluā (a két elrejtőzött öreget kivéve) (BécsiK 168-169)

Mm: ‘(Zsuzsánna) meg akart mosdani a gyümölcsösben, mivel hőség volt, és nem volt ott senki a két elrejtőzött vénembert kivéve’

b. akarom hogy fogagyad ennekem hogy sonha *valamely* lelkest meg ne sercz..| auagy embert | sem *valamy* kart mendennemew allatban tenny ne merŷ (JókK 149)

Mm: ‘akarom, hogy megfogadd nekem, hogy soha senki lelkest vagy embert meg nem sebesítesz, és semmiben ne merj semmi kárt tenni.’

A tagadást illetően két alesetet kell megkülönböztetni:

- A *vala*-kifejezések állító mondatokban fordultak elő a tagadás hatókörében. Ez a jelek szerint elsősorban hatóköri kérdés, pusztán arra utal, hogy az ómagyar kori *vala*-DP-k nem voltak pozitív polaritású elemek.
- Tiltásokban, deontikus modalitást kifejező mondatokban NPE olvasatot nyertek, ami az episztemikus DP-k jellemzője (Haspelmath 1997, Aloni–Port 2006). A *valami* determináns a mai magyarban is hasonlóképpen viselkedik a *nehogy*-gyal kezdődő mondatokban, jöllehet a mai *vala*-DP-k pozitív polaritású elemek:

(51) a. Tartok tőle, *nehogy* Mari megtudjon *valamit* a karácsonyi tervekről.

b. *Nehogy* már megint *valami* kifogással állj elő!

A *vala*-kifejezéseknek gyakran tulajdonítható episztemikus vagy korlátlan választék olvasat:

(52) Es el fordola tarsihoz nagyŷ czudalatossagual monda melyet *valaha* lattam volna olynagyŷ allatŷw ez (JókK 22)

Mm: ‘És társaihoz fordulva nagy csodálkozással/csodálattal mondta: “Ez a legnagyobb(?), amit *valaha* (is) láttam” ’

- (53) De zent fferencz ewnek [sic!] yewueset yogondolattyat es kysalasat annak elewtte meg tuda ewllekeben mÿ elewtt *valamÿt* nekÿ mondott uolna: (JókK 77)

Mm: ‘De Szent Ferenc lélekben megtudta az ő jövetelét, jó gondolatait és küzdelmét, mielőtt bármit is mondott volna neki’

Valami, mindegy ki/mi/hány/mennyi:

- (54) Es hogÿ *valamennyÿet* yartuolna esmeg hÿua ewtett smonda ... (JókK 28)

Mm: ‘Miután valamennyit haladt előre, ismét (magához) hívta, és azt mondta...’

Az ómagyar és a középmagyar korban a *vala*-kifejezések lehettek vonatkozó névmások, illetve vonatkozó DP-k. Ebben a funkcióban általában ‘fejetlen’, szabad vonatkozó mellékmondatokban fordultak elő, amelyek többnyire általánosítást fejeztek ki. (Alig néhány eset ismert, amikor epizodikus mondatban a vonatkozó mellékmondat pontosan behatárolható individuumnak felel meg.)

Az (55)-ös példában a latin fordítás jelenléte is megerősíti, hogy a *valaki* vonatkozó névmásként értendő. A példák azt is megmutatják, hogy a vonatkozó mellékmondat lehetett kötelező bővítmény vagy adjunktum. Az (58) alatti példák jól szemléltetik a *vala* előtagú vonatkozó névmás korlátlan választék olvasatát: a beszélő (Ruth) nem tudhatja, hogy akihez szól (Noémi), hova fog menni, hol fog lakni, de ez számára nem is releváns.

- (55) *valaki* iste(n)nec zolgal orzagl vgy mint orozlan

Qui seruit deo regnat vt leo (GuaryK 11)

Mm: ‘Aki istennek szolgál, oroszlánként uralkodik’

- (56) Es hogÿ *valakÿ* mend ew yonhual zeretne ez zerzetett legymelÿ ygen bewneslegÿen Demaga yrgalmaz nekÿ ysten (JókK 104)

Mm: ‘Aki teljes szívéből szereti ezt a szerzetet, az isten megirgalmaz neki, akármilyen bűnös legyen is’

- (57) a. Mert *valaky* hatra nez nem melto mennyeknek orzagara:
(Könyvecse 2v)
Mm: ‘Mert aki hátra néz, nem méltó a menyországra’
b. *valamit* parāčolandaz tēzem (BécsiK 6)
Mm: ‘Amit (csak) parancsolsz, megteszem/azt teszem’
‘Bármit parancsolsz, megteszem/azt teszem’
c. *walakinek* azért elleten feie es homloka wāgon: ez elleten
termezetzerent elōs elmeiō: (TihK 53r)
Mm: ‘Akinék tehát ilyen a feje és a homloka, az természet szerint éles
elméjű’

- (58) a. *Valahoua* menēndēz mēgēc (BécsiK 2)
Mm: ‘Ahova mész, én is megyek’
‘Bárhova mennél, én is megyek (veled)’
b. *valahol* lakozādal èn es lakozom. (BécsiK 2)
Mm: ‘Ahol lakozol/lakni fogsz, én is ott lakom (majd)’
‘Bárhoz laknál, én is ott fogok lakni’

- (59) *vala hol* wāgon az the keenczed. ott wāgōn az the zýwed ees. (ÉrdyK 136a)

A (60) alatti példa azon kevés epizodikus mondat egyike, ahol a vonatkozó mellékmondat jelölete kontextuálisan igen pontosan meghatározott. Előzménye: Júdást megkérdik a poroszlók, hogyan, honnan ismerhetik fel Jézust.

- (60) *Valakit* megapolandoc ȝ az fogiatoc ȝtēt (MünchK 33rb)
Mm: ‘Akit megcsókolok, ő (lesz) az. Fogjátok meg.’

A teljesség kedvéért álljon itt még egy példa, ahol a vonatkozó mellékmondatok meglehetősen pontosan meghatározzák, kiről van szó:

- (61) *valakȝ* elezer az veternȝeere mennee. kȝnek mȝklos ees vona newe azth
teenneek pȝspekke (ÉrdyK 157a)
Mm: ‘Aki elsőnek megy az esti istentiszteletre, és akit Miklósnak is
hívnak, azt tegyék meg püspöknek.’

A *vala*-mellékmondatok előfordulhattak kvantorok restriktorában, ami ismét a mellett szól, hogy a *vala*-kifejezések nem voltak egzisztenciális kvantorok. (Ha kvantorok lettek volna, akkor a *minden* nem tudta volna lekötni az általuk bevezetett változót.)

- (62) Mindȝn *valaki* att’afiat ġū’lōli ez el’eten embȝr ġilcos (GuaryK 6)
Mm: ‘Mindenki, aki testvérét, felebarátját gyűlöli, az ilyen ember gyilkos’

(63) Es mýnden *valaký* ew hazaat el hagyángya: ... az en newmeeerth: zaaz anneet veezen erette. (ÉrdyK 207b)

Mm: 'És mindenki, aki a házát elhagyja, ... az én nevemért, száz annyit kap érte'

Ebben a részben láthattuk, hogy az ómagyar kori *vala*-kifejezések értelmezési lehetőségei meglehetősen széles skálát fogtak át: Jóllehet nem voltak utóspecifikusak, rendelkezhetek partitív-specifikus vagy közvetetten specifikus értelmezéssel. Emellett előfordulhattak az azonos tagmondati tagadás hatókörében, akár 'egyszerű' tagadó mondatban, akár tiltásokban. Ez utóbbi egyike az episztemikus ('nem ismeretes, nem releváns, pontosan kiról van szó') értelmezés jellemzőinek. A *vala*-DP-k vonatkozó névmási szerepet is betölthettek, többnyire szabad vonatkozó mellékmondatokban, amelyek általánosítást fejeztek ki; a *vala*-kifejezésnek, illetve a mellékmondat egészének ilyenkor sem volt pontosan behatárolható jelölete.

A *vala*-kifejezésekről nem mondható el, hogy az antispecifikus vagy a korlátlan választék olvasat elidegeníthetetlenül hozzátartozott értelmezésükhöz. A *vala* morfémáról sem állítható tehát, hogy egyetlen jelentésmozzanat 'kódolása' lett volna a feladata. Ebből az ómagyar kori *vala*-kifejezések értelmezésére nézve az következik, hogy egységes kezelést igényelnek, olyan (gyenge) igazságfeltételekkel, amelyek összeférnek változatos használati módjukkal. Ómagyar kori használatuk két problematikus esetéről, a *vala*-DP-k és determinánsok antispecifikus, KV használatáról, valamint a vonatkozó névmási szerepről más módon kell számot adni. A vonatkozó névmásra jellemző maximalitási olvasat a logikai szerkezetből fog következni, az antispecifikus-KV használat pedig az igazságfeltételekhez járuló implikaturákból.

3.3. Széles spektrumú határozatlan leírások

A *vala*-kifejezések változatos értelmezési lehetőségei (a specifikusság bizonyos válfajaitól az episztemikusságig) arra engednek következtetni, hogy gyenge igazságfeltételekkel rendelkeztek, és ezekhez többféle pragmatikai többlet járulhatott. A *vala*-kifejezésekről tehát nem mondható el, hogy specializálódtak volna, például az episztemikus vagy a 'korlátlan választék' olvasat kifejezésére, szemben a spanyol *algún*-nal, a német *irgendein*-nel, vagy a mai *akár*-DPkkel. Közvetett, empirikus érvként következzenek egy sorozat példa az Érsekújvári kódex három egymás után következő oldaláról, Sienai Szent Katalin legendájából:

Specifikus értelmezés (utólagos specifikáció):

- (64) az naptwl fogwa ew zwweben kezde gerýedeznÿ *valamely* zerzetnek
rwhaýanak kewāsaga Es ýeleswl attýank zent damokosnak zerzetýt
(197vb)

Mm: ‘attól a naptól kezdve kezdte kívánni valamely(ik) szerzetnek a ruháját, jelesül, Szent Domonkos atyánk szerzeté(é)t’

Partitív használat. Szent Katalin látomásában megjelenik egy sereg szent, mindegyik egy-egy szerzetesrend alapítója.

- (65) Es mÿkora mÿnd az zentek katerýnath ýnteneýek hagi *walameliet* az zent
zerzetek kezzwl walaztana ew maganak ... keezde iarwnÿ atýank zent
domokos eleýben (198ra)

Mm: ‘És amikor a szentek mind intették Katalint, hogy a szent szerzetek közül válassza ki valamelyiket magának, ... atyánk szent Domonkos elé járult’

Negatív polaritású elem, deontikus modalitás hatókörében. Szent Domonkos szól Katalinhoz:

- (66) Es ne zegienÿ *walamÿ* banthalmat ez zerzetben wallanod (198rb)

Mm: ‘És ne szégyellj semmiféle bántódást (sem) szenvedni ebben a szerzetben’

‘És ne szégyelld, ha valamilyen/akármilyen bántódást is szenvedsz ebben a szerzetben’

Szintén modális kontextusban előforduló negatív polaritású kifejezés található a (67)-es példában. Szent Katalin apja beleegyezését adja, hogy lánya szerzetbe menjen, és a következő ígéretet teszi:

- (67) Es ýnnen towa mÿ tegedet *walamÿben* te mÿwelkedetýttwl megh nem
wonzwnk awagÿ bantwnk (198rb)

Mm: ‘És ettől fogva semmiben nem akadályozzuk a te cselekedeteidet’

3.4. A vonatkozó névmási használat és problémái

A szemantika számára az ómagyar vonatkozó névmási *vala*-kifejezések meglehetősen problematikusak. A *vala*-kifejezések határozatlan leírásként par excellence egzisztenciális értelmezésűek,⁶ és új diskurzusreferens bevezetését szolgálják. A szabad vonatkozó mellékmondatokat bevezető operátorok ezzel szemben unicitási és maximalitási operátorok (Jacobson 1995). Ezek a mellékmondatok a(z adott kontextusban) maximális individuumot jelölik, amelyre teljesülnek a mondat „többi része” által támasztott feltételek. A

⁶ Természetesen nem a számaras szerkezetekben.

vonatkozó névmás olyan operátornak tekinthető, amely egy predikátumnak (a (68)-as példa esetében ez a *Péter ... -t olvas*) megfelelteti a vonatkozó halmaz (kontextuálisan behatárolt) egyetlen legnagyobb elemét.

(68) Amit Péter olvas, az a Csíkos könyvek féltve őrzött példánya.

Előfeltevés: létezik egy és csakis egy individuum, amelyre igaz, hogy Péter olvassa.

Állítás: ez az individuum azonos a Csíkos könyvek féltve őrzött példányával

Tekintve, hogy az ómagyar *vala*-kifejezéseket egységesen szeretnénk kezelni, a feladat az, hogy a vonatkozó mellékmondatok hozzájárulását úgy vezessük le, hogy a *vala*-kifejezést nem tekintjük maximalitási operátornak. A (62) és (63) példák alapján a *vala*-kifejezéseket egzisztenciális kvantornak sem tekintjük. Ehelyett a *vala*-kifejezéseket szabad változót tartalmazó nyitott proposíciónak tekintjük. A vonatkozó mellékmondatok maximalitási olvasatát tehát más tényezőkből kell levezetni. Korábbi munkánk során a vonatkozó névmási *vala*-kifejezések reprezentációjában lehetséges világok fölötti univerzális kvantort feltételeztünk (Bende-Farkas, megj.a., Dayal 1997-et követve), amely felelőssé tehető az individuumváltozó tartományának kiszélesítéséért és a vonatkozó mellékmondat jelölétének változásáért, a lehetséges világ-paraméter függvényében. A továbbiakban viszont egy ennél lényegesen egyszerűbb megoldást mutatunk be.

A szabad vonatkozó mellékmondatok korrelatív szerkezetek

Az ómagyar kori szabad vonatkozó szerkezetek voltaképpen korrelatív szerkezetek. Ezt a besorolást első látásra formai szempontok indokolják, de, amint látható lesz, azzal az előnnyel jár, hogy a korrelatív szerkezetek szemantikájának a segítségével levezethető a maximalitási olvasat, anélkül, hogy a *vala*-kifejezést maximalitási operátornak kellene tekinteni.

A korrelatív mellékmondatok jellemzői (Lipták 2009a nyomán) a következőképpen foglalhatók össze:

1. Az esetek elsőprő többségében a bal periférián találhatók.
2. Több, egymás után következő vonatkozó kifejezést tartalmazhatnak:

(69) (frater Rufen) *Valamȳkoron valakytewl hȳwatattȳkuala ezenne nehezseguel es zerelmuel es zauanak kesedelmuel ewtet hȳuonak feleluala* (JókK59–60)

Mm1: ‘Amikor valaki szólította, annyira nehezen, igyekezettel és késlekedve válaszolt neki’

Mm2: ‘Bármikor, bárki szólította, annyira nehezen, igyekezettel és késlekedve válaszolt neki’

- (70) Es azért *valamjkoron mjtt* zoluala zent fferenczrewl mondyauala ffrat[er] lleo En dragalatosim mend nagyok: de zent fferencz es nagy (JókK 44)
Mm: ‘Bármikor, bármit mondott frater Leo Szent Ferencről, hozzátette: „Kedveseim, mind nagyok, de Szent Ferenc is nagy!”’

3. A főmondat a mellékmondatra (az általa jelölt individuumra) visszaautaló korrelátumot tartalmaz (vö. az (57c) vagy az (59)-es példával); a korrelátum határozott leírás, mutató névmási(i) kifejezés).

A szabad vonatkozó mellékmondatok és a korrelatív szerkezetek egyaránt maximalitást fejeznek ki (Jacobson 1995, Grosu-Landman 1998). A korrelatív szerkezetek visszavezethetők a feltételes szerkezetekre (hivatkozásokért l. Lipták 2009a, 2009b).

Közvetett bizonyítékot szolgáltat a két szerkezet közti párhuzamra a (71)-es példa az ómagyar korból. Ezek a mondatok a látszat ellenére feltételes szerkezetek, amelyekből hiányzik az alárendelő kötőszó. ((71a) és (71b) nem szabad vonatkozó szerkezet, hiszen a mellékmondat nem logikai alany.)

- (71) a. *walakj* az kyczynded weethkezettel nem gondol lassan lassā Igen nagyra newekedyk (ÉrsK 130ra)
Mm: ‘Ha valaki nem törődik az apró bűnökkel, azok lassacskán igen nagyra nőnek’
b. Mert *walakj* vakmerőseeggel es tudwan veetközjyk zent leelek ellen valo byn (ÉrdyK 46a)
Mm: ‘Mert ha valaki vakmerően és szándékosan vétkezik, az a Szentlélek ellen való bűn’

A korrelatív és a feltételes szerkezetek közti párhuzam magyarázhatja, hogy a (72) alatti két mondatot egymás szinonimájaként értékeli a szemantikai kompetencia ((72a) az ómagyar kori (57a) parafrázisa).

- (72) a. Valaki hátranéz, (az) nem méltó a menyországra
b. Ha valaki hátranéz, nem méltó a menyországra

Ha a korrelatív szerkezetek visszavezethetők a feltételes szerkezetekre, akkor érvényes lesz rájuk a kondicionálisokra vonatkozó szamaras ekvivalencia:

- (73) $(\exists x.[P(x)]) \rightarrow \varphi \equiv \forall x.[P(x) \rightarrow \varphi]$
(A dinamikus logika szerint x-nek lehet szabad előfordulása φ -ben).

A szamaras ekvivalencia érvényessége azt jelenti, hogy a korrelatív szerkezetek értelmezésekor nincs szükség külön maximalitási operátorra, hiszen a maximalitási olvasat a kondicionális interpretációjából (automatikusan) következik. Azaz, az alábbi példa mondatai ekvivalensek lesznek:

- (74) a. Valaki hátranéz, (az) nem méltó a menyországra.
b. Ha valaki hátranéz (az) nem méltó a menyországra.
c. Mindenkire igaz, hogy ha hátranéz, nem méltó a menyországra.

3.4.1. A 'korlátlan választék' olvasat ábrázolásáról

Ebben a részben a 'korlátlan választék' jelentésösszetevőt tárgyaljuk, tekintettel arra, hogy az ómagyar *vala*-kifejezéseknek nemcsak vonatkozó mellékmondatokban, hanem más szintaktikai környezetekben is meglehetett ez az olvasata. Pontosabban, Dayal (1997) és az ő gondolatmenetét továbbvivő von Fintel (2000) javaslatait fogjuk ismertetni. Mindkét elemzés a *whatever* vonatkozó névmásra összpontosít, de valószínűleg a mondat belsejében található DP-kre is alkalmazható.

Dayal és von Fintel elemzésének ismertetését azért is fontosnak tartottuk, mivel a KV jelentést mindkét szerző beépítette az igazságfeltételek közé, miközben az ómagyar adatok (és talán a mai magyar adatok egy osztálya is) ezt a megoldási módot nem támasztják alá (l. még Alonso-Ovalle–Menéndez-Benito 2010 ide vonatkozó megjegyzéseit, vagy Jayez és Tovená munkáságát).

Mielőtt a Dayal–von Fintel elemzést ismertetnénk, le kell szögeznünk, hogy az ómagyar vonatkozó mellékmondatok 'korlátlan választék' olvasatával nem szükséges külön foglalkozni. Ha a *vala*-kifejezés a szamaras ekvivalencia hatálya alá esik, akkor eleve univerzálisként értelmeződik. Ekkor azonban az is automatikusan következik, hogy a beszélő nem tudja azonosítani a jelölt individuumo(ka)t, és kilétük a diskurzusban is irreleváns lesz. Továbbra is problematikus marad azonban a mondat belsejében előforduló *vala*-DP-k antispecifikus, korlátlan választék olvasata.

A Dayal és von Fintel nevével fémjelzett elemzéshez visszatérve, ennek az elemzésnek az első lépése az, hogy Dayal különválasztja a vonatkozó névmás *what* hozzájárulását az *ever*-étől. A *what* vonatkozó névmási operátornak felel meg, amely unicitási/maximalitási előfeltevést vezet be. Az *-ever* a maga rendjén egy episztemikus összetevőt vezet be, amely a lehetséges referensek váltakozásáért felelős (a beszélő episztemikus állapotainak megfelelően). Az *-ever* operátor szolgáltatja a magyarázatot a *whatever* univerzális (disztibutív) olvasatára.

Dayal és von Fintel fő példája a (75) alatti mondat:

- (75) There is a lot of garlic in *whatever* (it is that) Arlo is cooking.
'Bármit/Akármit főz(ne) is Arlo, sok benne a fokhagyma'
A beszélő nem tudja, mit is főz Arlo, de abban biztos, hogy sok benne a fokhagyma.

Dayal és von Fintel olvasata szerint:

- Bizonyos: egy valaminek a megléte a való világban és (ez már elemzés dolga) a beszélő ismereteivel összeférhető lehetséges világokban.
- Az *-ever* operátor a beszélő számára elérhető lehetséges világokon fut végig; Dayal eredeti javaslata szerint lennie kell (legalább) két lehetséges világnak, amelyben Arlo mást és mást főz.

Von Fintel (2000) többek között az alábbi alternatív javaslatok következményeit tárgyalja:

A **D** változat (Dayal eredeti javaslata) szerint *whatever* a beszélő számára elérhető doxasztikus alternatívákon fut végig, olyan lehetséges világokon, amelyekben Arlo mást főz, mint a való világban. A (75)-ös mondat fő állítása, hogy minden alternatív világban igaz, hogy amit (abban a világban) Arlo főz, abban sok a fokhagyma, attól függetlenül, hogy Arlo tulajdonképpen mit is főz. (Sőt, a mondat csak akkor értelmezhető, ha Arlo világonként mást és mást főz.)

A **D'** változat (Dayal eredeti javaslatának von Fintel általi módosítása) szerint előfeltevés státusza van annak, hogy a *whatever*-rel bevezetett mellékmondat jelölétének váltakoznia kell. (Léteznie kell legalább egy olyan lehetséges világnak, ahol a mondat jelölete más, mint a való világban.) Azaz, a (75)-ös mondathoz visszatérve, ha Arlo történetesen minden lehetséges világban ugyanazt főz, akkor az előfeltevés hamis, a mondat egésze pedig nem értelmezhető.

D'-vel és a von Fintel által javasolt többi, előfeltevést tartalmazó értelmezéssel az a gond (és ezt von Fintel elsőként ismerte fel), hogy a beágyazott mondatban kifejezett episztémikus tartalmat (a kognitív ágens miben bizonyos és miben nem) nem örökli meg a nagyobb, beágyazó szerkezet. Azaz, a von Fintel által javasolt előfeltevések nem viselkednek előfeltevés módjára, mivel nem örökítődnek át a mondat egészére olyan szintaktikai környezetben, amelyet éppen az előfeltevések átörökítése jellemez. (Az előfeltevések projekciójáról l. Karttunen 1974, Heim 1983.)

Az ómagyar kori *vala*-kifejezések értelmezését ez annyiban érinti, hogy a *vala* előtag nem tekinthető modális operátornak, Bende-Farkas (megj.a.) Dayal (1997)-re (és implicite von Fintel 2000-re) támaszkodó javaslata szerint. Az antispecifikus, korlátlan választék olvasatot jellemző tartománybővítésnek és a 'mindegy, melyik' olvasatnak nem lehet előfeltevés státusza.

Ezt a részt egy megjegyzés zárja, amely von Fintel, illetve Szabolcsi Anna von Fintel által közvetített sejtésére reflektál.

‘I was told at the SALT conference that there are languages that make even more obvious distinctions between universal *whatever* and ignorance/indifference *whatever*, such as Hungarian which simply lacks the latter (Anna Szabolcsi, p.c.)’ (Von Fintel 2000: 38)

„Azt mondták nekem a SALT konferencián, hogy vannak nyelvek, amelyek még ennél is világosabban különbséget tesznek az univerzális és a tudatlansági, ’mindegy, melyik’ *whatever* között; ilyen nyelv a magyar is, amelyből az utóbbi egyszerűen hiányzik (Szabolcsi Anna, személyes közlés).” (Von Fintel 2000: 38.)

A korábban ismertetett adatok szerint az ómagyar *vala*-kifejezések (episztemikus olvasatban) pontosan a ’nem tudom’, ’mindegy, melyik’ *whatever* megfelelői, és ez ellentmondani látszik a Szabolcsi és von Fintel által mondottaknak. A mai magyarban a *valahányszor* jelentheti azt, hogy ’mindegy, hányszor’ (a (76b)-hez hasonló szerkezetekben):

- (76) a. János *valahányszor* járt már Fokvárosban
 b. *Valahányszor* János Fokvárosban jár, (mindig) megbánja
 c. (Régies?) *Valahányszor* János Fokvárosban járt, ugyanannyiszor járt Pekingben is.

3.4.2. Jayez és Tovená: implikatívák

Ebben a részben röviden tárgyaljuk Jayez–Tovená (2011) javaslatát, amely a mai és az ófrancia kori (*un*) *quelque* elemzésén alapul. Az általuk vizsgált anyag érdekessége, hogy az ófrancia *quelque* ugyanúgy lehetett vonatkozó névmás, mint az ómagyar *valaki* és társai.

Jayez és Tovená szerint az episztemikus határozatlan leírások megkülönböztető jegyei konvencionális implikatívákból következnek.⁷ A francia *quelque*-re javasolt tesztek a magyar *vala*-kifejezésekre is alkalmazhatók, illetve, a kódexekből kikereshetőek a tesztek példázó mondatok. A *quelque* és a *vala*-kifejezések összevetéséből kitűnik majd, hogy a *vala*-kifejezések nem rendelkeznek az episztemikus determinánsok minden tulajdonságával. Az ő esetükben még kevésbé indokolt tehát, hogy az episztemikus, korlátlan választék jelentésösszetevő az igazságfeltételek része legyen.

Jayez és Tovená szerint az episztemikus határozatlan leírásokra a következő társalgási implikatívák jellemzők:

⁷ Konvencionális implikatívával rendelkeznek például a számnevek – a *három* implikatívája a *pontosan három* –, vagy a *some*, a *néhány* és megfelelőik – az implikátúra *néhány, de nem mindegyik* –.

- Közvetett információforrás: [*quelque x*][R][S] csak akkor elfogadható egy adott kontextusban, hogyha az episztemikus ágens pusztán következtet arra, hogy létezik olyan individuum, amely a [*quelque x*][R][S] mondatot igazgá teszi. (Azaz, az ágens nem rendelkezik közvetlen tapasztalás útján szerzett információval.)

(77) Le verrou ne coulisse pas; *quelque* idiot a fermé la porte avec un cadenas.
'A reteszt nem lehet eltolni; valami örült lelakatolta az ajtót.'

Jayez és Tovená ezzel a feltétellel magyarázza az episztemikus kifejezéseknek azt a tulajdonságát, hogy epizodikus mondatokban nem elfogadhatóak:

- (78) a. ??Hier, j'ai rencontré *quelque* amie
'Tegnap találkoztam valami barátnőmmel'
b. Hier, Yolande a dû rencontrer *quelque* amie
'Tegnap Jolánnak találkoznia kellett valami barátnőjével.' (episztemikus modalitás)

Az ómagyar episztemikus használatú *vala*-kifejezések nem rendelkeznek ezzel az implikaturával, legalábbis nem társul hozzájuk konvencionális módon: A szabad vonatkozó mellékmondatok *vala*-kifejezései (mivel mondatuk tipikusan általánosítást fejez ki) nem kötődnek ahhoz, hogy a kognitív ágens mi módon szerzett tudomást milyen individuumok létezéséről (vagy sem). Látható volt az is a korábbi ómagyar példákból, hogy a *vala*-kifejezések elfogadhatóak epizodikus kontextusokban is. A (47)-es és a (48)-as példákból pedig az látható, hogy a kognitív ágens (a kérelmező) pontosan tudhatja, miről van szó (mi lesz a kérdés tartalma).

- Információhiány, 'megfelelési feltétel'. (Az ágens nem tudja, mely individuum(ok)ra érvényes az állítás.)

(79) ?À l'époque je voyais toujours Yolande avec *quelque* amie, Marie
'Akkoriban Jolánt mindig valami barátnőjével, (jelesül,) Marival együtt láttam.'

- 'Mindegy, melyik' (nincsenek kitüntetett individuumok): ez a megszorítás voltaképpen következménye az információhiány feltételének: [*quelque x*][R][S] csak akkor elfogadható egy adott kontextusban, hogyha
 - R-nek mindegyik eleme lehet S-nek is eleme, és
 - R-nek mindegyik eleme lehet ¬S-nek is eleme. (Nem szükségszerű, hogy R-nek mindegyik eleme egyben S-nek is eleme legyen.)

- (80) a. ??Tu peux prendre *un* carte *quelconque*, mais pas n'importe laquelle
 'Elvehetsz vagy egy kártyát, de nem akármelyiket'
 b. ??Yolande a probablement rencontré *une* amie *quelconque*, qui n'était pas Marie
 'Jolán feltehetőleg találkozott vagy egy barátnőjével, aki nem azonos Marival'

Korábban a (64)-es példából látható volt, hogy az ómagyar *vala*-kifejezések jelölését lehetett utólag pontosítani:

- (81) (= (64)) az naptwl fogwa ew zwweben kezde gerýedezný *valamely* zerzetnek rwhayanak kewāsaga Es ýeleswl attýank zent damokosnak zerzetýt (ÉrsK 197vb)
 Mm: 'attól a naptól kezdve kezdte kívánni valamely(ik) szerzetnek a ruháját, jelesül, Szent Domonkos atyánk szerzeté(é)t'

Jayez és Tovená szempontrendszerét alkalmazva úgy tűnik, az ómagyar *vala*-kifejezések esetében az episztemikus, antispecifikus hatás nem olyan robusztus, mint a francia *quelque*, *quelconque* esetében.⁸ Az ómagyarban a *vala*-kifejezés pontos jelölete vagy utólag specifikálható, vagy eleve ismert is lehet (legalábbis egy kognitív ágens számára).

A *vala*-kifejezéseknek a legerőteljesebben antispecifikusságra utaló tulajdonsága a vonatkozó névmási használat, és a tagadás, tiltás hatókörében való előfordulás. Szerencsésebb lenne a *vala*-kifejezések esetében inkább nem-specifikusságról, kvázi-episztemikus használatról, mint következetes antispecifikusságról beszélni.

A kvázi-episztemikus használat nem következett (legalábbis a kódexek korában már nem következett) a *vala*-kifejezések inherens tulajdonságaiból. Az sem állítható teljes bizonyossággal, hogy az episztemikus jelentésmozzanat a *quelque* vagy a *néhány* implikaturáival összevethető, konvencionális implikatura lett volna.

3.5. A *vala* morféma és jelentése

Javaslatunk szerint a *vala*-kifejezés szemantikai hozzájárulása a vonatkozó mellékmondatokban is csupán egy szabad változó bevezetése, semmi más. A maximalitási olvasat lehet egy konstrukciós szabállyal beillesztett rejtett operátor hozzájárulása (Σ a (82b)-ben).⁹ Ha elfogadjuk, hogy az ómagyar szabad vonatkozó mellékmondatok korrelatív szerkezetek, akkor ábrázolásuk

⁸ A német *irgendein*-nal összevetve hasonló következtetésre juthatunk.

⁹ (82-b) csupán a teljesség kedvéért szerepel a lehetséges elemzések között, azon nyelvészek álláspontját képviselendő, akik netán nem fogadják el a korrelatív szerkezeteknek a feltételes szerkezetekre történő redukcióját.

ekvivalens a feltételes szerkezetek ábrázolásával ((82c)). A 3.4. részben kifejtettek alapján (82c) a preferált elemzés.

- (82) a. *valaki* : *személy*(*x*)
 b. $[< [X|X = \Sigma x.P(x)] , [y|y = X;Q(X)] >]^{10}$
 c. $[\varepsilon x.[P(x)] \rightarrow \varepsilon y.[y = x;Q(x)]]^{11}$

A (82a), (82c) alatti elemzések együttese számot tud adni a minden alá történő beágyazásról, (l. a (62), (63) alatti példát), a 'megengedő' (*akárki*-típusú) olvasatok ritkaságáról, valamint az alkalomszerű episztemikus specifikus olvasatokról is. (Az episztemikus, illetve a korlátlan választék olvasat legfeljebb implikatúra státuszú, tehát más dimenzióba tartozik, mint az igazságfeltételek.)

4. Összefoglalás, nyitott kérdések

A *vala*-kifejezések az ómagyar korban nem voltak pozitív polaritású elemek, nem vezettek be diskurzustopikként szolgáló referenst. Gyakran használták őket kvázi-episztemikus módon, 'mindegy, melyik' olvasattal, ami az episztemikus, illetve a korlátlan választékot kifejező elemekkel rokonítja őket. Ennek ellenére nem mondható el róluk, hogy ez az értelmezés elidegeníthetetlen tulajdonságuk volt; azaz, nem sorolhatók az inherensen episztemikus vagy korlátlan választékot kifejező DP-k közé, amilyen például a német *irgendein*, a spanyol *algún*, a francia *quelque, quelconque*, vagy a mai magyar *akárki, bárki*. A következtetés az, hogy a 'megengedő', az értelmezési tartományt kibővítő viselkedés jelentkezhethet a többi korlátlan választék tulajdonságtól ('nem tudom, melyik', 'mindegy, melyik') függetlenül.

A *vala*-kifejezések viselkedése arra is rávilágít, hogy a 'nem tudom, melyik', és a 'mindegy, melyik' jelentésmozzanat viszonylag könnyen visszavonható, tehát implikatúra státuszú.

A *vala*-kifejezések vonatkozó névmási használatakor jelentkező maximalitási olvasat levezethető a korrelatív és a feltételes szerkezetek rokonságából. Ezekben a szerkezetekben a *vala*-kifejezés maximalitási olvasata a kondicionális interpretációjának a következménye.

Mindezek a megfontolások lehetővé tették a *vala*-kifejezések egységes kezelését. A javasolt elemzés szerint a *vala*-kifejezések a dinamikus szemantika határozatlan leírásai, szabad változót tartalmazó, nyitott propozicionális kifejezései, amelyek ekképpen mindenféle környezetben előfordulhatnak. A mondat belsejében található *vala*-kifejezések episztemikus vagy korlátlan választék olvasata a hozzájuk társuló implikatúrákból következik; az implikatúrákat azonban nem tekintjük az igazságfeltételek részének.

¹⁰ (Σ : a konstrukcióban bevezetett maximalitási operátor, a ; az aszimmetrikus konjunkció)

¹¹ ε új diskurzusreferenst bevezető operátor, nem kvantor, vö. van den Berg 1996.

Ez a dolgozat nem tért ki a *vala*-kifejezések változásainak elemzésére. Ebben az összefoglalásban két megjegyzés fűzhető a magyar határozatlan leírásokat ért változásokhoz. Az első egy megfigyeléssel kapcsolatos: a vizsgálatnak ebben a szakaszában úgy tűnik, az ómagyar és a mai magyar *vala*-kifejezések kevésbé különböznek egymástól, mint ahogyan az a vizsgálódás elején várható volt, legalábbis atekintetben, hogy az episztemikus, antispecifikus értelmezés az ómagyar korban sem volt elidegeníthetetlen tartozéka ezeknek a kifejezéseknek. A második mozzanat a *vala*-kifejezések jelentéstartományának 'elmozdulásával' kapcsolatos, egy negatív → pozitív skála mentén (vö. Jäger 2008-cal a határozatlan leírások lehetséges jelentésváltozásairól): A mai magyarban a *vala*-kifejezések vonatkozó névmási használata elhanyagolható (talán a *valahány(szor)*, *valamennyi* kivételével); emellett pozitív polaritású elemek, és előfordulhatnak utóspecifikus vagy akár e-specifikus értelmezéssel. Episztemikus, nem-specifikus használat jóformán csak a *valami(féle)* determinánst (és talán a *valamennyi*-t és a *valaha* időhatározót) jellemzi.

Nyitott empirikus kérdés marad a határozatlan leírások paradigmájának, illetve a paradigmán belüli szemantikai munkamegosztásnak a szerepe abban, hogy a *vala*-kifejezések az ómagyar korban nem voltak utóspecifikusak, és gyakori volt episztemikus, illetve korlátlan választékot kifejező használatuk, miközben interpretációjuk nem indokolná ezt a specializációt. Gyanítható, hogy a *né*- előtagú kifejezések specializációja játszhatott közre abban, hogy a *vala*-kifejezésekre inkább a kváziepisztemikus használati mód volt a jellemző.

Ugyancsak a paradigma más osztályainak hatását kereshetjük abban, hogy a *vala*-kifejezések használati módja megváltozott (pozitív polaritású elemek lettek, korlátlan választék értelmezésük szinte kizárólag az *is* partikulával való kombinációban van jelen, és erősebben episztemikus értelmezéssel egyedül a determinánsi *valami* rendelkezik). Feltehetőleg az *akár*-kifejezéseket és a negatív egyeztetést, az *s*-kifejezéseket érintő változások következménye lehet, hogy a *vala*-kifejezések értelmezési lehetőségei is megváltoztak. Ezekről a kölcsönhatásokról azonban csupán a modellelméleti szemantika eszközeire hagykozva nem lehet számot adni.

A projektumról

Az itt bemutatott munka a **K 108951** (*A kvantorok grammatikája és a nyelvi relativizmus*) OTKA-projektum támogatásával készült.

Az ómagyar példák forrásai

BécsiK: *Bécsi kódex*. Mészöly Gedeon (szerk.). 1916. MTA. Budapest.

ÉrdyK: *Érdy kódex*. A *Sermones* projektumtól. (<http://sermones.elte.hu/erdy/>)

ÉrsK: *Érsekújvári kódex*. Haader Lea (szerk.). 2013. Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet.

GuaryK: *Guary kódex*. Szabó Dénes (szerk.). 1944. Budapest.

JókK: *Jókai kódex*. P. Balázs János (szerk.). 1981. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Könyvecse:** *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról.* Pusztai István (szerk.). 1985. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- MargL:** *Margit-legenda.* P. Balázs János – Dömötör Adrienne – Pólya Katalin (szerk.). 1990. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- MünchK:** *Müncheni kódex.* Nyíri Antal (szerk.). 1971. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- ÓMS:** *Ómagyar Mária-síralom.* Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 52-53.
- TihK:** *Tihanyi kódex.* Kovács Zsuzsa (szerk.). 2007. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.

Hivatkozások

- Abrusán Márta 2007. *Even and Free Choice Any in Hungarian.* McNally, Louise – Puig-Waldmüller, Estella (szerk.) *Proceedings of Sinn und Bedutung 11.* Universitat Pompeu Fabra. Barcelona. 1-15.
- Aloni, Maria – Port, Angelika 2006. Epistemic Indefinites Cross-Linguistically. In Elfnér, E. – Walkow, M. (szerk.): *Proceedings of NELS 36.* 1–14. GLSA. Amherst: Mass.
- Alonso-Ovalle, Luis – Menéndez-Benito, Paula 2010. Modal Indefinites. *Natural Language Semantics.* **18:** 1–31.
- Bach, Emmon – Jelinek, Eloise – Kratzer, Angelika – Partee, Barbara Hall (szerk.) 1995. *Quantification in Natural Languages.* Studies in Linguistics and Philosophy. Kluwer. Dordrecht.
- Bende-Farkas Ágnes megj. alatt. Az univerzális és az egzisztenciális kvantorok története. In: É.Kiss megj. alatt b.
- Benkő Loránd (szerk.) 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Berg, Martin v.d. 1996. *The Internal Structure of Discourse.* Doktori értekezés, Universiteit van Amsterdam.
- Dayal, Veneeta 1997. Free Relatives and Ever: Identity and Free Choice Readings. In: Lawson, Aaron (szerk.) *Proceedings of SALT VII.* Cornell University. Ithaca. 99–116.
- É.Kiss Katalin megj. alatt a. A tagadó és a kérdő mondatok változásai. In: É.Kiss megj. alatt b.
- É.Kiss Katalin (szerk.) megj. alatt b. *Magyar történeti mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Enç, Mürvet 1991. The Semantics of Specificity. *Linguistic Inquiry.* **22:** 1–25.
- Farkas Donka 1997. Dependent Indefinites. In Corblin, Francis – Godard, Danièle – Marandin, Jean-Marie (szerk.) *Empirical Issues in Syntax and Semantics.* Peter Lang. Bern. 243–267.
- Farkas Donka 2002a. Extreme Non-Specificity in Romanian. Beyssade, Claire (szerk.) *Romance Languages and Linguistic Theory.* John Benjamins. Amsterdam. 127–151.
- Farkas Donka 2002b. Specificity Distinctions. *Journal of Semantics.* **19:** 1–31.

- Fintel, Kai von 2000. *Whatever*. In Jackson, B. – Matthews, T. (szerk.) *Proceedings of SALT X*. Cornell University. Ithaca. 27–39.
- Geach, Peter 1962. *Reference and Generality*. Cornell University Press. Ithaca.
- Grosu Alexandru – Landman, Fred 1998. Strange Relatives of the Third Kind. *Natural Language Semantics*. **6**: 125–170.
- Halm Tamás 2013. Free Choice Items in Hungarian. In Surányi Balázs (szerk.): *Proceedings of CECILS 2*. Pázmány Péter Catholic University. Budapest.
- Haspelmith, Martin 1997. *Indefinite Pronouns*. Clarendon Press. Oxford.
- Heim, Irene 1982. *The Semantics of Definite and Indefinite Noun Phrases*. Doktori értekezés, University of Massachusetts at Amherst.
- Heim, Irene 1983. On the Projection Problem for Presuppositions. In Barlow, M. – Flickinger, D.P. (szerk.) *Proceedings of the West Coast Conference on Formal Linguistics*. Stanford University. Palo Alto. 114–123.
- Hunyadi László 1981. *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban*. Kandidátusi disszertáció. KLTE. Debrecen.
- Jacobson, Pauline 1995. On the Quantificational Force of English Free Relatives. In Bach et al 1995, 451–487.
- Jäger, Agnes 2008. *History of German Negation*. John Benjamins Amsterdam. Linguistik Aktuell, 118.
- Jayez, Jacques – Tovená, Lucia M. 2006. Epistemic Determiners. *Journal of Semantics* **23**: 217–250.
- Jayez, Jacques – Tovená, Lucia M. 2011. The Meaning and (a Bit of) the History of *Quelque*. In Jayez, J. – Tovená, L.M. (szerk.) *French Determiners in and across Time*. London College Publications. London. 111–139.
- Kadmon, Nirit – Landman, Fred 1993. *Any*. *Linguistics and Philosophy*. **16**: 353–422.
- Kamp, Hans 1981. A Theory of Truth and Semantic Representation. In Groenendijk, Jeroen. (szerk.) *Formal Methods in the Study of Language*. Mathematisch Centrum. Amsterdam. (Újrakiadás: Partee, Barbara H. – Portner, Paul (szerk.). 2002: *Formal Semantics. The Essential Readings*. Blackwell Publishing. Oxford.)
- Karttunen, Lauri 1974. Presuppositions and Linguistic Context. *Theoretical Linguistics* **1**: 181–194.
- Kratzer, Angelika – Shimoyama, Junko 2002. Indeterminate Pronouns: The View from Japanese. In: Yukio Otsu, (szerk.) *Proceedings of the Third Tokyo Psycholinguistics Conference*. Hituzi Syobo. Tokió. (Online változat: <http://www.semanticsarchive.net>)
- Ladusaw, William A. 1980. *Polarity Sensitivity as Inherent Scope Relations*. IULC. Bloomington.
- Ladusaw, William A. 1983. Logical Form and Conditions on Grammaticality. *Linguistics and Philosophy*. **6**: 373–392.
- Ladusaw, William A. 1992. Expressing Negation. In Barker, Chris – Dowty, David (szerk.): *Proceedings of SALT II*. Cornell University. Ithaca. (Online változat: <http://www.semanticsarchive.net>)

- Lipták Anikó 2009a. The Landscape of Correlatives. An Empirical and Analytical Survey. In Lipták 2009b, 1–46.
- Lipták Anikó (szerk.) 2009b. *Correlatives Crosslinguistically*. John Benjamins Amsterdam.
- Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szabolcsi Anna 2004. Positive Polarity – Negative Polarity. *Natural Language and Linguistic Theory*. **22**: 409–452.
- Szabolcsi Anna 2010. *Quantification*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Winter, Yoad 1997. Choice Functions and the Scopal Semantics of Indefinites. *Linguistics and Philosophy*. **20**: 399–476.
- Winter, Yoad 2000. DP Structure and Flexible Semantics. In Hirotani, A. et al. (szerk.): *Proceedings of NELS 30*. GLSA. Amherst.

Bende-Farkas Ágnes
MTA Nyelvtudományi Intézet
agnesbf@gmail.com

A *hogyki* és társai: egy sajátos kötőszófajta az ómagyar korból

Dömötör Adrienne

1. Bevezetés

Dolgozatommal – amely egy korábban sokszor érintett, de részletekbe menően meg nem vizsgált kötőszófajta kialakulását és használatát kísérli meg leírni – a konferencia-felhívás alapvetéséhez is szeretnék hozzájárulni. „Ma már széles körben elfogadott az a nézet, hogy egy-egy nyelv változása során nem a felnőttek grammatikája módosul, hanem az anyanyelvüket tanuló gyerekek sajátítanak el a korábbi generációk grammatikájától némileg eltérő nyelvtant” – szól a felhívás első mondata (<https://btk.ppke.hu/karunkrol/intezetek-tanszekek/angol-amerikai-intezet/elmeleti-nyelvessel-tanszek/nyelvelmelet-es-diakronia-2013>). A jelenség, amelyről az alábbiakban szó lesz, nem támasztja alá az idézett megállapítást, amelynek széles körű elterjedtsége egyébként is sokkal inkább az elméleti megközelítésekre vonatkoztatható, semmint a szociolingvisztikai elemzések tanúságára, különös tekintettel a történeti vizsgálódások lehetőségeire, illetve eredményeire. Egy frissen megjelent történeti szociolingvisztikai kézikönyv tanulmányírója a szakirodalmi vélekedéseket is összegezve így fogalmaz: „a változásokat a nyelvi újítók szítják, de »nincs rá bizonyíték, hogy az innovátorok a gyerekek lennének«”, majd hozzáfűzi: a nyelvelsajátítás eredményeképpen kialakuló új „mintákat ráadásul nehéz a történeti korpuszok anyagára támaszkodva kikutatni.” (Kielkiewicz-Janowiak 2012.¹ in: Hernández-Campoy–Conde-Silvestre 2012; az első idézetbe foglalt idézet: Raumolin-Brunberg 2005: 47.)

1.1. A dolgozat témája, anyaga és felépítése

A *hogyki*, *hogymi*, *hogymely* kötőszócsoporthoz tagjai zömmel a XV. századból és a XVI. század első háromnegyedéből adathozhatóak². A kötőszó-összetétel keletkezése többféleképpen is elképzelhető, levezethető. Bár a lentebbiekben

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2014. *Nyelvelmélet és diakronia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 42–62.

¹ A kötet letöltésre engedélyezett online változata nem tartalmaz lapszámokat.

² A *hogyi* + határozószói vonatkozó névmások összetételeit – *hogymikor*, *hogyhová* stb. – az adatok csekély száma miatt nem vizsgálom.

megkíséreltek állást foglalni az egyes magyarázatok valószínűségével kapcsolatban – a korábbiakkal és az általam felvetettekkel egyaránt –, az adatok nem túl nagy száma azonban óvatosságra kell hogy intsen a megállapítások teljes bizonyosságát illetően.

A dolgozat közel 170 adat vizsgálatára épül (a jelenség gyakoriságához mérten ez kifejezetten jelentős számnak tekinthető – erről l. lentebb is). Az anyaggyűjtés kilenc teljes művet ölelt fel – olyanokat, amelyek az előzetes vizsgálatok szerint az adatolás szempontjából ígéretesnek mutatkoztak –, s további adatok származnak műrészletek feldolgozásából, tallózó adatgyűjtésből és a korábbi szakirodalomból. (A feldolgozott – végigolvasott – teljes művek: JókK., FestK., VirgK., MargL., PéldK., CornK., DomK., HorvK., Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*.)

A vizsgálandó kötőszók létrejöhetnek természetes módon lezajló nyelvi változások részeként, de nem lehetetlen, hogy emellett tudatos nyelvi beavatkozás is besegített a terjedésükbe, a kódexek kori fordításirodalom nyelvújító szándékának egyik megnyilvánulásaként. Használatuk szórványos, és nyelvtörténeti léptékkal mérve korlátozott idejű. Generációs különbségek nem látszanak megragadhatónak, fordítói iskolák szerintiek viszont esetleg igen. A kötőszó fajta élőnyelvi jelenlétéről nincsen mód következtetéseket levonni, annak ellenére, hogy a fordításirodalom alkotásain túl magyarul született szépirodalmi művekben, sőt anyanyelven írt levelekben, valamint egészen kivételesen egy XVII. század legeleji per szövegében is felbukkan. Iskolázottságuk, olvasmányaik, napi gyakorlatuk révén ugyanis az ilyen szövegek alkotói egy meghatározott írásos műveltségi környezet részesei voltak (latin-magyar kétnyelvűséggel is színezve); írásbeli nyelvhasználatuk így nem feleltethető meg magától értetődően a mindennapok élőnyelvével.

A tanulmány felépítése a következő. Először összefoglalom, milyen érvek szólhatnak a *hogy* és a relatívum fűziója mellett, illetve ellen (2. pont). Magam – ahogyan ezt már a cím és a bevezető rész is elárulta – feltételezem a fűziót, bár tisztában vagyok vele, hogy ezen álláspont sem problémátlan. (A dolgozat további részeinek tanulságait azonban az ettől eltérő állásfoglalás sem érvényteleníti, hiszen két önálló elem kombinációjának szokásossá válása fűzió feltételezése nélkül is hasonló kérdéseket vet fel.) A következőkben röviden áttekintem az ómagyar kori összetett kötőszók kialakulásának a TNyt.-ben (és azt azt megalapozó nyelvtörténeti szakirodalomban) számon tartott jelenségét (2.1. pont). Ezután összefoglalom a *hogy* + *ki* típusú kapcsolat nem túl terjedelmes szakirodalmát, már itt felvetve, milyen kialakulási folyamatok jöhetnek szóba (3. pont). A továbbiakban sorra veszem és több helyen pontosítom a kialakulással kapcsolatos feltételezéseket. Először azokat a mondatkapcsolatokat vizsgálom, amelyekben a *hogy* kitételének lehetőségét kétféle szerkezeti variáns meglelte nyújthatja: a következményes, a cél-(vagy ok)határozással, valamint a lényegi tartalomadással érintkező mondat-szerkezeteket (4.1. és első három alpontja), majd bemutatom azt a véleményt, amely az előbbi típusokból kiinduló analogikus továbbterjedést állítja (4.1.4.).

Ezután szemügyre veszem ez utóbbi valószínűségét, és amellet próbálom érvelni, hogy analógia helyett egy másik, az előbbinél általánosabb – a szakirodalomban éppen csak felvetett, majd elejtett – folyamattal kell számolni: a *hogy* kötőszó szerkezetfüggetlen terjedésével. Ennek kapcsán tárgyalom a *ki* típusú névmások mondatbevezetőként való morfológiai egyértelműsítésének esetét, és kitérek egyes latin szerkezetekre is, amelyek bizonyos fordítási javaslata – egy másik szálon – rásegíthetett a kialakulóban lévő mintára (4.2. és alpontjai). A *hogy* önálló terjedésének feltételezése nem érvényteleníti a 4.1. első három alpontjában tárgyalt magyarázatokat; a különböző keletkezési módzatokról egymás mellett is lehet szó, és véleményem szerint az adatok típusai éppen erről vallanak. (Sem kizárólagosság, sem teljes bizonyosság – ahogyan a nyelvtörténeti kutatások során megannyiszor – nem állítható.) A teljesség kedvéért ezután kitérek a mondathatárok újraelemzésével kapcsolatos magyarázattípusra is, amelyet azonban „mellékszálnak” tekintek az előbbieken vizsgált és valószínűsített folyamatok tükrében (4.3. pont). Ezek után az időbeli és gyakorisági kérdéseket tárgyalom (5. pont), végül pedig azt tekintem át, megragadhatók-e grammatikai tendenciák, illetve szociolingvisztikai vagy a műfajokat illető tanulságok a *hogyki* ~ *ki* típusú váltakozással kapcsolatban (6. és alpontjai).

2. *Hogyki* vagy *hogy ki*?

Mennyiben tartható a *hogy* + *ki* ~ *mi* ~ *mely* együttese összetett kötőszónak? A magyar nyelvtörténeti szakirodalom korábban mutatott némi ingadozást atekintetben, hogy megtörténtnek tekinti-e a két elem fúzióját, avagy sem, majd a TNyt.-ben az a vélemény kerekedett felül, hogy összetett kötőszóval van dolgunk. Magam is ehhez a felfogáshoz szeretnék csatlakozni.

Ha megvizsgáljuk az adatokat az egybeírás / különírás kérdésében, azt tapasztaljuk, hogy – bár tudvalévő, hogy a helyesírás konzervatív jellegű, azaz hajlamos jó ideig tovább őrizni a nyelvi változás előtti állapot írásképét – rendszeresen találkozni egybeírt formákkal is. A MargL. relatíve bőséges adatállományában (részletesebben l. lentebb) például az adatoknak csaknem a felében, 44%-ában egybeírva szerepel a kötőszó. Ez igen figyelemre méltó tény, még akkor is, ha tudjuk: a helyesírást grammatikai kérdésekben általában sem tanácsos megfellebbezhetetlen döntőbíróul segítségül hívni, normát nélkülöző korszakokban pedig különösen nem.

A *hogyki* megfelel ugyanakkor a szóösszetételi kritériumok közül (vö. Kenesei 2000: 81–87) a megszakíthatatlanság feltételének: az adatok tanúsága szerint a *hogy* és a vonatkozó névmás együttese tipikusan nem tűr meg közbülső elemet.³ (Ellenkező viselkedést mutat például a *ha* + *ki* típusú együttállás,

³ A megállapítást egyetlen (hapaxgyanús) adat gyengíthetné a következő – nem minden nyelvhasználati zavar nélküli – mondatban, amelyben egy *honnén* + *kiből* és egy *hogy* + *azkiből* áll párhuzamban: 1582: *Az el pŭtŭlaf felol az Banis nem Igafat montanak mert ő felseje adot űot eg- paraft embernek ot- eg- haz vleft ōda mentenek az faz harmaul az vagi menien honen kibol ki*

amelyben két önálló szó vesz részt: a *ha* kötőszó és a határozatlan névmás: Mt. 5,42: *ha kedýglen ký mýt keer thwled, agýad neký* (JordK. 368); *ha te es mit tudsz, írd meg* – NádL. 1556: 15.) A szóösszetétel kritériumai közül a másik kettő: a tagonkénti módosíthatatlanság és az együtt mozgatás próbája esetünkben nem alkalmas a tesztelésre.

Az univerzális modell felől közelítő kutatók azt látják indokoltnak, hogy a *hogy* mondatbevezetőt és a vonatkozó névmást két önálló elemnek tartsák. Általában úgy vélekednek, hogy az utóbbinak nem tulajdonítható mondatbevezetői szerep. A pusztán vonatkozó névmással kezdődő szerkezetek úgy tekintendők – ami a két elem önálló mivoltát támasztja alá –, hogy élükön, a vonatkozó névmás előtt, egy kitöltetlen hely képviseli a mondatbevezető pozícióját. A mai magyarban erre a helyre odakerülhet a *mint*, a régiségben pedig ugyanígy realizálódhatott például a *hogy* is, amint ezt a korábbi *hogy* + *ki* típusú együttállások is mutatják (Kenesei 1992: 588).⁴ A vonatkozó névmás, előtte a kitöltetlen vagy kitöltött hellyel: operátor. A relatív ciklus működése – a terminus a névmási elem → vonatkozó operátor → funkcionális fej grammatikalizációt írja le – megmutatja: az operátor és a mondatbevezető különbségét az adja, hogy az előbbi, a mondatbevezetőkkel ellentétben, nem tette meg a ciklus utolsó lépését. Megmaradt korábbi szintaktikai szerepe, azaz nem vált pusztá szintaktikai szóvá (funkcionális fejjé). (Bácskai-Atkári 2013: 301–302.) Ezek a vélemények azonban, amelyek szerint a vonatkozó névmások nem lennének kötőszónak tarthatók, az univerzális modell keretében vizsgálódó kutatóknál sem kizárólagosak (l. pl. É. Kiss 1998: 143 és kk.: „A vonatkozó névmásos kifejezés (...) [+ kötőszó] jeggyel rendelkezik” stb.).

De bárhogy határozzuk is meg a vonatkozó névmás státusát, a *hogy*-nak és a *ki*-nek tulajdonítható kétféleség nem elégséges érv a fúzióval szemben, hiszen összetett kötőszók nemcsak két mondatbevezető kapcsolatából jöhetnek létre, az operátorok is forrást kínálnak a folyamathoz (l. pl. a *csak*, az *is*, a *nem* részvételét az összetett kötőszók keletkezésében).

2.1. Összetett kötőszók az ómagyar korban

A kötőszók keletkezésének egyik közismert módja az a számos nyelvből adatolt és elemzett grammatikalizációs folyamat, amelynek eredményeképpen az új elem két egymás mellett álló szó együtteséből áll elő. A kialakulás három,

hotanak. mirol tug· a Aft kegmed· hog· csak eg· eftendon is Beczben egi nehani Caput peczetelnek be hog az kibol ki hotanak (JobbL. MNy. 54: 558). Vö. továbbá az irodalomban többször hivatkozott (pl. Batta 1908. 48) XX. századi nyelvjárási szerkezeteket (amelyek létrejötté azonban minden valószínűség szerint későbbi mondatvegyüléssel magyarázható): *annak vóna egy áma-fája, hogy akijen három esztendeje áma nincsen*.

⁴ Bár téves a szerzőnek az a megállapítása, hogy a *hogy* + vonatkozó névmás együttállása gyakori jelenség lett volna, tény, hogy a szerkezeti lehetőség meglétét – legalábbis a vizsgált korra vonatkozóan – a kis számú előfordulás is igazolja.

egyszerre meglévő alapfeltétele a jelentésbeli (funkció szerinti) alkalmasság,⁵ a gyakori együttes előfordulás és a megfelelő pozíció. Mondatbevezetők esetében ez mindenképpen az érintett tagmondat első helyét, illetve a két szomszédos tagmondat határán lévő szomszédos helyzetet jelenti (de más típusú, kevésbé kötött szórendi helyű kapcsolóelemek létrejöttében is kiemelt szerepe van a tagmondatéi pozíciónak).

Az ómagyar kor tekintélyes számú példát szolgáltat a jelenségre (vö. pl. Juhász 1992: 786–94). A forrásszófajok sorában többnyire (bizonyos típusú) névmások, határozószók, névutók, partikulák és már meglévő kötőszók regisztrálhatók – így keletkezett többek között az *azután*, a *mindazonáltal*, az *ugyanis*, a *mégsem*, illetve a későbbiekben kihalt *demaga*, *viszonellen*. (Ritkább, amikor igéből és bővítményéből válik kötőszó, mint a *tudniillik*, a *jóllehet* és a hamar kiveszett *tudnimélt*.)

A fúzió gyakran nem pusztán a két (vagy több) érintett elem, hanem a mondathatárok újraelemzésével is jár. Ilyen változás például, amikor a főmondat végén utalószóként álló névmás és a mellékmondat élén álló kötőszó forrad új egységgé, például: *aki*, *ami*, *úgyhogy*, *úgymint* és a kihalt *olymely*. Fúzióval két alárendelő kötőszó együtteséből is keletkezhet új elem. A forrásszerkezet két összetevője ilyenkor többnyire a kötőszóval induló mellékmondat és az ennek kötőszava után beékelődő, szintén kötőszóval kezdődő további alárendelt mondat (az efféle szerkezetek táplálhatták például a *hogya* és a *mintha* forrásait; bár ezekben a tagmondathatár-eltolódás és a kötőszók fúziója tagmondatellipszissel is megvalósulhat, l. pl. Juhász 1992: 792).

A példák között eddig nem szerepeltek a *hogyki*-féle kötőszók. Ezek kialakulásáról a lentebbiekben lesz szó.

3. A *hogyki*-féle kötőszókról

A legelterjedtebb általános alárendelő kötőszó és a relatívum társulásából létrejött összetételt nem regisztrálja Heine–Kuteva grammatikalizációs lexikona (2002). Európán kívüli példát nem is várhatunk, mivel a vonatkozó névmás szokatlan a nem európai nyelvekben (Diesel 1999: 120). Korábbi szakirodalomra hivatkozva a Harris–Campbell szerzőpáros (1995: 289) viszont megemlíti egy közismert, a magyaréhoz hasonló kötőszó-együttállást az angolból: egy nyelvtörténeti folyamat egyik állomásaként a XIII. században a *that* korabeli formája, amely mutató névmásból ’hogya’ szerepű kötőszóvá grammatikalizálódott, az ún. független (más terminológia szerint ál-) vonatkozó mellékmondatokban együtt szerepelhetett a *wh*-névmásokkal. Az, hogy a *that* az alaptaggal rendelkező vonatkozó mondatok bizonyos fajtáiban egyidejűleg önálló relatívumként is állhatott – és állhat ma is –, lazábbnak mutatja az angol és a magyar kötőszókettősök párhuzamát. A különbség a kiegészülés sorrendjén

⁵ Leggyakrabban a funkciósók különböző csoportjai, ritkábban bizonyos típusú igék vesznek részt a folyamatban.

alapul: a magyarban a relatívum mellé került a szerkezetbe a *hogy*, míg az angolban a 'hogy' mellé a relatívum.

Amióta a *hogyki*-t 1891-ben felvette címszavai közé a Nyelvtörténeti Szótár (2. 293), a mondat történettel foglalkozó grammatikákba is bekerült.⁶ Simonyi Zsigmond mondat tanát követően (1882: 2. 86) kisebb vagy nagyobb súllyal szerepel Galambos Dezsőnek a vonatkozó mellékmondatokkal foglalkozó tanulmányában (1907: 15–8), Klemm Antal mondat tanában (1942: 490), Rácz Endrének a következményes mondat szerkezetekről szóló könyvében (1963: 44–5, 85–7). A TNyt. ómagyar kori kötetek több fejezete is kitér rá: Juhász Dezső a kötőszóknál (1992: 792–3), G. Varga Györgyi a névmásoknál (1992: 536–8) tárgyalja. Az alárendelő mondat szerkezetek közül elsősorban Dömötör Adrienne-nek a minőségjelzői (és értelmező jelzői) alárendeléssel foglalkozó fejezetében esik szó róla (1995: 674; 691–2), de Haader Leánál más alárendelő mondat típusokkal kapcsolatban is megjelenik (pl. 1995: 660). A középmagyar korszakra vonatkozóan a *hogyki*-t Dömötör Adrienne-nek a TNyt. középmagyar kori kötetébe készült fejezetei említik a minőségjelzői, illetve az áljelzői mellékmondatokkal kapcsolatban (2006: 43; 2008: 45).

A kötőszótípus létrejöttének magyarázata a szakirodalomban többnyire azzal a kérdéssel fonódik össze: mi indokolja, hogy a vonatkozó mellékmondatok élére „többletként” odakerül a *hogy*? A feltételezések általában arról szólnak, hogy a kétféle kötőszó külön-külön került egymás mellé bizonyos típusú tagmondatok élén, és az így létrejött kötőszó kombináció terjedt át – összetett kötőszóként grammatikálizálódva – másféle szerkezetekre is (4). Az összetett kötőszó forrásai között elsősorban a következményes jelentésárnnyalatú (1), a célhatározói (2) (és ritkán egyéb alárendelő), valamint a lényegi tartalomadó *hogy* kötőszós (3) mondat szerkezeteknek a vonatkozó kötőszósakkal való átfedő jelenlétét szokás számon tartani.

- (1) *m̃yuel̃y valam̃yt olyat · hogky tegedet epehen* (HorvK. 260)
- (2) *keet fratert ada omellej̃e hoig k̃yk othet k̃yssirnik* (SzékK. 338)
- (3) *ha cryftws oly allat wolna hogy kiben wolna egy természet* (ÉrsK. 491)
- (4) *Ez soror kat'ina vala az · hogk̃y latta vala* (MargL. 218)

A kialakulási magyarázatok között – mellékszálként – rendszeresen helyet kap a kötőszó-összetételek keletkezésének más esetekből is ismert módja, a tagmondathatár-újraelemzés is. Amikor a két kötőszó szomszédos pozícióba került – a *hogy*-gyal indított mellékmondatba egy vonatkozó kötőszóval kezdődő további alárendelt mondat ékelődött be –, használati szabályuk átértelmeződhetett:

⁶ A dolgozat további részének megállapításaiban az egyszerűség kedvéért a leggyakoribb ide tartozó kötőszó, a *hogyki* reprezentálja a típus mindhárom kötőszavát (*hogyki*, *hogymi*, *hogymely*), hasonlóképpen a *ki* említésével utalok a vonatkozó névmás mindhárom variánsára (*ki*, *mi*, *mely*).

- (5) *Azt paranczolom nektek. hog kyk xp̄usnak hazasagara vattok meg gj̄wrwzuen. [...] hygyetek nekem venne myndenewnnen byzonsaguewtnek* (VirgK. 135)

Háttérben maradt a szakirodalomban ugyanakkor az a korábbi felvetés, amely szerint a *hogy* az alárendelt tagmondatok általános jelölőjeként indult volna terjeszkedésnek. Magam az erre a lehetőségre építő magyarázat érvényessége mellett szeretnék majd érvelni (l. lentebb).

4. A *hogyki* (*hogymi*, *hogymely*) keletkezése

A fentebbiekben felsorolt keletkezési lehetőségekről a jelen tanulmányhoz gyűjtött adatállomány elemzésével a következő részletesebb és helyenként módosított kép rajzolódik ki.

4.1. Szerkezeti kombináció. Analógiás továbbterjedés?

Bizonyosfajta tagmondat-egyettesekben a külön-külön kitett két kötőszó összetorlódására két szerkezeti variáns teremt lehetőséget. Egyik megoldásként adott a vonatkozó kötőszós mellékmondat, amelyben a vonatkozó névmás a főmondat egyik névszójára utal vissza (s a mellékmondatban viselt mondatrészi szerepének megfelelő alaki kitevőkkel rendelkezik):

- (6a) Semmi oly jót nem tehettek, kivel az elveszett szüzesség megtérjen.
(7a) Bocsássad emberedet, kinek adnám bizonyúságotat.

Másik megoldásként adott a *hogy* kötőszós mellékmondat, amelyben ugyanez az anafora egy – kitett vagy odaérthető – mutató névmás által áll elő (illetve [+ személy] jelentésjegyű alaptag esetén választhatóan vagy kötelezően személyes névmás által). Ez a mutató vagy személyes névmás ugyanazzal a mondatrészi szereppel és az annak megfelelő formával rendelkezik, mint a másikfajta szerkezetben a vonatkozó névmás:

- (6b) Semmi oly jót nem tehettek, hogy (azzal) az elveszett szüzesség megtérjen.
(7b) Bocsássad emberedet, hogy neki adnám bizonyúságotat.

A két megoldás kombinációjában mind a két kötőszó ott áll a mellékmondat elején (és így nem lehet kitenni a relatívumnak megfelelő mutató, illetve személyes névmást, hiszen a visszautalás szerepköre be van töltve):

- (6c) *femmy oly yot nem tehettek · hog kyuel az el vezet zvzeffeg meg teryen*
(CornK. 141r);
(7c) 1512: *boczasad emberedeth hogy kynek adnam byzonsagomath*
(KárOkl. 3:86)

Szerkezeti kombinációval a következő három alpont alatti eseteket lehet magyarázni. A negyedik alpont alá sorolható adatokra ez a magyarázat nem vonatkoztatható; ezekben a *hogyki* megjelenését a kötőszó analogikus továbbterjedésével szokás indokolni. A továbbiakban majd ellenvetést szeretnék tenni ez utóbbi magyarázattal kapcsolatban.

4.1.1. Következményesség

Rácz Endre a *hogyki* típusú kötőszó keletkezési terepének a következményes jelentésárnyalatú jelzői mellékmondatos szerkezeteket tartja.⁷ (A lehetőséget elsőként Simonyi említi, Klemm csak a felsorolás szintjén számol vele, Galambosnak pedig pusztán a példái utalnak rá.) A következményes tartalmat hordozó mellékmondat mint a kötőszótípus fontos forrásvidéke a továbbiakban is jelen van a szakirodalomban (Juhász). A vonatkozó kötőszós mellékmondat impliciten fejezhet ki következményességet, a *hogy* kötőszó a jelentéstartalmat explicitté teszi. A *hogyki* kötőszó tartalmazza tehát a következményességet implicitté tévő *hogy*-ot, miközben a vonatkozó szerep jelöléséről sem mond le (ilyen adat szerepelt az (1), (6c) példákban is):

- (8) *Se lelesseek ez zvezben oly dolog · hogky az ev felsegenek zemeyt meg bantanaya* (HorvK. 117)
 (9) *olly nagy kisirtet iőne reaiokis, hogy ki miat mindennap [...] bűnben esnenec* (Örd. 828a)

4.1.2. Cél- és okhatározás

Többször említik a szakirodalomban a vonatkozó névmási kötőszós jelzői mellékmondatoknak a célhatározói (ritkábban okhatározói vagy másfajta) alárendeléssel való érintkezését is (Simonyi, Rácz, Juhász, Haader, Dömötör 1995; 2008). A jelzői típusú mellékmondat, miközben vonatkozó kötőszóval formailag az utalószó nélküli névszói alaptaghoz kapcsolódik, a főmondatbeli cselekvés célját is megadja, s ez utóbbi kapcsolódást teszi pregnánsabbá a *hogy*-gyal. A *hogyki* ebben a szerkesztésmódban a latin *qui* kétféle fordítási lehetőségének küzdelmét is mutathatja (Rácz im. 86): a vonatkozó névmás a szó szerinti, a *hogy* a célhatározói mellékmondatokra a magyarban jellemző megoldás. A céladással való érintkezés – a mellékmondatok egyaránt utóidejű mivolta miatt – az áljelzői szerkezetekre jellemző (ilyen adat szerepelt az (2), (7c) példákban is):

- (10) *meltoltassal nyjernj ennekom malaztot hogj kywel erossen en ellene alhassak ez vilagnak [...] kesertetinek* (KrizaK. 78)

⁷ A külön nem jelzett szakirodalmi helyek a 3. pont alatt felsorolt kiadásokra és lapszámokra hivatkoznak.

- (11) 1588: *vthi keolcheg wñknekis gongiat vifelhette'k. hagi kiñel eo Felfegett Megh találhatnank* (JobbL. MNy. 46: 272)

Ritkán az okhatározói szerkezetek érintkezése is regisztrálható:

- (12) *dycheyveteen dorotheanak ifteneet · hogyky februar hauaban rofakat es almakat kevldhet* (CornK. 129r)

Nem példátlanok másfajta alárendelő érintkezések sem, de igen szórványosak.

4.1.3. Lényegi tartalomadás

Néhányan számontartják – a különböző korok eltérő terminológiájával élve – a vonatkozó, azaz részleges tartalomadó szerkezetek és a *hogy*-gyal kapcsolódó, azaz lényegi tartalomadó szerkezetek érintkezését (Klemm, Rác, Dömötör 1995; 2006.). Ritkábban előforduló jelenségről van szó, amely leginkább a mutató névmások tartalomadásakor állhat elő (1), (13), illetve esetleg számba vehetők azok az esetek, amikor a tartalomkifejtés kettős: az egyik főnév esetében lényegi, míg a másik esetében részleges (14):

- (13) *ninlen elendq embqr ol' hoğ ki ÷tet latvan touabba elhessen*
(NagyszK. 11)
- (14) *Ezenkeppen byzoneytatyk meg az fegyuer vifelevnek hyvsege. hogyky illyen vezedelemre vete magat ev vraert* (CornK. 88r)

4.1.4. Analógia?

A korábbi pontok alatt sorra vett szerkezeti típusok a *hogy*ki-vel álló szerkezeteknek csak egy részét adják. Sok mondatban az összetett kötőszó jelenléte nem magyarázható szerkezeti kombinációval, vagyis azzal, hogy a *ki* mellé társuló *hogy* önálló funkciót hoz be az együttesbe. A (4), (15), (16) ómagyar, a (17–20) középmagyar kori példákat tartalmaz (az utóbbiak sorában először két próza, majd két verses adattal):

- (15) *nagŷ heu idwn hagnajak az hegiæt. hagi ky igen nagi vala* (VirgK. 46)
- (16) *halalos bñn, Az ol' kéwansaagh, Awağ ġoñqñrségh, hoğ mel', lezen valamŷteremtett Allathoz, az ŷstennek felette* (SzékK. 170)
- (17) *ağ ağ ah Chrifus hoğ ki ağ iŷtennek minden mi hoğzank ualo irgalmafsagat [...] tellieŷsegeŷ meg ielenti* (Ozor. C3b)
- (18) 1555: *Eg, eg Jspanŷor leanth wŷztøk, hoğ kyñnek Rwhazatthŷokra tŷzer tebbet kel kølthenøk* (BSvKL. 74)
- (19) *vala egy ßent attya hogy kit az vr Iŷten, az nagi Abrahamnac fel neueßtet vala* (Hoffgr. L2a)
- (20) *Leua ala indulattya hamar lön Balaffi Menyhartnac hogy ki nagi buara lön* (TKr. c3a)

Ezt a fajta használatot – Klemmtől kezdve – többnyire a *hogyki* analógiás továbbterjedésével szokták indokolni.

Magyarázatként kínálkozik még a *hogy*-nak mint az alárendelés általános, szerkezetfüggetlen jelölőjének a terjedése is – ezt korábban Simonyi vetette fel mind az itt érintett szerkezetekkel, mind a függő kérdésekkel kapcsolatban (im. 85). Erről, valamint arról, miért ez utóbbi magyarázat mutatkozik megfélelőbbnek, a lentebbiekben lesz szó.

4.2. A *hogy* szerkezetfüggetlen terjedése

Az analógiás magyarázathoz szükség van arra, hogy számontartsunk kiinduló szerkezeteket, amelyekben bizonyos okokból létrejött a jelenség, amely azután a későbbiekben továbbterjedt más szerkezetekre, olyanokra, amelyekben a megjelenése már nem indokolható közvetlen grammatikai okokkal. A *hogy* önálló terjedését fogadva el magyarázatként, nem szükséges feltételezni korábban keletkezett – és a későbbiekhez mintául szolgáló – szerkezeteket. Ugyanakkor nem kell kizárnunk annak lehetőségét, hogy a *hogy* önálló terjedése mellett másféle, a *hogy*-nak kedvező folyamatok is teret nyerhettek, olyanok, amelyek – ettől az általános jelenségtől eltérően – csak bizonyos mondat típusok kötőszóhasználatára jellemzőek (következményesség, cél- és okhatározás, lényegi tartalomadás: l. a 4.1.1.–4.1.3. pontok alatt, ill. az (1)–(3), (6c), (7c), (8)–(14) adatokban).

Az analógiás továbbterjeszkedésre építő magyarázatot az adatok arányai megkérdőjelezik. A kötőszó kialakulására legesélyesebb szerkezet, a következményes mellékjelentést hordozó mondatkapcsolat is periférikus jelenségnek mutatkozik ahhoz, hogy analógiát kínáljon az összes többi szerkezet számára – de elenyésző kisebbségben van jelen az adatok között a fentebb tárgyalt típusok bármelyike is. A XVI. század második évtizede tájékán keletkezett és itt tüzetesen átvizsgált kilenc kódex adatainak például mindössze kb. 10%-a sorolható a szerkezeti kombinációval létrejöheto – a kétféle kötőszó önálló funkciójával indokolható – típusokhoz. Az analógiás elterjedés esetében így az is benne foglaltatik a feltételezésben – még ha kimondatlanul is –, hogy ezek a meglehetősen ritka szerkezetek lettek volna hatással a „maradék” kb. 90%-nyi *hogyki*-t tartalmazó mondatra.

Az arányokat is tekintetbe véve tehát sokkal inkább a másik feltételezéssel kell számolni, amely egy szélesebb hatásugarú folyamatban, a *hogy* szerkezetfüggetlen terjedésében gondolkodik: a kötőszó mint az alárendelés általános jelölője elkezdett megjelenni a relatívummal bevezetett tagmondatok élén is. Ez a feltevés – a fentebb már elmondottak értelmében – tehát nem zárja ki, hogy lehettek olyan szerkezetek is, amelyekben a *hogy* jelenlétét valamely jellemző szerepe támogatta, ugyanakkor megengedi, hogy a *hogy* ezektől függetlenül is megjelenhessen bármely vonatkozó szerkezetben.

A kötőszó általános terjedését feltételezve ugyanakkor váratlan jelenség, hogy a folyamat megszakad. (Amíg például a függő kérdések mondatbevezetőjeként a szerkezetbe bekérletszkedő *hogy* jelensége a mai napig stabil.)

Érdeemes viszont felfigyelni arra, hogy a *hogy + ki* összetétel a formáját tekintve emlékeztet a *ki* elé klitizálódó *a(z)* esetére. (Innen nézve érthetővé válik – ha első közelítésre meglepőnek hathat is –, miért sorolta a *hogyki*-t a TNyt. névmási fejezetének írója az előtagos vonatkozó névmások közé; l. G. Varga ih.) Az *a(z)* + *ki* és a *hogy + ki* összetételekben mindkét előtag alkalmas volt arra, hogy a *ki* típusú névmás mondatbevezető voltát morfológiailag egyértelműsítse: az *a(z)* az ismert újraelemzés révén, a *hogy* pedig legfőképpen az alárendelés általános jelölőjeként való terjedése nyomán. (Ez a gondolat összetalálkozik SIMONYI felvetésével, amely szerint a *hogy* esetleg a határozatlan névmástól még teljesen el nem különült vonatkozó névmás szerepének megerősítésére szolgálhatott; im. 85). A két jelenség eleinte egymás mellett indult terjedésnek. Míg azonban az *a(z)* előtagos relatívum a későbbiekben egyre gyorsuló tempóban terjeszkedett,⁸ a *hogyki* összetétel a XVI. század vége körül eltűnik a nyelvhasználatból. Vagyis az előbbi lett a konkurenciaharc győztese – illeszkedve a mutató névmás klitizálódásának a korban igen erőteljes modelljéhez (l. pl. Haader 2008. 80–82) –, az utóbbi pedig vesztesként szorult vissza.

4.2.1. Rásegítés egy latin minta alapján

A nem túl intenzíven nekilendülő majd megszűnő terjeszkedést egy másik szálon a fordítási eljárások bizonyosfajta megoldása és ennek továbbhagyományozódása is segíthetett megalapozni. A *hogy* ezekben a mondatokban – noha csak adott szerkezetekre jellemzően – ugyanúgy nem hordoz saját, eredeti funkciót, ugyanúgy pusztán morfológiai változatként kerül oda, mint a fentebbi esetben.

A latinban a 'hogy' jelentésű *quod* kötőszó alakilag egybeesik a *qui*, *quae*, *quod* vonatkozó névmás semleges nemű alakjával. A semleges nemű *quod* áll – többek között – független vonatkozó mellékmondatokban, illetve bizonyos névmási alaptagok mellett is. A *hogyki* az ugyanilyen típusú magyar tagmondatkapcsolatokban is – rendelkezzenek latin eredetivel vagy sem – rendszeresen előbukkan: (21), (22): független vonatkozó mellékmondatokban, (23), (24), (25): névmási alaptagok mellett (ez a típus a *hogyki* használatának tekintetében részben átfedést mutat a következményes és a lényegi tartalomadó szerkezetekkel):

- (21) *cristufnak zerelmeert meg vtala menden fewldyeket es testyeket. Hogky nagy tevkelleteffegnek dolga* (CornK. 125v) ~ *quia amore Christi contempsit omnia terrena et carnalia: quod est magnae perfectionis*
- (22) 1553: *ez Krwsyth mya az zegenssegnek sokbol wayon bantassa, hogy ky mya ez haznak sokbol wayon fogyathkozassa mosthanys* (LevT. I. 107)

⁸ A minőségjelzői szerkezetekben például a XVI. század második-harmadik harmadában még csak 8,3%-kal, a XVII. században már 30,6%-ban volt jelen (a TNyt. középmagyar kori törzsanyaga alapján; Dömötör 2008. 47).

- (23) *Mert femmi ninczen el fedezue / hog mell' iõuendõre meg ne ñilatkozzik / ẽs femmi el titkolt dolog ninczen / hog mell meg nem tudattatik iõuendõre* (SÚT. I. 103a) ~ *Nihil autem opertum est, quod non reveletur, neque absconditum, quod non sciatur*
- (24) *Ez soror katerina vala az ·hogkÿ latta vala* (MargL. 218)
- (25) *Ha pedig ualamit oliat mondna hog kit irasbol nem bizonyithatnak*
(Ozor. C1a)

A magyarban – a latin kötőszóhasználatától immár eltávolodva, de valószínűsíthetően az onnan származó séma nyomán – az értelmezői helyzetben ki nem tett névmás (utalószó) mellett sem kivételes a *hogyki*:

- (26) *bÿzonsagot tevttek az sororok · jelessevl Soror jolent hogkÿ vala secrestÿeres soror* (MargL. 14)
- (27) *Kezdetyk dychevfeges zent Ilona azzonrol ygen zeep tanufag hogy ky vala romay nagyfagos chazarne azzony* (CornK. 141v)

Bár a latin kötőszóknak megvannak a szokásos magyar megfelelői a fordításirodalomban (a 'hogy' háttérében álló *quod*-ra vö. pl. Haader 1995: 522, 531, 551), lehetséges, hogy ilyen esetekben némely fordítók (iskolák?) az alaki érintkezést a két kötőszó együttesével javasolták visszaadni.⁹ Ez összehasonlítható a *hogy* terjedésének fentebb valószínűsített folyamatával.

4.2.2. Kétféle származás, kétféle váltakozás

A kötőszóhasználati változatok – a *hogyki* kétféle típusú keletkezésének megfelelően – a következők voltak (a *hogyki* minden esetben messze kisebbségben maradó mellékvariáns):

a) A *ki* és a *hogyki* típus a jelentés- és értelmezésbeli többletet nem viselő vonatkozó mellékmondatokban váltakozik (azaz ott, ahová a *hogy* a kötőszó önálló terjedésének folyamataiban került):

- (28a) *nagÿ kyaltassal te zent lelkoðeth ky boczatad. hogÿ ky kyaltas vram Iesus te zent ÿstensegÿ hatalmadnak wala ÿgegÿe* (CzechK. 34)
- (28b) *nag kyaltassal the zenth lelked ky bochatad: ky kyaltas wram Jesus: the zent Istensegÿ hatalmadnak wala ÿgegÿe* (GyöngyK. 21)
- (29a) Lk. 12,2: *Mert femmi ninczen el fedezue / hog mell' iõuendõre meg ne ñilatkozzik / ẽs femmi el titkolt dolog ninczen / hog mell meg nem tudattatik iõuendõre.* (SÚT. I. 103a)

⁹ A kódexek korának nyelvújító fordítói más esetekben is vezettek be új (használatú) kötőszókat a latin megfelelők visszaadására (vö.: *monnal* 'mint', *mert* 'hogy').

(29b) *Semmi ke· ol' fűdézűt ki nem m̃gièlentűic / z lűmi ol' reitec ki nű megtudatic* (MűnchK. 69vb)

A *hogyki* visszaszorulásával ebben a típusban a puszta vonatkozó névmás maradt pozícióban.

b) A *ki*, a *hogy* és a *hogyki* típus azokban a mondatszerkezetekben kínál választási lehetőséget, amelyekbe a *hogy* szerkezetkombinációval, az egyes szerekezetfajtákra jellemző használata révén kerülhetett (következményesség, cél- és okhatározás, lényegi tartalomadás; azaz az (1)–(3), (6c), (7c), (8)–(14) adatok példázta esetekben). Olykor törekvés látszik arra, hogy a kötőszó-összetétel fővariáns legyen a következményesség jelölésében, mint például Bornemisza Péter egyik művében:

(30) *hirtelen oly segitsequel lesz : hogy kin mind egez eletekben amelkrodnac* (Örd. 715a)

(31) *olly nagy kisirtet iűne reaiokis, hogy ki miat mindennap valami szűrnyű bűmben esnenec* (Örd. 828a)

A *hogyki* visszaszorulásával ebben a típusban a jelölt – azaz az egyszerű vonatkoztatáson túlmutató értelmezést kifejezetté tévő – esetekben a *hogy* maradt pozícióban, míg a jelöletlen esetekben a vonatkozó névmás.

4.3. Tagmondathatár-újraelemzés?

A *hogyki* típus létrejöttének egyik lehetséges módjaként többen – mintegy mellékszálként – egy szerkezeti átrendeződést is számon tartanak: a tagmondathatár újraelemzésének lehetőségét (Rácz, Juhász, Dömötör 1995). Ebben az esetben a szomszédos pozíció és az újraértelmezéshez lehetőséget adó szerkezeti feltételek eredményezik az összetett kötőszó kialakulását.

Az idevonatkozó szokásos adatértelmezés szerint az újraelemzés a következőképpen játszódhatott le. A kiinduló szerkezet egy (legalább) három tagú és szintű tagmondategyüttes, amelyben az elől álló abszolút főmondat *hogy*-os mellékmondatába a kötőszó után egy vonatkozó mellékmondat ékelődik be. A tagmondatok és velük a kötőszók kapcsolatának átértelmeződése a szokásos magyarázat szerint úgy történne, hogy a vonatkozó mellékmondat, élén a *hogyki* együttesével, „közvetlen kapcsolatba lép” az abszolút főmondat, majd a korábbi *hogy*-os mondatnak a beékelést követő része valamiképpen leszakad (?) a szerkezetről. Ez a magyarázat azonban – amelyet korábban magam is elfogadhatónak tartottam – valójában nem tűnik elég meggyőzőnek. A fordítások olykor hosszasan kanyargó összeékelte tagmondatai és tagmondattömbjei sem látszanak elégségesnek ahhoz, hogy az újraelemzéshez alapot, a nyelvhasználat számára pedig letisztult mintát teremtsenek. Emellett az újraelemződé kapcsolódás alapfeltétele sem magától értetődően adott, hiszen az abszolút főmondatban nem

feltétlenül van alaptagul kínálkozó névszó (mint a lentebb következő példák is mutatják).

A beékeléses mondatkapcsolatok valóban jelenthetnek forrásszerkezetet a *hogyki* számára, de az előzőekben vázoltakkal ellentétben másféle folyamatnak kellett lejártszódnia.

A kötőszók efféle fúziójának forrásszerkezetéül azok a tagmondat-együttesek alkalmasak, amelyekben a főmondat és a neki közvetlenül alárendelt mellékmondat kapcsolata a *hogy*-nak a kitételét és a hiányát is megengedi:

(32a) Parancsolta, hogy büntessék meg. ~ Parancsolta, büntessék meg.

Ezek a szerkezetek, ha a kötőszó után beékelődik egy vonatkozó mellékmondat, a következő újraelemzési lehetőséget tartalmazzák:

(32b) Parancsolta, [[hogy [ki ellenszegül,] büntessék meg.]] →
Parancsolta, [[hogyki ellenszegül,] [büntessék meg.]]

Azaz: főmondat [[+ *hogy* [+ *ki* + mellékmondat2] + mellékmondat1]] → főmondat [[*hogyki* + mellékmondat2] + [mellékmondat1]]. Ez – ahogy a séma, valamint az (5) adat is mutatja – például tárgyi alárendelések esetében lehetséges (33), (34), de előfordul célhatározós szerkezetekben is.

(33) *adyad the alázatosydnak | hogý kýk ewtheth ýgazaan ystenzýleýének hýzýewk ew the nálad walo esedezeesywel megh segeýthessewnk* (FestK. 200–1)

(34) *iftennek ygaffaga azt agya hogy ky yt ez velagban nem akart penitenciat tartany mykoron tehette volna az ew halalanak ydeyen nem tarthat* (PéldK. 84–5)

(35) *the zolgaýdnak býneyth meg bochassad | hogý kýk theneked mý mýwelkedethynkbevl nem kelhethewnk | [...] mý wronk yesus christusnak esedezeese mýath ýdwezewlýewnk* (FestK. 136–7)

(36) *zolganak zemelyet veue fel [...] hogký býnekkel meg holtal · jgassaggal elý [ti. te]”* (HorvK. 43)

A gyakori beékelődés nyomán keletkező újraelemzés lehetséges forrás, és a folyamat bele is illik az összetett kötőszók kialakulásának egyik ismert (és a 2.1. pontban bemutatott) grammatikalizációs típusába. Tényleges lefutását azonban nem lehet igazolni – a fentebbi példák is csak a forrásvidéket szemléltethetik. Az újraelemzés eredménye valójában akkor simul be a korszak *hogyki* kötőszós szerkezeteinek sorába, amikor a tagmondatok sorrendje megfordul, hiszen a *hogyki*-vel kapcsolt mellékmondatok tipikusan a főmondatuk után állnak. Akkor viszont már a – másféleképpen is létrejöhetett – eredményt látjuk; a feltételezett újraelemzés tehát folyamatában nem ragadható meg. Ezért az e pontban

bemutatottak inkább csak eshetőségként, semmint érvényes magyarázatként regisztrálhatók.

5. Időbeli és gyakorisági megfigyelések

A *hogyki* típusú összetételek második tagja a vonatkozó névmási kötőszók történetének korai jellemzőit mutatja. Két meghatározó jegye is arra vall, hogy az összetétel kialakulását a korai időszakban kell keresni. Az egyik: a [-] élő jelentésjegyű alaptagok mellett is elsőprő többségben van a *hogyki* (a *hogymi* és a *hogymely* ellenében). A másik: a vonatkozó névmás előtag nélkül állandósult a kötőszóban.

Mivel használata a kései ómagyar legelején, a JókK-ben már megfigyelhető, feltehető, hogy létrejött a korai ómagyar korra nyúlik vissza:

(37) *Azert zent attyanak mend ew tarfj kewzewl nem volt oly hogj kj inkab tudofbuoltuolna ew tytkyrol* (JókK. 61)

(38) *cȳnalna egj ekes helyet frater Egjednek yftenj nezeffre · / hogj ky lattauala holot mennjey edeffegeket nezhettne* (JókK. 25)

A (38) latin megfelelő nélküli, eltévedt tagmondat (a szövegkiadó megjegyzése szerint: fordítási zavarral terhelt környezetben álló, értelmetlen betoldás; P. Balázs 1981. 70). Vagyis a *hogyki* már a korai szövegalkotó önálló eszköz-készletében is szerepel, és nemcsak a latin közvetlen befolyása alatt jön a tollára.

Bár a *hogyki* keletkezése tehát korábbra tehető, alig-alig bukkan fel a XVI. század előtről fennmaradt kódexszövegekben. A JókK.-ben ritka; a FestK.-ben a mondathatár újraelemzésének szerkezeti forrása jelenik meg (pl. 50–51; 200–201); a MünchK. és a JordK. két olyan helyén (Lk. 12,2; 12,33), amelyek párhuzamában Sylvester Jánosnál az összetett kötőszó áll, egyszerű *ki* szerepel (ez azonban inkább Sylvester János megoldását emeli ki, hiszen más fordítások párhuzamos helyein is az egyszerű vonatkozó kötőszó található.) A korai adathiány ugyanakkor nem jelenti feltétlenül azt, hogy a XVI. század előtt kevesebb szer volt használatos a kötőszó (elég a fennmaradt források korlátozott számára gondolni). Emellett érdemes már itt utalni a későbbi források vizsgálata során szerzett tapasztalatra: a *hogyki* megléte vagy hiánya művenként igen változó, tehát nagyon is lehetséges, hogy a fennmaradt korai szövegek alkotói nem koraiságuk, hanem egyéni választásuk alapján mellőzték a kötőszót.

A XVI. századi szövegekben lényegesen nagyobb mennyiségben találhatók adatok. Ez a relatíve nagyobb mennyiség azonban – mint erről már a bevezetésben is esett szó – valójában meglehetősen kis adatszámot jelent. A kései ómagyar korra vonatkozóan 100%-nak véve az összes vonatkozó névmási kötőszót – álljon önmagában vagy a *hogy*-gyal összetételt képezve –, a *hogyki* típust mindössze 2,3% képviseli a kötőszó előfordulása szempontjából leggyakoribb mondattípusban, a minőségjelzői (és értelmező jelzői) mellék-

mondatokban.¹⁰ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a kötőszó – életrajzának teljes adatolható szakaszában – kifejezetten ritkán jelenik meg a leírt szövegekben.

Elterjedtsége ugyanakkor nagy szórást mutat a szerzők és szövegek között. Vannak kódexek (és még sokkal nagyobb arányban nyomtatott művek), amelyekben egyetlen *hogyki* sem található, másokban éppen csak fel-felbukkan a kötőszó. Míg vonatkozó névmási kötőszós szerkezet általában minden lapon több is előfordul, a *hogyki* esetében már az is figyelemfelkeltő, ha az adott műben átlagosan minden 25-48. lapon találunk rá egy-egy adatot (VirgK., HorvK., DomK., CornK.);¹¹ ahol pedig relatíve gyakorinak mondható, ott 7-12 laponként jelenik meg (PéldK., MargL.). A MargL. egészen kimagasló, 34-es összelemszámot ad, ami azonban a műben megjelenő vonatkozó kötőszós szerkezetek számához képest még mindig igen jelentős kisebbséget mutat (a vonatkozó kötőszók fölénye több mint hétszeres).

6. A nyelvhasználó választása

Azzal kapcsolatban, hogy a nyelvhasználó a *hogyki* típusú kötőszót választja-e, vagy marad az összehasonlíthatatlanul gyakoribb *ki* mellett, további kérdések és állítások adódnak.

6.1. Grammatikai tendencia?

A változatokkal kapcsolatban mindig az egyik legfontosabb kérdés: megragadhatók-e olyan sajátos szerkezeti jegyek, amelyek jelenlétében inkább az egyik variáns szerepel a másik ellenében? Vagyis kimutatható-e általános grammatikai tendencia, amely a nyelvhasználót arra készteti, hogy a *ki* ellenében a *hogyki*-t válassza?

A *hogyki* kialakulásának és átmeneti életben maradásának eddigiekben áttekintett lehetőségeit végigkövetve a fentebbiekben már kirajzolódott a válasz: a *hogyki*-t tartalmazó mondatokban nincsen az (utalószó +) alaptag + mellékmondat szerkezeteknek olyan sajátos közös jellemzője, amely előhívja (vagy legalábbis segíti), hogy a nyelvhasználó ezt a kötőszót válassza. Általános tendenciát tehát nem lehet megállapítani. Mint az előzőekben láttuk, különféle szerkezettípusokról beszélhetünk, amelyek felől azok az impulzusok érkezhettek, amelyek a *hogy*-ot és a *ki*-t összekapcsolódásra késztették. (Mivel a két leggyakoribb alárendelő kötőszó összetételéről és különböző típusú mondat szerkezetekről van szó, talán nem alaptalan többféle feltételezést is fenntartani.) Erőteljessé azonban egyik folyamat sem vált, mint fentebb már szintén volt róla szó, mindegyik érintett szerkezettípusban a *hogyki* messze kisebbségben lévő mellékvariáns maradt. A szabad váltakozás akár a közvetlen

¹⁰ A TNyt. 2/2. törzsanyaga alapján (Dömötör 1995. 674, 692).

¹¹ Az itt felsorolt előfordulási adatok közepes méretű (illetve ilyenre visszavetített) lapontként értendők. Közepes méretűnek egy hozzávetőleg 750–800 betűhelynyi szöveget tartalmazó kódexlap tartható.

mondatkörnyezetben (39), (40), illetve szövegpárhuzamokban is (28a–b), (29a–b), (41a–b) tetten érhető:

- (39) *Elfewt az halalt ky myndennel rettenetesb mafodykat az yewuendew yeteletewt hogy ky ygen felelmes* (PéldK. 73)
- (40) *mierottönk* (ti. hívatsz irgalmasnak) / *kik vetközönk es býnt tottönk* / *Auağ nemde Lak az igazaknac vağee attýok hog kíkneç o artatlansagoc [...]* *oluastatic* (NagyszK. 79–80)
- (41a) Lk. 12,33: *Oll' erfiñeket ßerezetek magatoknak / hog mell'ek meg nem oulnak* (SÚT. I. 103b)
- (41b) *zerezy etek tymagatoknak jakokat kyk megh nem awlnak* (JordK. 124vb)

6.2. Regiszterbeli, dialektális, műfaj szerinti meghatározottság?

A változatokra vonatkozó másik legfontosabb kérdés: megjelenésük kapcsolódik-e szociolingvisztikai vagy esetleg az irodalmi műfajok meghatározta tényezőkhöz, azaz regiszterhez, dialektushoz, műfajhoz?

Bár a *hogyki* ritka, a nyelvhasználati rétegeket illetően mégis igen széles a használati köre. Éppúgy előfordul a kéziratos irodalom korában született különböző műfajú egyházi szövegekben – imádságban, prédikációban, legendában, traktátusban, passióban –, mint a nyomtatott művek korszakában keletkezett művekben is (prédikációban, szépprózában, énekekben stb.). Versben és prózában, latinból fordított (42) és magyar nyelven fogalmazott (43) mondatokban is megjelenik:

- (42) *vagyon magerorzagban vy zent · zent margyt azzon · bela kyralnak leanyja · hog ky tezen nagysok chodakat* (MargL. 186) ~ *vos habetis novam sanctam in ungaria, sanctam Margaretham, filiam Belae regis, quae facit multa miracula*
- (43) *Ez vala ez soror evrsebet · hog ki zent margyt azzonnak tarsa vala* (MargL. 209; latin forrásmondat nélkül)

A *hogyki* szabad kezeléséről tanúskodik továbbá, hogy a fordító latin szószerkezetek magyar mellékmondattá alakításakor is a vonatkozó kötőszó alternatívájaként számol vele:

- (44) *Vala egy soror ez clastromban · hog ky vala ieles nemes nemzetbevl tamaduan* (MargL. 117) ~ *Quaedam etiam altera virgo sanctimonialis eiusdem per omnia conditionis*
- (45) *Egy nemevnemev mukas ember hogy ky pinter es alc* (MargL. 139) ~ *laborator quidam artis carpentariae*

A magyar nyelven fogalmazott szövegek sorában – a magánéleti regiszter részeként – misszilisekben is feltűnik, nemesekében éppúgy, mint alacsonyabb

származásúak által írtakban vagy íratottakban. Használata generációktól sem feltétlenül függ; a (46) Nádasdy Tamástól származó adat (írnoka leírásában), a (47) fiától, Nádasdy Ferenctől (saját kezű leírásában):

(46) 1559: *Jól lehet itt az királyné asszony udvarába mondnak egy embert, hogy ki igin esmér az szemfájdalomról* (NádLev. 42)

(47) 1569: *ű utánok jűnek szekerek, hogy kik annyi erő török marhát hoznak* (NádLev. 209)

Perek tanúvallomásainak szövegét – mint a magánéleti regiszter másik meghatározó forrását – nemigen foghatjuk vallatóra, hiszen magyar nyelvű perkiadások csak a XVI. század végétől kezdve hozzáférhetők. Annál meglepőbb viszont, hogy a legkésőbbi adat éppen egy per szövegéből való (ez egyben az egyetlen, perszövegből származó példa):

(48) 1606: *A dicunt. Hogy ők directe vgyan chyak az I-n keresik karokatt, mert az mjenmő zegeny emberre mutat az ·I·, hogy kj az előtt valo nap twzelleth volna ott közel az pinczeknel, annak chyak zayaba való falattya sinchyen, nem hogy valamjt keresnenek rajta.* (Úsz. 125 sz.)

A kötőszó tehát nem mutatkozik regiszterfüggőnek, és használatát nem határozza meg sem a szöveg műfaja, sem keletkezésének módja (fordítás-e vagy fogalmazvány). Megjelenése a szerző egyéni választásán múlik. Megfelelő mennyiségű adat hiányában nem lehet állást foglalni abban a kérdésben, mennyiben meghatározó a szerző dialektusa. A színes paletta ismerhető része földrajzilag is meglehetősen széles körű elterjedtséget sejtet (Pest–Buda, Dunántúl, Tiszántúl, Felvidék stb.).

Egy elem széles körű, mégis szórványos jelenléte kétféle feltételezést is meg szokott engedni használatának eredetével kapcsolatban. Vagy a szóbeliség a forrás, vagy pedig bizonyos írásos hagyomány szüremkedik be szórványosan a fennmaradt szövegekbe. A *hogyki* esetében ez utóbbi látszik elfogadhatóbb feltételezésnek; mind a történeti nyelvérzék sugallta intuíció, mind a feltételezhető latin fordítási hatás, mind pedig a XVI. század vége körül megszűnő használat ellene szól annak, hogy a *hogyki*-ben a szóbeliség elterjedt, virulens elemét gyanítsuk.¹² A misszilisekből származó adatok nem alkalmasak arra, hogy – a szövegek magánéletiségére hivatkozva – érvként szolgáljanak a mellett, hogy a *hogyki*-nek mégis a szóbeliség lehetett a forrása. Egyrészt az elem levelekbeli előfordulása szintén igen szórványos, másrészt – ahogy a bevezetőben már szó esett róla – a korszak írástudóinak nyelvhasználata nem feltétlenül független a tanult latin mintáktól. Egyszerűen fogalmazva: nem

¹² Bár korábban elképzelhetőnek tartottam a szóbeliséget is mint forrást (Dömötör 2011. 103), előadásomhoz való hozzászólásában Korompay Klára (a történeti intuícióra utalva) és Haader Lea (a latin fordítási hatás lehetőségére hivatkozva) meggyőztek ennek kevésbé valószínű voltáról.

magától értetődő, hogy a misszilisekben feltűnő összes jelenségnek a magánéleti (és magyar nyelvű) regiszter a forrása. (A perek szövegeinek esetében pedig még bonyolultabb volna ez a kérdés.)

Az elemet a legtöbb szövegalkotó mellőzte (esetleg csak véletlenszerűen írta le), másoknak gyakrabban jött a tollára. Emellett bizonyos iskolák is teremthettek mintát a terjesztéséhez; ahogyan például rendszeresen jelen van Nyulak szigeti domonkos és az óbudai klarissza kódexben, Bornemisánál és bizonyos személyek missziliseiben.

7. Összegzés

Az írásbeliségben a XV. századtól a XVI–XVII. század fordulójának tájáig adatolható *hogy* ki kötőszó keletkezése elsősorban a *hogy* terjeszkedésével függhet össze. A *hogy* elkezdett ráterjedni azokra a szerkezetekre is, amelyek élén eredendően vonatkozó kötőszó állt (a folyamatnak különböző okai lehettek). A két kötőszó együtteséből adódó *ki ~ hogy* ki kötőszóváltozatok mellett bizonyos szerkezet típusokban a *ki ~ hogy ~ hogy* ki hármas váltakozás jöhetett létre.

A *hogy* ki ritka elem maradt. Használatában nem tapinthatók ki sem általános grammatikai, sem szociolingvisztikai tendenciák. Felbukkanása a szövegalkotó egyéni választásán múlik, amelyben esetleg mintakövetés nyomai is megfigyelhetők. (Ez utóbbiak miatt a kötőszó jelenlétének / jelen nem létének vizsgálata a kódexek szöveg hagyományozódásának általános kérdéseire is szolgáltathat adalékokat.¹³)

A források datálása és rövidítésük feloldása:

BSvKL. = *Battyhány Ferencné Svetkovics Katalin levelei* (Szerk.: Terbe Erika, MNyT., Bp., 2010.)

CornK. = *Cornides-kódex*, 1514–1519.

CzechK. = *Czech-kódex*, 1513.

DomK. = *Domonkos-kódex*, 1517.

ÉrsK. = *Érsekújvári kódex*, 1529–1531.

FestK. = *Festetics-kódex*, 1494 előtt

GyöngyK. = *Gyöngyösi kódex*, XVI. sz. eleje

Hoffgr. = *Hoffgreff-énekeskönyv*, Kolozsvár, 1554–1555.

HorvK. = *Horváth-kódex*, 1522.

JobbL. = *Jobbágylevelek* (MNy., több évfolyam; közli: Eckhardt Sándor)

JordK. = *Jordánszky-kódex*, 1516–1519.

KrizaK. = *Kriza-kódex*, XVI. sz. eleje

LevT. = *Magyar Levelestár I.* (Szerk.: Szalay Ágoston, Pest, 1859.)

MargL. = *Margit-legenda*, 1510.

MünchK. = *Müncheni kódex*, 1416 / 1466.

¹³ Ezekről részletesen írtam a jelen tanulmány előzményében (Dömötör 2011: 103–107).

NádL. = *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése* (Szerk.: Kákonyi Árpád – Szalay József, MTA, Bp., 1882.)

NagyszK. = *Nagyszombati kódex*, 1512–1513.

Ozor. = *Ozori Imre vitairata*, Krakkó, 1535.

Örd. = *Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek*, Sempte, 1578.

PéldK. = *Példák könyve*, 1510.

SÚT. = *Sylvester János: Új Testamentum*, Újsziget, 1541.

Száz. = *Századok*. (A Magyar Történelmi Társulat közlönye.)

SzékK. = *Székyudvarhelyi kódex*, 1526–1528.

TKr. = *Tinódi Lantos Sebestyén: Krónika*, Kolozsvár, 1554.

Úsz. = *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. (Szerk.: Varga Endre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.)

VirgK. = *Virginia-kódex*, XVI. sz. eleje

Változó évszámú szövegek (levelek) esetében az évszámokat az adatok társaságában közlöm.

Hivatkozások

Bácskai-Atkári Júlia 2013. *A véges alárendelő összetett mondatok története*.

Kézirat, 2013. 265–312.

Batta Béla 1908. *A melléknévi mondatok népies használata*. (NyF. 51.)

Athenaeum, Bp.

Diesel, Holger 1999. *Demonstratives: form, function, and grammaticalization*.

John Benjamins Publishing Co., Amsterdam.

Dömötör Adrienne 1995. A minőségjelzői mellékmondatok; Az értelmező jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd [főszerk.] – Rácz Endre [szerk.]: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2*. Akadémiai Kiadó, Bp. 666–79; 686–92.

Dömötör Adrienne 2001. *Gyöngyösi kódex*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.

Dömötör Adrienne 2006. Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban.

In: Büky László – Forgács Tamás [szerk.]: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 37–45.

Dömötör Adrienne 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok – állomány- és változásvizsgálat. In: Haader Lea – Horváth László [szerk.]: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Bp. 38–63.

Dömötör Adrienne 2011. Egy kötőszó, *hogyki* nem gyökeresedett meg. In:

Csiszár Gábor – Darvas Anikó [szerk.]: *Klárisok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Magyar nyelvtörténeti, szociolingvisztikai, dialektológiai tanszék, Bp. 101–108.

É. Kiss Katalin 1998. Az alárendelő összetett mondat. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Bp. 127–155.

- Galambos Dezső 1907. *Tanulmányok a magyar relativum mondattanából.* (NyF. 43.) Athenaeum, Bp.
- G. Varga Györgyi 1992. A vonatkozó névmások. In: Benkő Loránd [főszerk.] – E. Abaffy Erzsébet [szerk.]: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1.* Akadémiai Kiadó, Bp. 524–43.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd [főszerk.] – Rácz Endre [szerk.]: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2.* Akadémiai Kiadó, Bp. 506–665.
- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In: Haader Lea – Horváth László [szerk.]: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből.* Tinta Könyvkiadó, Bp. 77–87.
- Harris, Alice C. – Campbell, Lyle 1995. *Historical syntax in cross-linguistic perspective.* Cambridge University Press.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002. *World Lexicon of Grammaticalization.* Cambridge University Press.
- Hernández-Campoy, Juan – Conde-Silvestre, Juan Camilo [ed] 2012. *The Handbook of Historical Sociolinguistics,* Wiley-Blackwell, Oxford.
- Juhász Dezső 1992. Az összetett kötőszók és állandósult szókapcsolatok. In: Benkő Loránd [főszerk.] – E. Abaffy Erzsébet [szerk.]: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1.* Akadémiai Kiadó, Bp. 786–94.
- Kenesei István 1992. Az alárendelő mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc [szerk.]: *Stukrurális magyar nyelvtan 1.* Akadémiai Kiadó, Bp. 529–591.
- Kielkiewicz-Janowiak, Agnieszka 2012. Class, Age, and Gender-based Patterns. In: Hernández-Campoy, Juan – Conde-Silvestre, Juan Camilo [ed] 2012.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondattan 3.* MTA, Bp.
- P. Balázs János 1981. *Jókai-kódex.* Akadémiai Kiadó, Bp.
- Rácz Endre 1963. *A magyar nyelv következményes mondatai.* (NytudÉrt. 39.) Akadémiai Kiadó, Bp. 44–5, 85–7.
- Raumolin-Brunberg, Helena 2005. Language change in adulthood: historical letters as evidence. *European Journal of English Studies* (9) (1): 37–51.
- Simonyi Zsigmond 1882. *A magyar kötőszók 2.* Az MTA Könyvkiadó hivatala, Bp. 85–9, 177.

Dömötör Adrienne

MTA Nyelvtudományi Intézet

domad13@gmail.com

Határozottsági ciklus a magyarban

Egedi Barbara

1. Bevezetés: az újraelemzés és a nyelvi ciklus

Bár a nyelvi változások menete, üteme megjósolhatatlan, a már végbement változások összehasonlító vizsgálatakor mégis megfigyelhető, hogy különböző nyelvek szerkezeti, szintaktikai átrendeződése során sok esetben hasonló folyamatok mennek végbe, egymástól nyilvánvalóan függetlenül. A nyelvtani változásokban tehát tetten érhető valamiféle szisztematikusság, ami a változások mögött húzódó univerzálisan működő elvekkel magyarázható.

A mondattani változások két legfontosabb mechanizmusa az újraelemzés és a grammatikalizáció. Újraelemzésnek hívjuk azt a jelenséget, amikor a beszélő egy nyelvtani szerkezetet eltérő nyelvtani szabállyal értelmez (és hoz létre a későbbiekben), mint az a beszélő, aki az eredeti szerkezeti mintát produkálta. Ilyen újraelemzés, avagy újraelemzések sorozata eredményezi az egyes nyelvek története során kimutatható grammatikalizációs folyamatok többségét. A grammatikalizáció folyamatának lényege, hogy egy adott lexikális elem nyelvtani funkció jelölőjévé válik, vagy egy eleve nyelvtani funkcióval bíró elem funkciója tovább specifikálódik. Ilyenkor a kérdéses elem szemantikai jegyeket vesz, használati kontextusa kiszélesedik, formája pedig gyakran, bár nem szükségszerűen, egyszerűsödik. Ezekről a mechanizmusról állítjuk tehát, hogy feltűnő hasonlóságot mutatnak különböző nyelvekben, vagyis egy köznyelvi fordulattal élve, ha már történik valami, úgy tűnik, nem történhet akárhogyan.¹

Univerzálisan megfigyelt jelenség a nyelvi változás ciklikussága is. A grammatikalizáció ugyanis mindig magával vonja az elvesztett szemantikai jegyek és grammatikai funkciók szükségszerű megújulását (szóalkotás, kölcsönzés, új szerkezet útján). Egy-egy nyelvi, nyelvtani elem megváltozása egész rendszereket bonthat meg és rendezhet át. A részrendszerek átalakulása ennek megfelelően várható, de pontos menete nem megjósolható: a változások

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2014. *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 63–83.

¹ A grammatikalizáció és az újraelemzés összefüggéseiről, illetve a grammatikalizáció kutatástörténetéről átfogó képet nyújt például Hopper–Traugott (2003). A generatív nyelvelmélet *Elvek és paraméterek* modellje szerint a nyelvek közötti különbségek az általános elveken alapuló tulajdonságok, jegyek parametrikus beállításaiából származnak. A nyelvi változást tehát ezen paraméterek átállítása eredményezi (*inter alia* Roberts–Roussou 2003).

terjedése ugyanis esetleges, számos külső tényező befolyásolhatja, mindelelőtt szociolingvisztikai tényezők, például az adott változat társadalmi megítélése, vagy a nyelvek közötti érintkezés, a kontaktushatás. Bizonyos folyamatok megindulhatnak, majd leállhatnak, továbbá a nyelvtani rendszerek átalakulása párhuzamos stratégiákat eredményezhet és az adott nyelv belső tulajdonágai alapján nem feltétlenül jósolható meg, hogy a versengő verziók melyike lesz a győztes.

Jelen tanulmány témája a határozottsági ciklus. Egyrésztől áttekinti a határozottság nyelvi kódolásában bekövetkezett változások történetét a magyar nyelvben. Másrésztől megvizsgálja, hogy ezek a változások megfelelnek-e az univerzálisan megfigyelt ún. DP-ciklus predikcióinak, illetve, hogy milyen módon változtathatják meg az ilyen folyamatok a főnévi frázis egyéb konfigurációs tulajdonságait.

Joseph Greenberg (1978) sokat idézett általánosítása szerint, a grammatikalizáció során a mutató névmási elemek névelővé alakulnak, majd egy későbbi nyelvallapotban a névelők a nyelvtani nem jelölőjévé válhatnak, vagy egyszerűen a névszói kategória jelölőjévé. Bár a névelő forrása természetesen nem csak a mutató névmás lehet, számtalan nyelv esetében tapasztalhatjuk ezt a forgatókönyvet, és a magyar nyelv történetében is ez a folyamat játszódott le. Ebben a tanulmányban azonban a határozottsági ciklus egy másik fontos lépcsőfokával kívánunk foglalkozni, a névelő grammatikalizációjának egyik lényeges következményével, vagyis a névelővé vált mutató névmási módosító megújulásával. Azt vizsgáljuk, hogy a magyar nyelv egyes korszakaiban mi tölti be az elveszett grammatikai és szemantikai funkciókat, illetve, hogy az ó- és középmagyar folyamatok kiszámítható, avagy tipikus mintákat követnek-e.

Elly van Gelderen (2011) áttekintő monográfiájában kimutatta, hogy számos nyelvben a mutató névmási módosító (továbbiakban MNM) rendszer megújítása két stratégia mentén történik: (i) a régi forma morfológiai vagy (tipikusan adverbialis elemmel történő) lexikális megerősítésével (*reinforcing strategy*), (ii) a konstrukció kibővítésével még egy MNM hozzáadásával, azaz egy appozitív névmással (*incorporation*). Strukturális szempontból nézve, pontosabban egy generatív szintaxismodellben, az a különbség a két stratégia között, hogy az egyik folyamat alulról történik (összeolvadás és mozgatus), míg a másik felülről (inkorporáció). Elly van Gelderen arra is talált evidenciát (2007: 295 és 2011: 207–208), hogy a két stratégia akár egyszerre is érvényesülhet, ezt példáznák az óészaki nyelvben kimutatható párhuzamos szerkezeti megoldások. Jelen tanulmány a mellett érvel, hogy az óészaki példája nem kivételes, a magyarban is legalább két stratégia kialakulását, ill. párhuzamos meglétét lehet kimutatni: az *ezen/azon* és *imez(emez)/amaz* alakú módosítók megjelenése és elterjedése az első, míg az ún. determinánsduplázó (*az az ajtó* típusú) szerkezetek a második stratégia sajátosságait hordozzák. Mi több, a közelre mutató névmás esetében – ha bizonyos stilisztikai megszorításokkal is – a

legrégebbi, eredeti szerkezet is fennmaradt, és jelen van a mai magyar nyelv rendszerében is.

A tanulmány hátralevő része a következőképpen épül fel: a második alfejezetben áttekintjük a névelő kialakulásának körülményeit a magyar nyelvben, illetve a névelő korai használatának jellegzetességeit. A harmadik részben a mutató névmási rendszer megújulásának két stratégiáját ismertetjük, a megerősített névmásokat és a determinánsduplázást. Végül a negyedik részben a versengő stratégiák eloszlását elemzzük középmagyar adatok és a mai magyar nyelvváltozatok alapján. A tanulmány eredményei sokban támaszkodnak a 2009 és 2013 között futó, OTKA 78074 sz. *Magyar Generatív Történeti Szintaxis* című projekt keretei között végzett kutatómunkára és a projekt során létrehozott elektronikus Ómagyar korpuszra. Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy a mutató névmási módosítás rendszerének megújulásával kapcsolatban megfogalmazott állításaink egyelőre inkább javaslatok és további igazolásra várnak. Jelen tanulmány a téma első összefoglalását nyújtja, és egyben kijelöli a folytatás irányait. Az ómagyar adatok feldolgozása egyértelművé tette, hogy a magyar határozottsági ciklus jobb megértéséhez a középmagyar adatok sokkal szélesebb körű vizsgálata elengedhetetlen.²

2. A névelő kialakulása és korai használata

2.1. A határozott névelő kialakulása és a névelő nélküli állapot

A határozott névelő kialakulási körülményeivel kapcsolatban a szakirodalom egységesnek mutatkozik a következő két pontban: a névelő belső fejlődés eredményeképpen alakult ki, és a folyamat feltehetően a korai ómagyar korra, illetve a kései ómagyar kor első felére tehető (Simonyi 1914: 68–69; Klemm 1928: 317; D. Máta 2003b: 419–420; I. Gallasy 1991, 1992). A grammatikalizáció során a MNM funkcionális kettéhasadása figyelhető meg: a névmási módosító ugyan megőrzi korábbi használati körét és formai tulajdonságait is, olyan új környezetekben is megjelenik, amelyekben az eredeti kategória nem fordulhatott volna elő. Ebben az új szerepkörben a mutató névmásban kódolt szemantikai jegyek egy része (a deiktikus jegy) elveszik és az elem használati kontextusa kiszélesedik.

Azonnal felmerülhet a kérdés, hogy a szemantikai és pragmatikai értelemben véve univerzálisnak tekinthető határozottság nyelvi kódolása hogyan valósult meg a magyar nyelv egy névelő nélküli állapotában. Az első fennmaradt, összefüggő ómagyar szöveg a 12. század végére keltezhető, így a magyar nyelv ezt megelőző szerkezeti sajátosságaira tett bármely javaslat csak egy rokon nyelvek adatain alapuló, összehasonlító nyelvészeti módszerekkel felállított rekonstrukció lehet.

² Ezúton szeretném megköszönni két lektoromnak hasznos észrevételeiket, amelyek elősegítették, hogy egy jobb kézirat szülessen, illetve számos ponton a kérdések továbbgondolására készítettek.

Az uráli nyelvek túlnyomó többségében ma sem találunk határozott névelőt vagy annak funkcionálisan megfelelő, szisztematikusan használt determináló elemet. Kivételt csak a mordvin képez, amelyben kialakult egy jellegzetes határozott és határozatlan főnévragozás (Zaicz 1998: 191–193), továbbá a finn beszélnyelvi változatában, viszonylag új jelenséggént, kimutatható a névelő használata (Laury 1997). Mivel a magyar névelő a korai ómagyar korban már nagy valószínűséggel, a kései ómagyar korban pedig teljes bizonyossággal adatolható (csak használati köre különbözik a mai névelőtől, l. alább), grammatikalizációjának időpontja valószínűleg az ősmagyar korra tehető, de ennél pontosabban nem azonosítható.

A névelő kialakulása előtti állapotra csak összehasonlító módszerekkel következtethetünk. Számos uráli nyelvben kimutatható a birtokos szuffixum (Px) speciális, determináló szerepe. Minthogy ez a jelenség a legközelebbi rokon, obi-ugor nyelvekben is adatolható, és Décsy Gyula szerint (1990: 81) a Px kiterjesztett használata proto-uráli jelenség, feltételezhető, hogy a Px-determinálás lehetősége a magyarban is megvolt. A birtokos szuffixum azonban ezt a tulajdonságát idővel elvesztette a magyarban, nyilván nem teljesen függetlenül más, mondatszintű strukturális változásoktól (amelyek a mai magyar jellegzetes, diskurzus-konfigurációs szórendjéhez vezettek, vö. É. Kiss (2013) és É. Kiss (s.a.)), és természetesen a névelő kialakulásától. Tény, hogy legkorábbi írott forrásainkban már nem mutatható ki Px determinálás. Csupán néhány különleges morfológiai alakzat sejteti a birtokos szuffixum valamikori kiterjesztett használatát, például a személyes névmás első és második személyű tárgyesetű *engem*, *téged*, *minket*, *titeket* alakjai, amelyek magukba foglalnak egy redundáns Px elemet, így őrizve meg egy korábbi nyelvállapot toldalékolási sajátosságainak maradványát.

Régi megfigyelés, hogy az uráli nyelvekben a birtokos szuffixum (elsősorban az egyes szám 3. személyű alakja) gyakran és rendszeresen tölt be olyan funkciót, ami nagyjából megfelel az indoeurópai nyelvek határozott névelői funkciójának (vö. *inter alia* Collinder (1960: 203–204, §616); és l. még Künnap (2004) általános áttekintését, illetve Nikolaeva (2003) példáit). Irina Nikolaeva (2003) összetett elemzésében rámutat, hogy a 3. személyű szuffixumok nem-birtokosi használata valóban kifejezhet referenciális azonosítást, bár a szuffixum megjelenése nem kötelező. Az egyes szám 1. és 2. személyű alakokról viszont kimutatta, hogy nem-birtokosi előfordulásaikban elsődleges funkciójuk, hogy a főnévi kifejezés referensét az aktuális beszédaktus résztvevőikhez kapcsolják. Kari Fraurud (2001) hasonló következtetésre jut, amikor több nyelvre kiterjedő átfogó tanulmányában a Px nem-birtokosi használatainak közös jegyeként nem annyira a referencialitást, mint inkább az asszociatív funkciót azonosítja. Ezzel magyarázza azt is, hogy ezek az affixumok időben nagyfokú formai és funkcionális stabilitást mutatnak, és nem feltétlenül alakulnak át determinánssá, miközben ugyanezekben a nyelvekben a mutató névmási elemekből kialakulhat a határozott névelő is, a Px-determinálástól függetlenül. Ez utóbbi megfigyelés alátámasztja feltétele-

zésünket, hogy a magyar határozott névelő névmási forrása ellenére nem kell kizárnunk annak a lehetőségét, hogy a birtokos szuffixum kiterjesztett használata jelen volt az ősmagyarban is.

2.2. A határozott névelő használata a korai és kései ómagyar korban

Az ómagyar szövegekben nem mindig tudjuk megállapítani, hogy az egyes esetekben még mutató névmással vagy már névelővel van-e dolgunk, mivel a névelős szerkezet és a mutató névmási módosítóval ellátott főnévi kifejezés a felszínen még egybeesik (pl. *az kapu* 'a kapu' és 'az a kapu' jelentésben is). A két elem funkciójában is átfedés lehet, amikor a diskurzusszereplő ismertségét, azonosíthatóságát jelzik (anafora). Az intonáció illetve a névelő hangsúlytalan ejtése mint formai kritérium a szerkezetek elkülönítésére nyilvánvaló okokból nem ellenőrizhető, így nem is igazolható vagy cáfolható. Pusztán formai és disztribúciós alapon tehát nem lehet egyértelműen azonosítani a határozott névelőt, de szerencsére léteznek olyan szemantikai kritériumok, amelyekre mégiscsak támaszkodhatunk a korai névelők és a mutató névmási módosítók elkülönítésekor. Univerzálisan megfigyelt jelenség ugyanis, hogy a határozott névelő előfordul olyan környezetekben is, amelyekben a mutató névmás nem jelenhet meg (Himmelman 2001: 833–834). Ilyen környezet például az ún. tágabb szituációs használat, amelyben bizonyos entitások az első említésükkor is határozottak, mivel általánosan elfogadott vagy ismert a referenciájuk. Kizárólag a névelőre jellemző az ún. asszociatív-anaforikus használat is.

A névelőtlen határozott leírások szisztematikus vizsgálata (Egedi: 2011, 2013 és 2014) kimutatta, hogy grammatikai értelemben egy teljesen kialakult névelőről és névelős szerkezetéről beszélhetünk az ómagyar korszakban, amelynek előfordulása (mint ahogy hiánya is) szabályokkal következetesen leírható és csupán sokkal szűkebb használati köre különbözteti meg mai utódjától és a mai magyar szerkezetektől: a névelő nem jelenik meg, ha a főnévi kifejezés referenciális azonosítása más eszközzel már megtörtént: mutató névmási módosító (1), vagy birtokos kifejezés (2–3) jelenlétében, továbbá generikus olvasat (4) és inherensen egyedi nevek mellett (5).³

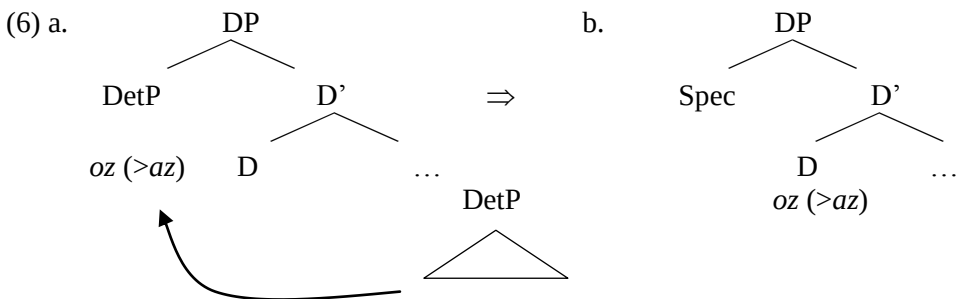
(1)	ez kener-ek-re	(JókK 76)
(2)	èn keñèr-i-m-èt	(BécsiK 182)
(3)	az èlèt-n° keñèr-è	(MünchK 91ra)

³ A (4) alatti példa határozott leírásainak először egyedi, majd generikus olvasata a szövegek környezet alapján világosan érthető (Egedi 2014: 106). Az inherensen egyedi nevek (pl. *nap, föld, isten*, stb.) a beszédhelyzettől / szövegekörnyezettől függetlenül is egyedi referenciával rendelkeznek, ezért a tulajdonnevekhez hasonlóan egyértelműen azonosíthatók. A határozott névelő használata mellettük e korai rendszerben még redundáns.

- (4) Tahat fêlkêluē parančola **a•** zêlêcn° & **a•** têngern° & lɔtuala nag čêndêssæg
Bizoñ **az** êmberec čudalkodnacuala mōduan Minêmɔ èz mêt **Ø** zêlêc & **Ø**
tênger êngêdnêk nêki (MünchK 14va)
- (5) Azert vêuê **Ø** kiral a gvrot ɔ kêzêbɔl (BécsiK 56)

A korai ómagyar korban, azaz az Árpád-kori kis szövegelemlekben, összesen hat olyan eset azonosítható, amelyekben a determináns akár névelőként is értelmezhető. Ezek közül is a Halotti beszéd három az előfordulása figyelemreméltó, de ennek a problémának a részletes elemzése nem tartozik a jelen tanulmány központi kérdéskörébe.⁴ Általánosságban azonban elmondhatjuk, hogy a megvizsgálható szöveganyag sajnos túlságosan kevés, és a kontextusok sem kedveznek egy olyan összetett mondattani és szemantikai vizsgálathoz, amit a névelőazonosítás módszertanilag megkövetelne. Megjegyzendő még, hogy a névelő elmaradása számos kontextusban jól magyarázható azokkal az elvekkel, amiket a kései ómagyar kódexek névelőhasználatára korábban felállítottunk.

A mutató névmási módosító újraelemzése határozott névelőként a következőképpen ábrázolható:⁵

A (6) alatti frázisszerkezeti modellben bemutatott újraelemzési folyamat tökéletesen megfelel a minimalista szintaxiselmélet egyik univerzális gazdaságossági elvének, az ún. fejpreferencia elvnek ('Head Preference Principle' l. van Gelderen 2008: 246 és 2011: 13), amellyel számos történeti jelenség magyarázható: eszerint a beszélők olyan szerkezetek építését preferálják, ahol egy adott elemet közvetlenül illeszthetnek egy fejpozícióba, ahelyett, hogy mozgatással vinnék a kívánt konfigurációs helyzetbe. Ha elfogadjuk, hogy a mutató névmási determinánsok a DP-réteg alatt, egy alsóbb pozícióban születnek (vö. Giusti (1994), Bernstein (1997) és mindenek előtt Szabolcsi (1994), aki a mai magyarban is egy D és egy alsó DET pozíciót

⁴ A korai ómagyar névelőhasználat lehetséges eseteinek áttekintéséhez vö. Benkő (1980: 258-260).

⁵ Az újraelemzést szemléltető ágrajzot Giusti (2001: 167) javaslata ihlette a latin *ille* újraértelmezéséről a leánynyelvekben.

különít el), akkor úgy modellezhetjük a folyamatot, hogy azok a mutató elemek, amelyek [határozott] vagy [referenciális] jeggyel rendelkeztek, a DP specifikálójába mozogtak.⁶ Ha ez a művelet gyakran és rendszeresen végbement, az újraelemzés könnyen megtörténhetett. Mindazonáltal, a (6a) és (6b) alatti szerkezetek, a névmási módosítóval ellátott és az újraelemzett névelős szerkezet, sokáig párhuzamosan élhetett egymás mellett.

3. A mutató névmási rendszer megújulása

3.1. A megerősített névmások

Az újraelemzett konstrukció használata és ezzel a határozott névelő szisztematikus megjelenése, illetve a régi, (6a) alatti konstrukció továbbélése, ahogy fentebb említettük, természetesen nem zárja ki egymást. A szerkezeti egyértelműség igénye, vagyis a homofónia elkerülése miatt azonban egy ilyen állapot általában nem marad stabil. Az újlatin nyelvekben például egy új mutató névmási sor alakult ki egy nyomatékosító elem (*eccum*) és a korábbi névmások (*iste/ipse/ille*) összekapcsolódásából, és ezek az elemek idővel fonológiai, majd szintaktikai értelemben is összeolvadtak (vö. pl. Giusti 2001: 170).⁷ Bár a mai magyarban a mutató névmási módosítás kifejezésére, jelöletlen esetben, az *ez/az a kapu* típusú szerkezetek használatosak, a MNM rendszer megújulásához nem egyenes út vezetett. Több stratégia is kialakult, és valójában csak ezeknek a stratégiáknak az aránybeli eltolódása az, ami a jelenlegi rendszert eredményezte.

Az ómagyarban két olyan mutató névmási pár is kimutatható, az *ezen/azon* és az *imez/amaz*, amelyek az egyszerű *ez/az* mutató elemek származékai, vagyis megerősített névmási alakzatoknak tekinthetők:

- (7) Azert mert **èzen** ember három nèuèckèl nèuèztètìc (BécsiK 234)
- (8) **Azon** időben az kýrlnak uduaraba uala eg uitez (KazK 45r)
- (9) veesetők oketh **imez** palotaaban (SándK 12v)
- (10) tawol legen te telled hogý **amaz** embert zeressed
kýt mindenbe ellensegesth vallaz (LobkK 297)

⁶ A mai magyarban könnyen igazolható egy alsó DET pozíció a (22a) alatti konstrukciók alapján, ahol mindkét szerkezeti hely ki van töltve. Ugyanez az állítás az ómagyarra csak hipotetikus lehet, minthogy a névmási birtokos és a határozott névelő még sokáig kölcsönösen kizárják egymást. Bőven találunk azonban példát a névmási birtokos és egy determináns kvantor kombinációjára, ahol a kvantor áll a második helyen. Feltéve, hogy a determináns kvantorok ugyanabban a pozícióban kerülnek a szerkezetbe, mint a mutató névmási módosítók, ez közvetett bizonyítékként értelmezhető az ómagyar alsó DET pozíció meglétére.

(i) es te *menden* èllènsègid èluèznèc (BécsiK 2)

⁷ Megjegyzendő, hogy a folyamat minden újlatin nyelvben kimutatható, de nem mindenhol érinti a teljes paradigmát.

Kétségtelen, hogy ezek a névmások formai értelemben megerősített névmásoknak tekinthetők. Kérdés, hogy szemantikai értelemben azt a funkciót töltik-e be, amelyet az eredeti mutató névmási módosítóval bővített szerkezet (6a) betöltött, vagy esetleg később léptek csak annak helyébe.

Az *ezen/azon* alakú megerősített névmások az *ez/az* névmások és a nyomatékositó szerepű *-n* névmásképző kombinációjaként keletkeztek (TESz I. 819, EWUng 62 és 345). Az ómagyar adatok tanúsága szerint azonban használatuk nem jár minden esetben nyomatékositással, szerepük gyakran megegyezik az egyszerű névmási módosítóéval. Eredeti jelentésük a későbbi *ugyanaz/ugyanaz* alakú azonosító névmásnak felelt meg, így számos előfordulásuk még ezt a funkciót tükrözi (vö. Sipos 1991: 386). Az azonosító anaforikus jelentéstartalom, ti. annak jelölése, hogy a referens szigorúan véve azonos egy korábban említettel, már az ómagyar korszak alatt halványulni kezdett, mert – ha alacsony számban is – de már kimutathatók az *ugyan-* előtagú összetételek is.⁸

Az *imez/amaz* alakú megerősített névmások etimológiája szerint (TESz I. 146; II. 203) ezek az elemek mondattani tapadással keletkezett összetételek. Az eredetileg önálló *im* az *ím-*, *íme*, míg az eredetileg önálló *am* valószínűleg az *ám* alakváltozata, és ezen előtagok funkciója a figyelemfelhívás, nyomatékositás volt.⁹ Az általam összegyűjtött előfordulások azonban azt mutatják, hogy az ómagyar korszakban e névmások módosítói használata jól meghatározható kontextusokra korlátozódott. A közelre mutató *imez* alak még viszonylag transzparens módon az „íme, ez az X”, a „következő X” jelentéssel bír, és használatát többnyire felsorolás követi. A távolra mutató *amaz* alak pedig egyértelműen akkor jelenik meg egy főnév módosítójaként, ha a beszélő egy új diskurzusszereplőt vezet be, ugyanakkor feltételezi, hogy a hallgató/olvasó felismeri, és azonosítani tudja annak referenciáját korábbi közös tudásuk alapján (ún. *recognitional use*, Diessel 1999: 105). Az „amaz X” főnévi kifejezést szinte kivétel nélkül egy megszorító (korlátozó) értelmű vonatkozó mondat követi.¹⁰

Ami a két névmási pár egymáshoz való viszonyát illeti, a nyelvtörténeti szakirodalomban azt a megállapítást találjuk, hogy az *ezen/azon* nyomatékosi alakok már ősmagyar koriak (Sipos 1991: 385; D. Máta 2003: 217), míg az *imez/amaz* páros a kései ómagyar korban jött létre (G. Varga 1992: 489).

⁸ A korai kódexeken végzett vizsgálataim azonban azt mutatták, hogy például a Jókai-kódex 15 *azon* előfordulásából 13 egyértelműen azonosító anafora, rendszerint a latin *idem* fordításaként jelenik meg. A Bécsi kódex 30 *azon* előfordulásából is legalább 20 még igen nagy valószínűséggel azonosító anafora. A későbbi kódexekben végzett korpuszkeresések alapján egyre kevesebb ilyen eset azonosítható, továbbá egy-egy kéziratban az *ugyan-* előtag is felbukkan (pl. Könyvecse: 1 *ugyanazon*, Festetics-kódex: 5 *ugyanazon*).

⁹ Az *em-* előtagú elemek analógiásan keletkeztek, és csak 1628-tól adatolhatók (TESz I. 758-759).

¹⁰ Az *imez/amaz* speciális funkciójának lehetőségére egyik lektorom hívta fel a figyelmet, vizsgálataim viszont azt mutatják, hogy ez a szerep egyik névmás esetében sem az általa felvetett „szembeállítás” volt.

Természetesen az írásos forrásokat nélkülöző ősmagyarra tett minden ilyen jellegű megállapítás pusztán hipotetikus lehet. Ami biztonsággal állítható, hogy míg az *ezen/azon* módosítói használatára van két korai ómagyar adatunk a Königsbergi szalagokon,¹¹ addig a másik megerősített névmáspáros se a korai ómagyar korban, se a kései ómagyar kor első felében nem adatolható. Pontosabban a Münchener kódex 144-ik lapján előfordul egy tárgyragos *amaz* névmás, de önálló, nem pedig módosítói szerepben.

Nincs azonban konkrét számadat (vagy akár becslés) a megerősített névmások ómagyar kori használati arányáról. Ezt a hiányt kívántam pótolni egy az elektronikus Ómagyar korpuszon lefutott gépi kereséssel és az eredmények kielemezésével. A keresést tíz normalizált kódexen végeztem (175540 token), és a gépi keresést az adatok kézi ellenőrzése követte. E kutatás alapján, az *imez/amaz* alakok előfordulási aránya rendkívül alacsony, már-már kivételesnek mondható, főként ha arányukat összevetjük az eredeti névmások és az *ezen/azon* előfordulásaival.

1. táblázat: MNM determinánsok tíz normalizált ómagyar kódexben

kézirat	dátum	tokenszám	<i>e/ez</i>	<i>a/az</i>	<i>ezen</i>	<i>azon</i>	<i>ime(z)</i>	<i>ama(z)</i>
JókK	1370u/1448k	22733	272	573	5	15	-	-
BécsiK	1416u/1450k	54423	407	2233	6	30	-	-
BirkK	1474	2142	22	130	1	6	-	-
FestK	1492-1494	23700	77	234	-	13	1	-
GuaryK	1495 előtt	21714	450	1390	13	2	-	3
Könyvecse	1521	8745	85	623	-	2	-	1
KazK	1526-1541	20027	259	1437	3	4	4	3
CzechK	1513	10998	88	239	-	-	-	-
BodK	16.sz. első fele	10084	119	554	-	4	-	2
MiskTör	1525	974	3	38	-	-	-	-
Összesen		175540	1782	7451	28	76	5	9

A táblázatban feltüntetett adatokhoz azonban egy fontos kiegészítést kell fűznünk. Míg az *ezen/azon* és *imez/amaz* névmások kézi ellenőrzése során az önálló (nem-módosítói) használatok kizárása nem ütközött különösebb nehézségbe, ugyanez nem mondható el az *ez/az* alakú régi névmások esetében.

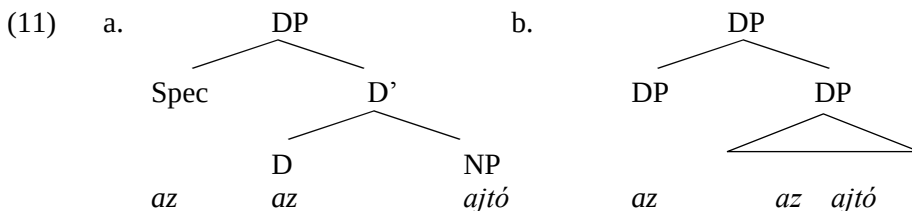
¹¹ Köszönettel tartozom Dömötör Adrienne-nek az egyik adatért, mivel a szalagok hátlapján található előfordulás korábban elkerülte a figyelmemet.

9233 előfordulás egyenkénti ellenőrzése ugyanis meghaladta e sorok írójának kapacitásait. Ennek értelmében a táblázat szükségszerű számadat-torzulásokat tartalmaz, tekintve hogy az *ez/az* önálló (nem-módosítói) névmási használatait is magában foglalja. Szerencsére a névmás többes számú és esetjelölt alakjai fennakadnak a szűrőn, így valójában csak az alanyesetű névmásokkal kell számolnunk az adattorzulásnál. Az Ómagyar korpusz néhány kódexe morfoszintaktikailag elemzett annotációval is rendelkezik, így ezekben a kéziratokban egy kiegészítő segédtesztelést futtattam le. Ennek eredményeképpen azt találtam, hogy a Guary-kódex összes *e/ez/a/az* előfordulásából az alanyesetű önálló használatú névmások aránya 6,21%, a többi előfordulás determinánsi vagy módosító szerepű. A Jókai-kódexben ugyanez az arány mindössze 4,85%. Ha ezt a számarányt (5-6%) nagyvonalúan, de egyáltalán nem alaptalanul, általánosítjuk a tíz normalizált kódex találataira, akkor megállapíthatjuk, hogy e torzulás figyelembevétele sem különösképpen érinti a régi és a megerősített MNM előfordulási aránya közötti igen szignifikáns különbséget. Végül megjegyzendő, hogy az *a/az* oszlop kiemelkedő számait természetesen az okozza, hogy a távolra mutató névmási módosítók egy jó része már határozott névelőként funkcionál, így ahogy a bevezetőben is említettük, használati köre kiszélesedik: olyan szintaktikai környezetekben is előfordul, ahol az eredeti MNM használata nem volna grammatikus. Pontosan ez az eltolódás váltja ki a rendszer egészének átalakulását és így a megerősített névmások elterjedését is.

Összefoglalva tehát, a fenti táblázat alapján annyit állapíthatunk meg, hogy a megerősített névmások egyértelműen kimutathatók az ómagyar korban, de használatuk egyelőre távolról sem olyan széleskörű, mint a (6a) alatt illusztrált eredeti mutató névmási módosítót tartalmazó szerkezeté. Fontos továbbá rámutatni, hogy míg az *ezen/azon* pár azonosító anafora funkciója idővel "kikopik" a névmások szemantikai jegyei közül, ezáltal az *ezen/azon* névmásokkal módosított szerkezetek valóban alkalmassá válnak a régi minta funkcionális pótlására, az *imez/amaz* névmások egyelőre a mutató névmási módosítás egy speciális alesetére korlátozódtak, és használatuk későbbi alakulására csak a középmagyar adatok részletes vizsgálatával derülhet fény.

3.2. A determinánsduplázás

A mai mutató névmási módosítás szerkezetekkel látszólag teljesen azonos, determinánsduplázó minták a 16. század során jelennek meg. Ezekben a MNM és a névelő, amelyek korábban kölcsönösen kizárták egymást, *egyszerre* jelennek meg. Frázisszerkezeti modellünkben tehát a D-fejet a határozott névelő töltene ki, míg a DP frázis specifikálóját az odamozgatott mutató névmási determináns (11a).

Egy funkcionális frázis (esetünkben a DP projekció) mindkét szerkezeti helyének egyidejű fonológiai kitöltése azonban nem gazdaságos, és általában tiltott, vagy legalábbis nem preferált ebben a keretben. Ennek a gazdaságossági elvnek a megszegése tehát meglepő fordulat. Ráadásul a szerkezet élén megjelenő módosító szerepű mutató névmás, ellentétben a főnévi kifejezésen belüli egyéb módosítókkal, az esetvégződéseket és a többes szám jelét is felveszi, morfológiailag egyezve az általa módosított főnévi fejjel (12).

- (12) a. **eze**k a könyv**ek** b. **azt** a könyv**et** c. **azoka**t a könyv**eket**

A (12) alatti mai szerkezetekben semmi sem ékelődhet a MNM és a névelő közé, beszédben egyértelműen prosódiai egységet alkotnak, mi több, a névelő elhagyásával a szerkezet egyenesen agrammatikus. Ebből az következik, hogy a két determináns tényleg egyazon frázisban található, és (11a) helyesen adja vissza a konstrukció felépítését (vö. Bartos 2000, 2001, É. Kiss 2000, Kenesei 1994: 295). A középmagyar determinánsduplázó szerkezetben azonban a mutató névmási módosító még sokkal lazábban kapcsolódott a főnévi kifejezés egészéhez, mint a mai magyarban. A 16. és 17. században a mutató névmási módosítót számos elem választhatta el a névelőtől (kötőszók, igekötők, az *-e* partikula, sőt akár egy ige is, vö. Simonyi (1914: 122–123)), vagyis a determinánsok nem voltak feltétlenül szomszédosak. (Az alább idézett középmagyar példák mind Simonyi Zsigmond (1914) gyűjtései és a 17. század első feléből származnak.)

- (13) azok *is* az esküvések (Pázm. Öt lev 131)

- (14) Mit választasz inkább? ezt-*e* a pénzt? (Káldi Préd. 209)

- (15) Ezt kell azért az álorczát levonni (Pázm. Kal. 450)

Hasonlóképpen, *-nak/-nek* ragos birtokossal való kombináció esetén, a MNM kijebb, azaz balrább helyezkedik el, mint a birtokos kifejezés, eltérően a mai magyar szórendtől.

- (16) arrul is az bibliának részérül (Pázm. Kal. 473)

A középmagyar mutató névmás módosítóval bővített frázis tehát belső struktúráját tekintve mégiscsak eltér a maitól. Figyelembe véve a szerkezet itt bemutatott tulajdonágait, felépítését adjunkcióként, azaz fráziscsatolásként ábrázolhatjuk (11b).

A determinánsduplázó minta elterjedése idővel ismét egy újraelemzéshez vezetett, noha merőben más természetűhez, mint ami a névelő kialakulásakor zajlott le. Az újraelemzés eredményeképpen a névmási módosító a DP tartományba integrálódott és a középmagyar szerkezet (11b) átalakult a mai magyar szerkezetté (11a). A MNM újra a határozottságért felelős projekció specifikálójába került, maga is egyfajta lokális ciklust teljesítve be.¹²

4. Versengő stratégiák

A határozott névelő megjelenését követően, a mutató névmási módosítás kifejezésére szolgáló nyelvtani részrendszer megújítására legalább kétféle stratégiát figyelhettünk meg. Kétféle megerősített névmás is kimutatható (egyikük már a korai ómagyar kortól adatható), mindeközben a középmagyar korban megjelenik az új, determinánsduplázó szerkezeti minta is. Ezek az egymással versengő struktúrák nem egyszerre jelennek meg, de egymást követő megjelenésük után párhuzamosan élnek, és gyakorlatilag mindmáig kimutatható mind az eredeti, mind a két új szerkezeti minta – természetesen eltérő használati arányban és különböző jelöltségi megszorításokkal.

A következő feladat tehát a versengő stratégiák egymáshoz való viszonyának megértése, melynek első lépéseként a szerkezeti minták terjedését, előfordulási arányát kell megvizsgálni. Habár a megerősített névmások az ómagyar korban jelennek meg, a 3.2 fejezetben láttuk, hogy előfordulási arányuk ebben a korszakban még igen alacsony, a determináns-duplázó szerkezet pedig még egyáltalán nem jellemző a korszakra, gyakorlatilag kimutathatatlan. Kérdéseink megválaszolásához tehát a középmagyar korra kell koncentrálnunk. A középmagyar szövegek digitalizálása megkezdődött, de még nem épült belőlük kereshető adatbázis. Az adatokat egyelőre kézzel kell gyűjteni és rendszerezni, ami értelemszerűen egy hosszú távú kutatómunkát irányoz elő. Pillanatnyilag tehát azokat a forrásokat tekintjük át, amelyeket szakirodalmi segítségével a rendelkezésünkre állnak.

4.1. Középmagyar adatok

Dömötör Adrienne egy tanulmányában (2008) részletesen foglalkozott a középmagyar mutató névmási módosítókkal (saját terminológiájában a főnévi névmási kijelölő jelzővel), és bár alapvetően eltérő szempontból dolgozta fel a kérdéskört, az általa gyűjtött számadatok rendkívül értékesek a jelen tanulmány szempontjából is, és felhasználhatók az itt megfogalmazott kérdések

¹² Erről a folyamatról egy korábbi tanulmány (Egedi 2014) számolt be bővebben, ezért az elemzést itt nem kívánjuk megismételni.

vizsgálatakor. A szerző úgy informált, hogy a gyűjtött törzsanyag századonként kb. 200.000 karaktert tartalmaz, ami alapján a vizsgált, vegyes műfajú középmagyar korpusz tokenszámát kb. 100.000-re becsülhetjük. Dömötör (2008) feltünteti a két szerkezeti minta százalékos megoszlását, mind századokra, mind a korszak egészére lebontva (l. 2. táblázat). Az egyeztetett és nem egyeztetett kijelölő jelzős szerkezetek megfeleltethetők az itt tárgyalt MNM stratégiáknak: Az egyeztetett kijelölő jelző + névelő + alaptag minta tulajdonképpen a determinánsduplázó szerkezetek arányát (és százalékos növekedését) mutatja, míg a nem egyeztetett kijelölő jelző + alaptag minta magában foglalja az eredeti (*ez/az könyv*) és a megerősített névmásos (*ezen/azon/emez/amaz könyv*) szerkezeteket, kiegészítve a sokkal szórva-nyosabban előforduló *ugyan-, mind-* kezdetű összetételekkel.

2. táblázat: Mutató névmási módosító szerkezetek (Dömötör 2008: 24)

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett kijelölő jelző + névelő + alaptag	5,9%	19,6%	34,9%	20,3%
nem egyeztetett kijelölő jelző + alaptag	94,1%	80,4%	65,1%	79,7%

Mivel az alsó sor számadatai összefoglalóan utalnak az eredeti és a megerősített névmási módosítókat tartalmazó szerkezetekre, sajnos ebből a táblázatból nem derül ki egy nekünk meglehetősen fontos információ, ti. a megerősített névmásos stratégia feltételezett növekedési aránya – sem abszolút értékben, sem a régi, eredeti szerkezethez képest – így nem lehet felmérni, hogy az újabb stratégia, a determinánsduplázás, ennek rovására terjedhetett, vagy épp fordítva, a megerősített névmásos stratégia terjedése lassította a determinánsduplázás térhódítását.

Az idézett tanulmány egy másik táblázata (l. alább 3. táblázat) azonban némi támpontot jelenthet, ebben ugyanis a szerző felsorolja a korszak összes kijelölő jelzőként is használatos mutató névmását, és feltünteti a típusok egymáshoz való arányát is. Azonnal feltűnik az *ezen/azon* megerősített névmások igencsak magas aránya, de ebben a táblázatban nincsen szétválasztva az *ez/az* kétfelé, az eredeti és az új determinánsduplázó szerkezeti mintában való előfordulási lehetősége.

**3. táblázat: Mutató névmások típusainak aránya a KM korban
(Dömötör 2008: 20 kisebb módosítással)**

e(z) ~ a(z)	69,2%
ezen ~ azon	20,6%
imez ~ ama(z)	5,7%
ugyanezen, stb... (ritkábban előforduló összetételek)	4,5%

Viszont ha a két táblázat adatait egyszerre vesszük figyelembe, így is fontos következtetéseket vonhatunk le a segítségükkel. Amennyiben elfogadjuk, hogy az *ez/az* névmások aránya a korszak egészében 69,2%, továbbá hogy feltehetően csak ez a névmáspár vett részt az új determinánsduplázó stratégiában, akkor a 69,2%-os összelőfordulás 20,3%-át véve megkaphatjuk a determinánsduplázó stratégia arányát a megerősített névmások arányához képest. Az így kapott 14% pedig azt mutatja, hogy a megerősített névmásokat alkalmazó szerkezetek aránya (20,6% + 5,7 % = 26,3%), jóval magasabb a középmagyar korban. Ez a számítás természetesen csak durva becslés, hiszen eltekintettünk az utolsó sorban található összetételektől (amelyek mindkét stratégia számarányát növelhetik), és az sem volt teljesen világos, hogy az idézett 3. táblázat az önálló névmási használatokat is listázza-e. Ez utóbbi ugyanis alaposan módosíthatja az eredményt.

Érdekes továbbá megfigyelni a determinánsduplázó szerkezetek terjedési aránykülönbségeit a közelre ill. a távolra mutató névmási módosító esetén (4. táblázat). A közelre mutató névmás alakilag nem esett egybe a névelővel és nyilván ezzel áll összefüggésben, hogy a közelre mutató névmási módosítóval a duplázó szerkezetek jóval lassabban terjedtek el, mint a távolra mutató névmással. Ez utóbbi viszont rohamos terjedést mutat a régi szerkezet rovására. A közelre mutató névmást tartalmazó, *ez az ajtó* típusú szerkezetek valójában analógiás alapon jöhettek létre, és az *az az ajtó* típusú duplázó szerkezet növekvő gyakoriságával illetve annak hatására kezdtek el maguk is beépülni a megújult rendszerbe.

4. táblázat: A determinánsduplázás terjedése (Dömötör 2008: 24–25)

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>az</i> ‘azt az ajtót’	54,5%	91,7%	92,6%	85,5%
nem egyeztetett <i>a(z)</i> ‘az ajtót’	45,5%	8,3%	7,4%	14,5%

	XVI. sz.	XVII. sz.	XVIII. sz.	a kor egésze
egyeztetett <i>ez</i> ‘ezt az ajtót’	3,8%	21,5%	40,8%	20,4%
nem egyeztetett <i>e(z)</i> ‘ez ajtót’	96,2%	78,5%	59,2%	79,6%

Dömötör (2008) tanulmányát felhasználva betekintést nyertünk a középmagyar kor mutató névmási módosítót tartalmazó főnévi kifejezéseinek világába, és ha részlegesen is, de választ kaptunk néhány korábban megfogalmazott kérdésre. A MNM megújulásakor egyértelműen számolni kell mindkét stratégia meglétével és felerősödésével. A már az ómagyarban felbukkanó megerősített névmások használata határozott terjedést mutat, de egyelőre nem szorítja ki az eredeti szerkezetei mintát, sőt, a duplázó stratégia is megjelenik mellette. Egy jövőbeni, nagyobb méretű korpuszon végzett vizsgálat remélhetőleg majd közelebb visz minket a versengő stratégiák eloszlása mögött működő mechanizmusok megértéséhez. Különösen érdekes kérdés például, hogy a megerősített névmásos stratégia, amely eleve hamarabb jelent meg a determinánsduplázásnál, több morfológiai alakzatot is létrehozott, formailag jól elvált a névelőtől és tökéletesen betöltötte a kívánt funkciót, végül is miért nem győzedelmeskedik és miért a duplázó szerkezet válik dominánssá a magyarban. Vajon levezethető egy ilyen folyamat a rendszer belső tulajdonságaiból, avagy szociolingvisztikai tényezők döntötték el a versenyt – és ha ez utóbbiról van szó, vannak-e eszközeink ennek feltérképezésére?

4.2. Mai magyar adatok és dialektális változatok

Bár a MNM rendszer megújulásának fázisaival kapcsolatban még számos kérdés maradt megválaszolatlanul, érdemes megfigyelni, hogy a mai magyarban tulajdonképpen mind a kiinduló szerkezet, mind az új stratégiák jelen vannak, csak természetesen eltérő arányban, mint a korábbi nyelvallapotokban. Egyedül az eredetileg mutató névmást tartalmazó *az ajtó* ('az az ajtó') konstrukció produktív használata veszett el a határozott névelős szerkezettel való felszíni egybeesése miatt (bár bizonyos kifejezésekben még látjuk a nyomait, pl. *aznap*, *a tekintetben*). Alább a ma használatos szerkezetek áttekintése következik:

I. Jelöletlen szerkezet: determinánsduplázás (*ez/az a vélemény*)

A mai magyar nyelvben a determinánsduplázó mutató névmási módosítás a leggyakoribb és egyúttal a jelöletlen stratégia. A MNM ebben a szerkezetben morfológiai egyezést mutat a főnévi fej nyelvtani esetével és számával (*ezeket a véleményeket*), illetve a jelöletlen vonzattal álló névutók is megismétlődnek mellettük (*ezek miatt a vélemények miatt*). A MNM és a névelő szigorúan szomszédosak, és a névelő megjelenése kötelező. A névmási módosító feltételezett pozícióját (Spec, DP) az is alátámasztja, hogy ez a szerkezet nem kombinálódhat jelöletlen birtokos kifejezéssel (17b), mivel a birtokos is ugyanezt a pozíciót célozza (vö. É. Kiss 2000:134).¹³

- (17) a. a miniszter véleménye + ez a vélemény ⇒
 b. *a miniszter ez a véleménye
 c. a miniszternek ez a véleménye

II. Stilisztikailag jelölt szerkezet: megerősített névmás (*e/ezen/azon/eme/ama vélemény*)

A megerősített névmást tartalmazó főnévi kifejezések a mai magyarban is grammatikusak, de stilisztikailag jelöltek (a hivatalos regiszterekre jellemzőek, olykor modorosak), kissé archaikusan hatnak és a beszélnyelvi változatokra egyáltalán nem jellemzőek. A névmások és a névelő kölcsönösen kizárják egymást (18), és a MNM nem egyezik a főnévi fejjel (19) – legalábbis a standard köznyelvi változatban.¹⁴ Ez a szerkezet viszont szabadon kombinálható mindkét birtokos kifejezéstípussal (20).

- (18) a. *e/ezen/azon/eme/ama a vélemény
 b. *az e/ezen/azon/eme/ama vélemény
 (19) Nem ismerjük e/ezen/azon/eme/ama véleményeket.
 (20) a. a miniszter e/ezen/azon/eme/ama véleménye
 b. a miniszternek e/ezen/azon/eme/ama véleménye

Ezek a tulajdonságok arra engednek következtetni, hogy a megerősített névmások (és a régi, közelre mutató névmás) alacsonyan kerülnek a szerkezetbe és csak opcionálisan emelkednek a D pozícióba – megerősítve Szabolcsi (1994)

¹³ A *-nak/-nek* ragos birtokos a (17c) alatti szerkezetben egy belső topikalizáció eredményeképpen a DP frázisra épülő Topik frázisban foglal helyett (É. Kiss 2000: 139).

¹⁴ Érdekes módon a nem standard változatokban megfigyelhető az *emez/amaz* megerősített névmás használata determinánsduplázó szerkezetekben is, elsősorban kontrasztív vagy fókuszált környezetekben. Ebben az esetben a mutató névmások – nyilván a standard duplázó minta analógiájára – felvehetik az esetragokat, pl. *emezt a könyvet*. Megjegyzendő, hogy a tanulmány egyik lektora mind saját megítélésre, mind a Magyar Nemzeti Szövegtár adataira hivatkozva amellett érvelt, hogy ez a jelenség a standard nyelvhasználatban is jól adatolt. Mivel a használat pontos körülményeit ilyen szempontból még nem vizsgáltam, a lektor kritikai megjegyzését természetesen elfogadva, a kérdést egyelőre nyitva hagyom.

javaslatát, aki a determinánsokat két osztályba sorolja, és a névelőn kívül mindet egy alsó DET pozícióban generálja, ugyanabban a pozícióban, ahol a determináns kvantorok is születnek (21a).

- (21) a. a hercegnő *minden/melyik/valamennyi/egyik* kívánsága
b. a hercegnő *e/eme/ezen* kívánsága

Az alsó és felső determináns pozíció jól megfigyelhető névmási birtokosok jelenlétében (22a). A birtokost kifejező személyes névmás elhagyható, mivel kiejtése alapvetően kontrasztot vagy fókuszot fejez ki, viszont a névmás elhagyásával az alábbi szerkezet már nem elfogadható a névelő és a MNM együttes (szomszédos) megjelenésével (22b).

- (22) a. a ti *e/eme/ezen* kívánságaitok
b. *a *e/eme/ezen* kívánságaitok

III. Dialektális különlegességek (*azt/az az ajtókat* típus)

Egyes mai magyar nyelvjárásokat feldolgozó leírásokban érdekes adatokra bukkanhatunk. Bizonyos beszélnyelvi változatokban a determinánsduplázó szerkezetek MNM eleméről elmaradhat a többes egyeztetés. Erre találunk példát az észak-keleti nyelvjárási régióban (23) (Kálmán 1966: 85), és a palóc nyelvjárásban (24) (Király 1991: 538; Kiss 2006: 530):

- (23) ezt a házakat
(24) Haggyuk ezt a gyerekeket táncolni!

Az észak-romániai Domokoson (ma: Dămăcușeni) azonosított nyelvjárás-szigeten olyan adatokat is lejegyeztek, ahol ugyanebben a környezetben a számbeli és az esetbeli egyeztetés is elmaradhat (Németh 1913:67):

- (25) az az emberek nem jó hâré mennek
(26) add az a gyermeknek
(27) az a háztúl semmi se szerencsés

Mindezek a nyelvjárási adatok természetesen csak átvételek a vonatkozó szakirodalomból, továbbá az is látható, hogy némelyikük egy évszázaddal ezelőtti állapotot rögzít. Mégis tanulságosnak tűnt idézni ezeket a megfigyeléseket, mert a magyar DP-ciklus egy lehetséges újabb lépését azonosítják, amelyet a MNM még teljesebb integrációja jellemez. A domokosi adatokban a két determináns gyakorlatilag teljesen összeolvadt, hiszen az egyeztetési toldalékok elmaradásával semmi okunk nem marad arra, hogy a mutató névmási elemet és a névelőt szételemezzük.

5. Összegzés

Ez a tanulmány a határozottsági ciklus egy szeletének magyar-specifikus megvalósulását vizsgálta meg. Bemutatta és elemezte, hogy a határozottság nyelvtani jelölésének átalakulása, a határozott névelő szisztematikus megjelenése milyen strukturális változásokat okozott a főnévi kifejezések bizonyos szerkezeti tulajdonságaiban, hogyan formálta át a mutató névmási módosítás nyelvtanát is. Kétféle megújító stratégia is adathozható a nyelv írott története során, és annak ellenére, hogy ezek egymást követően jelennek meg, mind a megerősített névmások, mind a determinánsduplázás fennmarad a funkció betöltésére. Középmagyar adatok bevonásával kimutattuk, hogy a versengésben eleinte a megerősített névmásos stratégia nagyobb arányban jelentkezett, de a duplázó szerkezet rohamos terjedése végül a mai állapot jellegzetes eloszlásához vezetett, amelyben a korábban jelentkező (és az eredeti) megoldások visszaszorultak és használatuk stilisztikailag jelölt környezetekre korlátozódott. A kutatás következő lépése egyértelműen a megerősített névmások középmagyar kori előfordulásainak vizsgálata, a szemantikai és pragmatikai környezetek pontos megértése lesz, amely reményeink szerint magyarázattal szolgálhat a versengés tartós fennállására, és a határozottsági ciklus pontos történeti leírásához vezet.

Hivatkozások

- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–762.
- Bartos Huba 2001. Mutató névmási módosítók a magyar főnévi szerkezetben: egyezés vagy osztozás?. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest. 19–41.
- Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bernstein, Judy B. 1997. Demonstrative and reinforcers in Romance and Germanic languages. *Lingua* 102: 87–113.
- Collinder, Björn 1960. *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Décsy Gyula 1990. *The Uralic protolanguage: a comprehensive reconstruction*. Eurolingua, Bloomington, Indiana.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 204–233 és 393–429.
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization*. Typological Studies in Language 42. John Benjamins, Amsterdam.
- Dömötör Adrienne 2008. A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A*

- nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 17–25.
- Egedi Barbara 2011. Névelőtlenül de határozottan. Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 110–127.
- Egedi Barbara 2013. Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian. In: Giacalone Ramat, Anna – Caterina Mauri – Piera Molinelli (szerk.): *Synchrony and Diachrony: a Dynamic Interface*. Studies in Language Companion Series 138. John Benjamins, Amsterdam. 367–390.
- Egedi Barbara 2014. Főnévi kifejezések: határozottság, névelőhasználat, birtokos szerkezetek. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 95–126.
- É. Kiss Katalin 2000. The Hungarian Noun Phrase is like the English Noun Phrase. In: Alberti Gábor – Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 7*. JATE Press, Szeged. 121–149.
- É. Kiss Katalin 2013. From Proto-Hungarian SOV to Old Hungarian Top Foc V X*. *Diachronica* 30: 202–231.
- É. Kiss Katalin s.a. The evolution of functional left peripheries in the Hungarian sentence. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics. Oxford University Press, Oxford.
- Fraurud, Kari 2001. Possessive with extensive use: A source of definite articles? In: Baron, Irène – Michael Herslund – Finn Sørensen (szerk.): *Dimensions of Possession*. John Benjamins, Amsterdam. 243–267.
- Gelderen, Elly van 2008. Linguistic cycles and Economy Principles. The role of Universal Grammar in language change. In: Eythórsson, Thórhallur (szerk.): *Grammatical Change and Linguistic Theory. The Rosendal Papers*. Linguistik Aktuell 113. John Benjamins, Amsterdam. 245–264.
- Gelderen, Elly van 2011. *The Linguistic Cycle. Language Change and the Language Faculty*. Oxford University Press, Oxford.
- Giusti, Giuliana 1994. Enclitic articles and double definiteness: A comparative analysis of nominal structure in Romance and Germanic. *The Linguistic Review* 11: 241–255.
- Giusti, Giuliana 2001. The birth of a functional category: from Latin ILLE to the Romance article and personal pronoun. In: Cinque, Guglielmo – Giampaolo Salvi (szerk.): *Current studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*. North Holland New Linguistic Series 59. Elsevier, York. 157–171.
- Greenberg, Joseph H. 1978. How does a language acquire gender markers? In: Greenberg, Joseph H. – Charles A. Ferguson – Edith Moravcsik (szerk.): *Universals of Human Language. Vol. 3*. Stanford University Press, Stanford. 47–82.

- G. Varga Györgyi 1992. Névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 455–569.
- Himmelman, Nikolaus P. 2001. Articles. In: Martin Haspelmath et al. (szerk.): *Language Typology and Language Universals*. Handbücher der Sprach und Kommunikationswissenschaft 20.1. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 831–41.
- Hopper, Paul – Elizabeth Traugott 2003. *Grammaticalization*. 2. kiadás. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kenesei István 1994. Subordinate Clauses. In: Kiefer, Ferenc – Katalin É. Kiss (szerk.): *The syntactic structure of Hungarian. Syntax and semantics* 27. Academic Press, San Diego. 275–354.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Király Lajos 1991. A mai magyar nyelvjárások. In: A. Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv könyve*. Trezor, Budapest. 521–558.
- Kiss Jenő 2006. Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai, Budapest. 517–548.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. MTA, Budapest.
- Künnap, Ago 2004. About the non-personal definite function of the Uralic 3rd person possessive suffix. *Linguistica Uralica* 40: 1–4.
- Laury, Ritva 1997. *Demonstratives in Interaction. The emergence of a definite article in Finnish*. Studies in Discourse and Grammar 7. John Benjamins, Amsterdam.
- Németh Sándor 1913. A domokosi nyelvjárás. *Magyar nyelvőr* 42: 65–71.
- Nikolaeva, Irina 2003. Possessive affixes as markers of information structuring: Evidence from Uralic. In: Suihkonen, Pirkko & Comrie, Bernard (szerk.): *International Symposium on Deictic Systems and Quantification in Languages Spoken in Europe and North and Central Asia*. Udmurt State University, Izhevsk; Max Planck Institute of Evolutionary Anthropology, Leipzig. 130–145.
- Roberts, Ian – Anna Roussou 2003. *Syntactic change. A Minimalist Approach to Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.
- Simonyi Zsigmond 1914. *A jelzők mondattana*. Nyelvtörténeti tanulmány. MTA, Budapest.
- Sipos Pál 1991. Névmások. In: Benkő, Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 353–400.
- Szabolcsi Anna 1994. The noun phrase. In: Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin (szerk.): *The syntactic structure of Hungarian. Syntax and semantics* 27. Academic Press, San Diego. 179–274.

Zaicz Gábor 1998. Mordva. In: Abondolo, Daniel (szerk.): *The Uralic languages*. Routledge, London – New York. 184–218.

Ómagyar Korpusz: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu> (Simon–Sass 2012)

TESz = Benkő Loránd (szerk.) 1964–1987. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I-IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

EWUng = Benkő, Loránd (szerk.) 1993. *Etymologischen Wörterbuch des Ungarischen. I-II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Akadémiai Kiadó

Egedi Barbara

MTA Nyelvtudományi Intézet

egedib@yahoo.com

Milyen volt az ősmagyar mondatszerkezet?

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés

Írásomban arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen lehetett a magyar mondat szerkezete az ősmagyar korban, azaz, a magyar nyelv önálló életének honfoglalás előtti szakaszában.¹

Vitatott kérdés, hogy egyáltalán rekonstruálható-e egy nyelv dokumentálatlan korszakának mondattana. A mondattörténeti kutatások legnagyobb hatású képviselője, David Lightfoot 2002-es tanulmányában amellet érvelt, hogy a mondattani rekonstrukció lehetetlen; a mondattani változások – a hangtani változásoktól eltérően – megjósolhatatlanok, mivel a mondattani változásoknak nincs elmélete. Nem mindenki osztja e nézetet – lásd pl. Campbell és Harris (2002) reakcióját, valamint Ferraresi és Goldbach (2008) tanulmánykötetét. Magam is a mellett fogok érvelni, hogy a mondattani szerkezetek rekonstruálásához vannak eszközeink és bizonyítékaink. Az valóban megjósolhatatlan, hogy mi fog megváltozni egy nyelvben, azonban a már megindult nyelvi változások lefutása hasonló mintát követ, úgynevezett *f*-görbével ábrázolható, s e görbe hiányzó szakaszai rekonstruálhatók. Másrészt a nyelvek tartalmazznak korábbi nyelvéllapotokat őrző nyelvi kövületeket, s ezekből szintén értékes információk nyerhetők.

Az ősmagyar mondatszerkezet rekonstruálásához mindkét bizonyíték-típust felhasználom. Először azt mutatom be, mire következtethetünk az ómagyar korban kifutó nyelvi változások *f*-görbéiből, majd egy nyelvi kövületcsoportban rejlő információkat igyekszem kibontani. Az ismertetendő bizonyítékok mind arra utalnak, hogy az ősmagyar mondat alaptagra végződő szintagmákból épült fel, és alany–tárgy–ige alapszórendű volt.

2. Mondattani rekonstrukció az *f*-görbék visszakövetésével

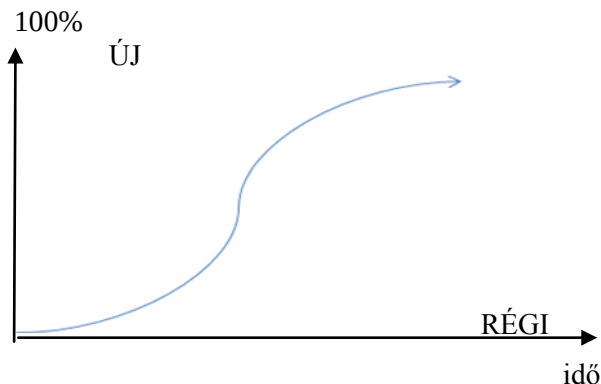
2.1. A nyelvi változások lefolyásának *f*-görbéje

A múlt század közepe óta ismert általánosítás, hogy a nyelvi változások lefolyása *f*-függvénnyel ábrázolható (l. Weinreich, Labov és Herzog 1964).

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2014. *Nyelvelmélet és diakronia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 84–102.

¹ Az ősmagyar kor kezdete, azaz az ugor egység felbomlása hagyományos felfogás szerint Kr. e. 1000 körülre, Róna-Tas (2011) újabb kutatásai alapján Kr. e. 2000 körülre tehető.

Azaz, egy új jelenség terjedése igen lassan indul és hosszú ideig alig gyorsul. Majd az új jelenség lendületet kap és viszonylag rövid idő alatt uralkodóvá válik. Végül a jelenség terjedése ismét lelassul, és az új változat csak évszázadok múltán – vagy még akkor sem – tudja teljesen kiszorítani a régit:

Mínthogy az új változat csak igen hosszú idő elteltével válik kizárólagossá, a teret vesztő korábbi változat még hosszú időn át kimutatható a nyelvben. Ezért ha valamely nyelvtörténeti korban kifutó, eltűnőben lévő nyelvi jelenséget találunk, feltételezhető, hogy egy f -görbével modellálható változás kései szakaszával van dolgunk. Az ilyen f -görbék dokumentálatlan korai szakaszainak rekonstruálásával eljuthatunk a korábbi nyelvtörténeti korban uralkodó szerkezeti változathoz.

Ugyanakkor a nyelvi változások f -görbét követő lefolyása csak tendencia; megakadt változásra, két változat állandósult együttélésére is van példa. Ezért az f -görbék dokumentálatlan korai szakaszának rekonstrukciója csak akkor ad megbízható eredményt, ha a rekonstruált mondattani jelenség a rokon nyelvekben is kimutatható.

Írásom első részében négy olyan szerkezetet mutatok be, melyek az ómagyarban már kiveszőben vannak, azonban számos rokon nyelvben ma is általánosak, így joggal feltételezhető, hogy az ósmagyarban ők képviselték a domináns szerkezeti változatot. Az alábbi szerkezetekről lesz szó:

1. SOV (subjectum-objectum-verbum) szórend ragtalan tárggyal
2. Igeneves alárendelés
3. 'Ige-segédige' sorrend
4. Mondatvégi kérdő operátor

E jelenségeket először a rokon nyelvekből vett példákkal illusztrálom, majd azt mutatom meg, hogy a rokon nyelvi példáknek megfelelő szerkezetek az ómagyarban is megtalálhatók, bár egyre csökkenő arányban.

2.2. Kifutó *f*-görbék a korai ómagyarban

2.2.1. Eltűnő SOV szórend ragtalan tárggyal

Az uráli nyelvek többsége – a nyelvcsaládnak legkorábban indo-európai közegbe került nyugati tagjait kivéve – ’alany, tárgy, ige’, azaz SOV szórendű. Szigorú SOV szórend jellemzi a magyar legközelebbi rokonait, az obi-ugor hantit (osztjákot) és manysit (vogult) is. A szórend szigorúsága nem független attól a tényről, hogy a tárgy e nyelvekben általában ragtalan. Mint az alábbi példapárban megfigyelhető, a hantiban a *gyerek* és *gyereket* egyformán hangzik; azt, hogy a mondatokban a *gyerek* alany vagy tárgy, a szórend határozza meg:

- (1) a. *o:xsar ña:wre:m mu:sməltəs* (Nikolaeva 1999: 42)
 róka gyerek megsebesített
 ‘A róka megsebesített egy gyereket.’
- b. *ña:wre:m o:xsar mu:sməltəs*
 gyerek róka megsebesített
 ‘A gyerek megsebesített egy rókát.’

Mint a példák fordításából kitűnik, a mai magyarban az ige nem a mondat végén, hanem a mondat belsejében, a topik – komment (’logikai alany – logikai állítmány’) tagolódású mondat kommentjének élén áll, és már legkorábbi nyelvemlékeinkre is ez a jellemző (É. Kiss 2014a, b). Ugyanakkor első kódexeinkben, a Szent Ferenc legenda XIV. századi fordítását őrző Jókai-kódexben és a Biblia 1416 körüli fordítását őrző Bécsi, München és Aporkódexekben az igeneves alárendelő mondatok tárgya olykor még ragtalan, és ilyen esetben a tagmondat mindig SOV szórendű. Íme néhány ómagyar példa.

- (2) *ne fordo l'lon m̃g [q kəntosq feluènni]* (Müncheni kódex 30r)
- (3) *ky zent fferenczet lewlteuala [egyhaz seprette]* (Jókai-kódex 97)
- (4) *[q è gondoluan] yme vrnac angala ièlenec nèki* (Müncheni kódex 8v)
- (5) *Es hiuattatuā az irastudokat & [kiral lèuèli irokat]* (Bécsi kódex 65)
- (6) *Agyad meg ymmar [bewne zantnak]* (Jókai-kódex 158)

Az igenevek egyes mai dialektusokban is megengednek ragtalan tárgyat (*Megyék szőlő kapálni*), azonban e mai szerkezetek összetétel-szerűek; ragtalan tárgyuk önállóan nem referáló pusztá főnév. Az ómagyar kori ragtalan tárgyak viszont teljes értékű főnévi szintagmák (például birtokos szerkezeteket, mutató névmást is találunk közöttük).

A mondattani változások általában a főmondatban indulnak;² az alárendelő mondatok konzervatívabbak. Így az a tény, hogy ragtalan tárgy már az ómagyarban is csak alárendelő mondatban fordul elő (sőt annak is csak az ugor korból örökölt, régiesebb igeneves változatában – lásd a 2.2.2. alfejezetet), arra utal, hogy kifutó jelenségről, egy *f*-görbe végső stádiumáról van szó. Ez a feltételezés számokkal is alátámasztható. Vessük össze a ragtalan tárgyak arányát korai kódexeinkben! Az alábbi táblázatban a kódexek neve és a szövegük keletkezési éve utáni első számoszlop a kódexek szószámát, a második számoszlop a ragtalan tárgyak számát mutatja, a harmadik számoszlop pedig azt adja meg, hogy hány szóra esik egy ragtalan tárgy.³

(7)

Kódexek:		szószám	ragtalan tárgy	szó/ragtalan tárgy
Jókai	(1370 k.):	22 733	42	540
Müncheni	(1416 k.):	69 589	78	892
Apor	(1416 k.):	22 118	18	1 382
Bécsi	(1416 k.):	54 423	24	2 268
Jordánszky	(1516 k.):	200 185	16	12 511

A táblázat adataiból kifutó *f*-görbe rajzolódik ki: a XIV. századi Jókai-kódexben 540 szóra, a XV. század eleji Biblia-fordítást őrző kódexekben már csak körülbelül 1000-2000 szóra esik egy ragtalan tárgy. Száz évvel később, a Jordánszky-kódexben a ragtalan tárgyak aránya elenyésző.

Nem meglepő módon a tárgyrag megjelenése együtt jár az SOV szórend felbomlásával. Vessük össze például egy Máté Evangéliuma-beli tagmondat 1416 körül keletkezett fordítását száz évvel későbbi fordításával! Míg a korai, Müncheni kódex-beli változat ragtalan tárgyú és OV szórendű, a későbbi változatban ragos tárgyat és VO szórendet találunk:

(8)

Máté 4,20:

a. Müncheni kódex 10 rv (1416):

*Azoc [legottan **haloioc meghaguā**] k̄quetec ̄tet*

'Azok [legottan **hálójuk meghagyván**] követék ötet'

² Ennek magyarázatáról lásd Lightfoot (1991) degree-0 learnability elméletét.

³ E kódexek ragtalan tárgyait Károly (1956) számolta meg. A kódexek szószáma (pontosabban tokenszáma) az MTA Nyelvtudományi Intézetének ómagyar adatbázisából vett adat (<http://corpus.nytud.hu/rmk>).

- b. Jordánszky-kódex 364 (1516–19):

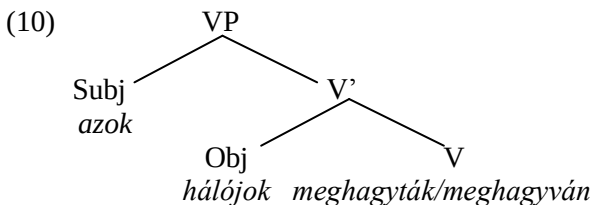
Azok kedyg [legottan el hagywan haloyokat es hayoyokat]

kóweteek hewtet

Néhány megkövült ragtalan tárgyú OV szerkezet a mai napig fennmaradt a nyelvben, például:

- (9) a. Mi tévő legyek?
b. hite hagyott, szárnya szegett
c. szava tartó
d. kalap levéve

Abból a tényből, hogy a magyar nyelv obi-ugor testvérnnyelveit jellemző ragtalan tárgyú SOV szerkezet egyre csökkenő arányban az ómagyarban is kimutatható, arra következtethetünk, hogy az ősmagyar is a hantiban és a manysiban fennmaradt ugor mintát örökölte és őrizte az ősmagyar kor jó részén keresztül, talán az ómagyar kor első, csupán szórványemlékekben dokumentált szakaszáig. Azaz, az ősmagyar igei szintagmának az alábbi összetevős szerkezetet tulajdoníthatjuk:

2.2.2. Visszaszoruló igeves alárendelés

A WALS – The World Atlas of Language Structures – (Hawkins et al. 2005) térképlapjainak tanúsága szerint a nem-véges alárendelés, azaz, az igeves beágyazott mondatok túlsúlya SOV sajátság. Míg az SVO szórendű nyelvek a (11) alatt bemutatott, kötőszóval bevezetett, időjeles igejű véges alárendelést részesítik előnyben, az SOV nyelvek a (12) alatt illusztrált nem-véges alárendelést preferálják.

(11) *Sajnálom, hogy elmentél.*

(12) *Sajnálom elmentedet.*

Annak, hogy SOV nyelvekben az igeves alárendelés, SVO nyelvekben pedig a véges alárendelés az elterjedtebb, perceptuális oka van; mint Hawkins (2001) kimutatta, SOV szórend esetén az igeves alárendelés, SVO szórend esetén pedig a kötőszóval bevezetett véges alárendelés dolgozható fel hatékonyabban. (Téves tehát az a sok helyütt olvasható feltételezés, hogy a véges alárendelés fejlettebb nyelvallapotra utalna, mint az igeves alárendelés. Az emberi

nyelvek szerkezete nem kulturálisan, hanem biológiaiilag meghatározott adottság, így nem fejlődik a kultúra fejlődésével együtt. Valamennyi ismert – ma is beszélt vagy nyelvelmékekben fennmaradt – emberi nyelv szerkezete hasonló fejlettségű.)

Az uráli nyelvcsalád konzervatívabb keleti ágai szinte kizárólag nem-véges alárendelő mellékmondatokat használnak.⁴ A mai obi-ugor nyelvekben található sokféle igeneves mellékmondat típus az ómagyarban is kimutatható. Közülük itt két típust idézek (a többiről lásd Dékány (2014)-et).

Az obi-ugor nyelvek jelzői mellékmondatként a jelzett főnevet megelőző, vonatkozó névmás nélküli igeneves kifejezést használnak, amint ezt az alábbi hanti példák mutatják:

(13) a. [(*mä*) *tini-m-äm*] *loɣ*
én elad-ott-am ló
‘a ló, melyet eladtam’ (Nikolaeva 1999: 79)

b. [*Naŋ mo:sməlt-əm*] *o:xa:r-e:n* *jel an man-l*
te megsebesít-ett róka-d messze nem ment
‘A róka, melyet megsebesítettél, nem ment messze.’ (Nikolaeva 1999: 78)

Az ómagyar is bővelkedik az ilyen vonatkozó névmás nélküli igeneves jelzői mellékmondatokban, például:

(14) a. *ot vala eg [keze meg aʒott] èmber* (Müncheni kódex 38r)
‘ott vala egy ember, akinek a keze megszott

b. *Es ueged az [nekod ʒorʒottem] Coronat* (Kazinczy-kódex 17v)
‘És vegyed a koronát, melyet neked szereztem’

Ugyanakkor az igeneves jelzői mellékmondatok aránya az ómagyarban folyamatosan csökken; helyüket vonatkozó névmással bevezetett véges jelzői mellékmondatok veszik át. Az igeneves jelzői mellékmondatok térvészését a vonatkozó névmási kötőszók növekvő száma mutatja. A *ki*, *mi* és *mely(ik)* előfordulásainak növekvő gyakorisága Máté Evangéliumának egymást követő fordításában ellaposodó *f*-görbét rajzol ki:

(15) **A *ki*, *mi* és *mely(ik)* száma Máté Evangéliumának fordításában:**

Müncheni k. (1416): 225
Jordánszky-k. (1516): 314
Károli Biblia (1590): 330

⁴ Ez a helyzet gyorsan változik – annak következtében, hogy az oroszországi uráli nyelvek beszélőinek új generációi már orosz-domináns kétnyelvűek.

Az igeneves jelzői mellékmondatok nem tűntek el nyomtalanul a nyelvből. A (14a) alatti típus efféle nyelvi kövületekben maradt fenn:

- (16) [**magva szakadt**] család
[**esze ment**] ember

A (14b) alatti szerkezet még részben produktív, de névmási alanyt már nem enged meg, és az igenév már nem egyezik alanyával; ugyanazt a toldalékot viseli, akár egyes, akár többes számú az alany:

- (17) a. az [**anyám sütötte**] kenyér
b. a [**pékek sütötte**] kenyér

A keleti uráli nyelvek, köztük a hanti és a manysi határozói mellékmondatokként is igeneves kifejezéseket használnak. Ime egy hanti példa:

- (18) [**Kase:m manti jupina**] liti pitl̥əm (Nikolaeva 1999: 47)
fájdalmam elmúltá után enni kezdek

Az igeneves határozói mellékmondatok a korai ómagyar kódexekben is nagyon gyakoriak, de hamarosan a vonatkozó határozószóval bevezetett véges alárendelés váltja fel őket. Vessük össze ugyanazon bibliai mondat 1416 körüli és 1536-ból való fordítását:

- (19) Máté 13: 6
a. [**Nap kedig felkèluē**] meg h̥eupl̥enc (Müncheneri kódex 1416)
'Nap pedig felkelvén meghevülének.'
b. **Mykoron az nap fel tamadot wolna**, meg swte ewket
(Pesti Gábor Új Testamentum 1536)

A véges határozói alárendelés térnyerését a -ván/vén képzős határozói igenevek csökkenő arányával érzékeltethetjük. A -ván/vén képzős igenevek csökkenő száma Máté Evangéliumának egymást követő fordításaiban ellaposodó *f*-görbét rajzol ki:

(20) **-ván/vén igeneves mondatok Máté Evangéliumában:**

Müncheneri kódex	(1416):	486
Jordánszky-kódex	(1516):	322
Károli Biblia	(1590):	286

Az áttekintett tények arra utalnak, hogy az ősmagyart az igeneves alárendelő szerkezeteknek ugyanaz a bősége és változatossága jellemezte, mint amit a hanti és a manysi megőrzött. Az igeneves alárendelés uralkodó volta az SOV nyelvek

sajátossága, így az ősmagyarra rekonstruált igeneves szerkezetek áttételesen az ősmagyar mondat SOV jellegét is alátámasztják.

2.2.3. Eltűnő 'ige-segédige' sorrend

A szigorúan SOV szórendű nyelvekben a temporális segédige követi a főigét. Az uráli nyelvek közül csak azok használnak temporális segédigét, melyek történetük során intenzív ótörök hatásnak voltak kitéve: így az udmurt, a komi, a mari és a mordvin (l. Bereczki 1983). E nyelvek összetett igeidőiben az aspektusjelet és személyragot viselő főigét mindig közvetlenül követi a létigei eredetű, időjelet viselő segédige. Például:

(21) Udmurt

- a. *m̄iniškem* 'mentem'
- b. *m̄iniškem val* 'mentem vala'

(22) Komi

- a. *muna v̄eli* 'megyek vala'
- b. *mun̄ema v̄eli* 'mentem vala'

(23) Mari

- a. *tol̄nam* 'jöttem'
- b. *tol̄nam əl'e* 'jöttem vala'

Az ősmagyart is erős ótörök hatás érte a VII–VIII. században (l. Róna-Tas–Berta 2011), és az ómagyarban is megtaláljuk legelső nyelvemlékünkötől kezdve azokat az összetett igeidőket, melyeket az udmurtban, komiban, mariban megfigyelhetünk:

- (24) a. *es **odutta vola** neki paradisumut hazoa*
b. *turchucat **mige zocoztia vola***

(Halotti beszéd és könyörgés 1195)

Az udmurthoz, komihoz, marihoz hasonlóan az ómagyar összetett igeidőkben is a főige viseli az aspektusjelet (a *-t* befejezettségjelet vagy a *Ø* folyamatosságjelet) meg a személyragot, és a létigei eredetű *vala* segédige viseli az időjelet (É. Kiss 2005). Ami a jelen kontextusban számunkra leglényegesebb: a segédige kötelezően követi a főigét. A 'főige, *vala*' sorrend az ótörök népekkel való együttélés korában, az ősmagyar kor kései szakaszában szilárdulhatott meg (É. Kiss 2013, 2014a,b).

Az SOV nyelvekre jellemző kötelező ige-segédige sorrend a középmagyar korban az összetett igeidők kihalásával tűnt el a nyelvből. A befejezett múltat (*látott vala*) és a folyamatos múltat (*lát vala*), akárcsak az elbeszélő múltat (*láta*) kiszorította az ómagyarban még befejezett jelenként funkcionáló *-t* jeles múlt (*látott*), vö.:

(25) Máté 2:9

a. Jordánszky-kódex (1516):

*Es yme az czyllag, kyt **lattanak vala** napkelettre, elöl **megy vala***

b. Neovulgata (1997):

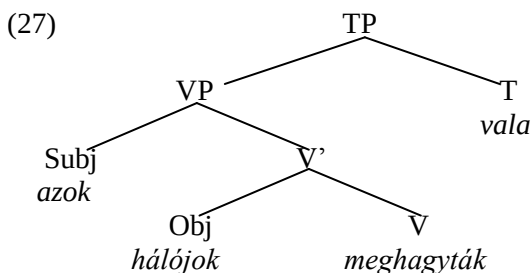
*Ès ime, a csillag, amelyet napkeleten **láttak**, előttük **haladt***

Az ősmagyar kor után kialakuló segédigék már jelöletlen esetben megelőzik a főigét, ahogy ez az SVO nyelvekben szokásos. Ezt tapasztaljuk például az ómagyar korban segédigévé grammatikalizálódott *fog* esetében is:

(26) *hogy ehsegtewl sok emberek **fognak meg halny*** (Jókai-kódex 62–63)

Ugyanakkor a múlt idejű feltételes módú igealakok, például a *látott volna*, nyelvi kövületként tovább őrzik az ősmagyar korból fennmaradt összetett igeidők kötött 'főige, segédige' sorrendjét.

Az ősmagyarból örökölt, a középmagyar korig tovább élő összetett igeidők kötelező 'főige, segédige' sorrendje arra enged következtetni, hogy az ősmagyar mondatban nemcsak az igei szintagma végződött alaptagra, hanem a mondat temporális rétege (a temporális frázis, TP) is. Azaz, az ősmagyar mondatnak az alábbi teljesebb szerkezetet tulajdoníthatjuk:

2.2.4. Eltűnő mondatvégi kérdő operátor

A szigorúan fejevégű szintagmákból építkező nyelvek mondatainak valamennyi rétege alaptagra végződik: az igei frázis és a temporális frázis mellett a tagmondat modalitását meghatározó réteg, az úgynevezett ForceP is. Ez a réteg ad helyt a mondatban kifejezett állítást kérdéssé alakító kérdő operátornak. A fejevégű nyelvekben e kérdő operátor a tagmondat végén található.

A hantiban is a tagmondat végén áll a magyar *-e* kérdő partikulával anyagában és funkciójában is rokon kérdőszócska:

(28) *nènem tőtte ù.tot-á*
 feleségem itt volt-e

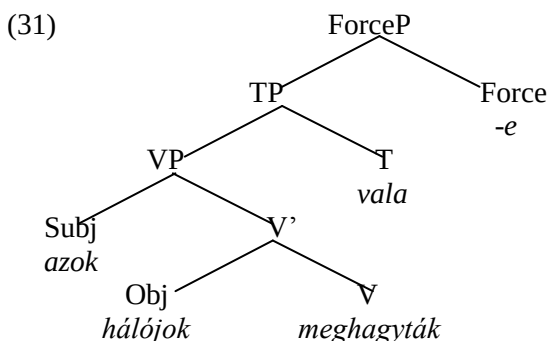
Érdekes módon az *-e* partikula az ómagyar eldöntendő kérdésekben is olykor még a tagmondat végén található, mint a Münchener kódexből vett alábbi példákban:

- (29) a. *nēde tū incab nagobbac vattoc azocnal ē*
b. *nemde o aňňa mondatīc marīanac ē* (Münchener kódex 12v))

Azonban a mondatvégi kérdő *-e* már legkorábbi kódexeinkben is ritka; már azokban is a (31) alatti, igéhez csatolt *-e* partikulát tartalmazó szerkezet a gyakoribb; a későbbi kódexekben pedig már csak ez utóbbi típust találjuk.

- (30) *Il'l'es vag ē tē?* (Münchener kódex 85r)

Az ómagyarban még szórványosan előforduló mondatvégi kérdő *-e* arra enged következtetni, hogy a rokon nyelvekhez hasonlóan az ósmagyar mondatban is fejképző volt a mondat kérdő modalitását meghatározó legfelső réteg is, azaz:

Az ómagyar korra a fejképző szerkesztésmódnak a mondat legfelső szintjén (a ForceP rétegben) maradt a legkevesebb nyoma; ez arra utalhat, hogy a változás ezen a szinten indulhatott meg a leghamarabb.

Összefoglalva az elmondottakat: az ómagyar kori mondatnyi változások ellaposodó *f*-görbéinek visszakövetésével az ósmagyar korra fejképző szintagmákból épülő mondat szerkezetet rekonstruálhatunk. Hipotézisünket megerősíti, hogy a magyar nyelv obi-ugor testvéryelveiben ma is az ósmagyarra rekonstruált SOV szórendű, ragtalan tárgyat tartalmazó igei szintagma, az ige névelés alárendelés és a mondat legvégén álló kérdő partikula az uralkodó, és azokban a rokon nyelvekben, melyek használnak temporális segédigét, ma is az ósmagyarra feltételezett 'ige, segédige' sorrend a kötelező.

3. Mondattani rekonstrukció nyelvi kövületekből

A nyelvi kövületek olyan szerkezetek, jelenségek, melyek a szinkron nyelvi rendszerben nem magyarázhatók, kivételeknek számítanak, azonban levezethetők egy másfajta nyelvi rendszerből; feltehetőleg egy korábbi

nyelvállapot megkövült maradványai. Annak megállapítása, hogy miféle nyelvállapotból őrződtek meg, milyen eltűnt rendszerbe illeszthetők be, épp oly izgalmas nyomozó munkával jár, mint egy megkövült csontmaradvány azonosítása.

Azt, hogy a nyelvi kövületekből kibontható információk hogyan járulhatnak hozzá a mondattani rekonstrukcióhoz, az alábbi példával illusztrálom.

3.1. Rendhagyó jelenségek az 1. és 2. személyű tárggyal kapcsolatban

A mai magyarban a határozott tárgy tárgyas ragozást vált ki az igén, például:

(32) *Ő ismeri Jánost/őket.*

Meglepő módon ha a tárgy 1. vagy 2. személyű, az ige alanyi ragozást kíván – jóllehet az 1. és 2. személyű tárgy semmivel sem kevésbé határozott, mint a 3. személyű:

(33) *Ő ismer engem/téged/minket/titeket.*

Az egyes szám 1. és 2. személyű tárgyak más szempontból is rendhagyóak: hiányzik róluk a *-t* tárgyrag. Az *engem*, *téged* birtokos személyragot visel – azonban ennek semmi köze a névmások tárgyi funkciójához. (E birtokos személyragok is kövületek: az uráli nyelvek jó részében névelő helyett birtokos személyraggal fejezik ki a főnévi kifejezések határozottságát.)

A tárgyrag akkor is elmaradhat, ha nem maga a tárgy egyes szám 1. vagy 2. személyű, hanem a tárgy birtokosa:

(34) *Ő ismeri az (én) írásom/a (te) írásod.*

Mivel a mondattan meglehetősen zárt rendszert alkot, az efféle kivételek váratlanok – hacsak nem valamely korábbi nyelvállapot megkövült maradványai. Az a kérdés tehát, hogy találunk-e olyan mondattani rendszert, melyből levezethető az 1. és 2. személyű tárggyal való egyeztetés hiánya és az 1. és 2. személyű tárgy tárgyraggal való megjelölésének hiánya.

A válaszhoz több részismeret összeillesztésével juthatunk el.

3.2. Az inverz egyeztetés tilalma

Az első számunkra fontos általánosítás Comrie (1980) kelet-szibériai nyelvekkel foglalkozó tanulmányában olvasható. A csukcs, korják és kamcsatkai nyelvben – a magyarhoz hasonlóan – az ige egyezik mind az alanyával, mind a tárgyával. Azonban, érdekes módon, ha a mondat tárgya aktívabb szereplője a diskurzusnak, mint az alany, az ige nem egyezhet vele. A társalgás résztvevői a

(35) alatti aktivitási (animacy) hierarchiába rendeződnek. (E hierarchia Comrie tanulmányától függetlenül megállapított grammatikai tényező, mely számos (pl. amerikai indián) nyelv számos grammatikai jelenségében meghatározó szerepet játszik.)

(35) Aktivitási hierarchia:

beszélő	>	többi résztvevő	>	nem résztvevők
Azaz: én	>	mi, te, ti	>	ő, ők

Az említett kelet-szibériai nyelvekre Comrie (1980) az alábbi (itt leegyszerűsítve idézett) megszorítást fogalmazza meg:

(36) Az inverz egyeztetés tilalma

Az igével egyeztetett tárgynak alacsonyabban kell állnia az aktivitási hierarchiában, mint az ugyanazon igével egyeztetett alannak (kivéve, ha mindkettő az aktivitási hierarchia legalsó fokán áll).

Az inverz egyeztetés tilalmának megsértését a kelet-szibériai nyelvek kétféleképpen kerülik el: (i) egy inverz morfémát illesztenek az ige elé, mely mintegy felfüggeszti az inverz egyeztetés tilalmát; vagy (ii) nem egyeztetik az igit az olyan tárggyal, mely „aktívabb”, mint az alany.

Az utóbbi módszer alkalmazása pontosan azokban az esetekben akadályozza meg az tárgy-ige egyeztetést, amikor a magyar is alanyi ragozást kíván a várt tárgyas ragozás helyett, azaz:

(37) a. ha az alany 3. személyű, a tárgy pedig 1. vagy 2. személyű, pl.:

Ő lát engem/téged/minket/titeket.

b. ha az alany 2. személyű, a tárgy pedig 1. személyű, pl.:

Te látsz engem/minket.

Ti láttok engem/minket.

c. ha az alany többes szám 1. személyű, a tárgy pedig 2. személyű, pl.:

Mi látunk téged/titeket.

Az egyes szám 1. személyű alany aktívabb, mint a 2. személyű tárgy, ezért ilyen esetben az ige egyezik a tárggyal – csak épp a 2. személyű tárgy más egyeztető toldalékot vált ki, mint a 3. személyű:

(38) *Én lát-lak téged/titeket.*

Az inverz egyeztetés tilalma tehát helyesen jósolja meg, hogy a magyarban az ige mikor nem egyezhet határozott tárgyával, de azt nem mondja meg, hogy miért. A kirakós rejtvény hiányzó darabjaira Givón (1975), Marcantonio (1985)

és Nikolaeva (2001) tanulmányaiban, valamint Nikolaeva–Dalrymple (2011) könyvében bukkanhatunk rá.

3.3. A differenciált tárgy–ige egyeztetés

Az a jelenség, hogy csak bizonyos fajta tárgyak váltanak ki egyeztetést az ige (azaz, nem minden tárgy vált ki tárgyas ragozást), a világ számos nyelvéből ismert. Givón (1975) afrikai nyelvekből, soknyelvű közösségekben kialakuló kreol nyelvekből, továbbá a gyereknyelvből vett adatok alapján azt állapította meg, hogy a differenciált ige–tárgy egyeztetés a tárgy információszerkezeti szerepének függvénye: az ige akkor egyezik a tárgyával, ha az logikai alanyként, más szóval topikként funkcionál, azaz, ha nem új, hanem már ismert információt közöl.

Marcantonio (1985) obi-ugor adatok alapján jutott hasonló következtetésre. Nikolaeva (2001) uráli nyelvekből vett példák százainak elemzésével pontosította Givón és Marcantonio elméletét.

Nikolaeva (1999; 2001) hanti anyagon mutatta meg legbehatóbban, hogy a differenciált ige–tárgy egyeztetés a tárgy információszerkezeti szerepének, topik vagy fókusz voltának kódolására szolgál. A hanti mondatban a nyelvtani alanynak egyszersmind topikként kell funkcionálnia. Ha az alany új információt közölne, a mondatot passzivizálni kell, hogy az ismert információt közlő tárgy vagy határozó válhassék alannya. A tárgy a hanti mondatban vagy új információt hordozó fókusz, a komment része, vagy szintén topik. A tárgy topik szerepét az igeen megjelenő tárgyi egyeztető toldalék jelzi. Alanyi ragozás esetén a tárgyat fókuszként kell értelmezni. Azaz:

- (39) a. [_{topik} alany] [_{fókusz} tárgy] ige – alanyi ragozás
 b. [_{topik} alany] [_{topik} tárgy] ige – tárgyas ragozás

Ugyanakkor a tárgy csak másodlagos topik lehet az alany mögött. (Ha elsődleges topiknak szánják, passzivizálják a mondatot.)

Figyeljük meg az alábbi hanti mondatpárt! Az (a) mondat arra a kérdésre felel, hogy *Mit tettél?* – tehát a tárgy új információt közöl benne, azaz fókusz; ezért nem egyezhet vele az ige. A (b) mondat arra a kérdésre felel, hogy *Mit tettél ezzel a rénszarvassal?* Minthogy itt a tárgy része a megelőző kérdésnek is, a válaszban már ismert információt hordoz, tehát másodlagos topik szerepű. Ebben az esetben az ige-nek egyeznie kell vele.

- (40) a. *Ma tam kalaŋ we:l-sə-m*
 én ez rénszarvas megöl-MÚLT-SG1
 ‘Én megöltem ezt a rénszarvast./Én ezt a rénszarvast öltem meg.’
 b. *Ma tam kalaŋ we:l-s-e:-m*
 én ez rénszarvas megöl-MÚLT-**OBJ**-SG1
 ‘Én ezt a rénszarvast megöltem.’ (Nikolaeva 2001: (45))

A tárgy akkor is ismertnek számít és egyeztetést vált ki, ha csupán a birtokos jelzője ismert a megelőző szöveggörnyezetből, mint az alábbi példa második mondatában:

- (41) *la:pes* o:ś-es. *śi la:pes* u:w-el *pelek kat-s-elli*
pajta talál-MÚLT.SG3 **ez pajta** ajtó-SG3 félig betör-MÚLT-**OBJ**.SG3
‘Talált egy pajtát. Ennek a pajtának az ajtaját félig betörte.’
(Nikolaeva 2001: (44b))

3.4. Az inverz egyeztetés tilalmának magyarázata

A Nikolaeva és mások által feltárt tények megvilágítják a Comrie (1980) által megfogalmazott inverz egyeztetési tilalom okát. Az az ún. aktivitási hierarchia, melyre az inverz egyeztetési tilalom épül, lényegében azonos a Givón (1975: 152), Moravcsik (1974) és mások által megállapított topikális, topik szerepre való elérhetőségi hierarchiával. Azaz, ha a beszélőre utaló *én* névmás van a mondatban, az lesz a topik szerep első számú várományosa; sok nyelvben csak az topicalizálható. Ha a beszélőre utaló *én* nem szerepel a mondatban, de a hallgatóra utaló *te* igen, akkor a *te* lesz a topik.

Ha az aktivitási hierarchiát topikális hierarchiáként fogjuk fel, a tárgy–ige egyeztetést pedig a tárgy topik szerepének jelölőjeként értelmezzük, akkor az inverz egyeztetés tilalma nem más, mint egy logikus információszerkezeti megszorítás. Azt mondja ki, hogy a mondat másodlagos topikja (azaz tárgya) nem lehet topikszerűbb, mint az elsődleges topikja (azaz alanya). Ha a tárgy aktívabb szereplője a társalgásnak, mint az alany, akkor csak fókuszaként fogalmazható meg.

E megszorítás következménye, hogy számos differenciált tárgyi egyeztetést mutató nyelvben 3. személyű alany esetén 1. vagy 2. személyű tárggyal nem egyezhet az ige. Ez a megszorítás a hantiban már nem él, de több rokon nyelvben, például a tundra nyenyecben vagy a szelkupban igen. Figyeljük meg az alábbi példákat! Az alany mindkét esetben 3. személyű. A (42)-es példában a tárgy is 3. személyű, így az ige egyezhet vele (attól függően, hogy ismert vagy új információt közöl; topik vagy fókusz szerepű). A (43) alatti példában viszont a tárgy 1., illetve 2. személyű, és itt az egyeztetett igealak lehetetlen (lásd 43a); csak az alanyi ragozás lehetséges (lásd 43b).

- (42) *Wanya syita ladə-da-Ø*
Ványa őt megver-**OBJ**-SG3
‘Ványa őt megveri.’

- (43) a. **Wanya syiqm°/syit° ladə-da-Ø*
Ványa engem/téged megver- **OBJ**-SG3
‘Ványa engem/téged megver.’

- b. *Wanya syiqm°/syit° ladə°-Ø*
 Ványa engem/téged megver-SG3
 'Ványa engem/téged ver meg.' (Dalrymple–Nikolaeva 2011: 172)

A magyarra is jellemző egyfajta differenciált tárgyi egyeztetés – de a magyarban az ige nem a topik szerepű tárggyal, hanem a határozott tárggyal egyezik. Ez is visszavezethető a hantiban leírt jelenségre: minthogy általában a határozott tárgy utal ismert referensre, azaz, a határozott tárgy funkcionál topikként, a topikkal való egyeztetés gyakran átértelmeződik határozott tárggyal való egyeztetéssé (l. Givón 1975). Határozott tárggyal való egyeztetés esetén a tárgy relatív topikalitása már nem játszik szerepet, tehát a magyarban fennmaradt inverz topikalitási tilalom egy korábbi nyelvéllapot, a hantiban és a tundra nyenyecben megőrzött rendszer megkövült maradványa.

Egyéb nyoma is van annak a mai magyarban, hogy a tárgyas ragozás eredetileg a tárgy topik szerepének jelölésére szolgált. Ha a határozatlan tárgy topikként a mondat élén áll, Peredy (2009) vizsgálatai szerint a mai beszélők is gyakran inkább tárgyas ragozást használnak. A (44a) alatti mondat alanyi ragozású igéje helyett a (44b) alatti szórendi változatban a megkérdezett beszélők túlnyomó része a tárgyas ragozást választotta:

- (44) a. *A sötét ruhák egyes nőket öregítenek.*
 b. *Egyes nőket a sötét ruhák öregítik.*

3.5. A differenciált tárgyragozás

Számos nyelvben differenciált tárgy-ige egyeztetés helyett vagy mellett differenciált tárgyragozás mutatja a tárgy információszerkezeti szerepét. E nyelvekben a tárgy csak akkor kap tárgyragot, ha másodlagos topik szerepű; a fókusz szerepű tárgy ragtalan. Ebbe a nyelvtípusba tartoznak egyes manysi dialektusok is – l. Marcantonio (1985), Virtanen (2013), Sipőcz (2013) tanulmányait. Íme egy manysi példapár. Az (a) mondat ragtalan tárgya fókusz szerepű. A (b) mondat tárgya tárgyragot visel és egyeztetést vált ki az igen, ezért ismert információt közlő topikként (határozott főnévként) értelmezik.

- (45) a. *toonotäätöl säjrøng pälly-låpsyøx sågrøp-øš*
 aztán fehér fa-darab hasít-MÚLT.SG3
 'Aztán fehér fadarabot hasított.'
- b. *ōōw-mø öät kont-iiløm*
 ajtó-ACC nem talál-OBJ.1SG
 'Az ajtót nem találom.' (Virtanen 2013: (8), (11))

Az olyan differenciált tárgyragozást mutató nyelvekben, melyekben az alany mindig elsődleges topik, a ragozott tárgy pedig vagy másodlagos topik, vagy fókusz, várható, hogy érvényesül az inverz topikalitás tilalma, azaz, az alanynál

topikyszerűbb, aktívabb tárgy nem lehet másodlagos topik, csak ragtalan fókusz. E nyelvtípusban az inverz topikalitás tilalma azzal a következménnyel jár, hogy 3. személyű alany esetén az 1. vagy 2. személyű tárgy nem kaphat tárgyragot. Az inverz topikalitás tilalmának megnyilvánulása lehet, hogy a keleti és déli manysi dialektusokban az 1. és 2. személyű tárgy mindig tárgyrag nélkül jelenik meg:

- (46) a. *öän-öm jål-ääl-ääl-øn*
én-SG1 le-öl-IMP-OBJ.SG2
 ‘Ölj meg engem!’
- b. *näg nän pøl öän-öm tow keet-øs-løn?*
 te miért PRT **én-SG1** oda küld-MÚLT-OBJ.SG2
 ‘Te miért küldtél engem oda?’ (Virtanen 2013: (15), (16))

Ha azt feltételezzük, hogy a korai ősmagyart nemcsak differenciált tárgy–ige egyeztetés, hanem differenciált tárgyragozás is jellemezte, akkor az egyes szám 1. és 2. személyű tárgy tárgyragnélkülisége (47a) nem esetlegesség, magyarázhatatlan kivétel, hanem az ősmagyar kori inverz topikalitási tilalom megkövült következménye. Az inverz topikalitás tilalmából az 1. és 2. személyű birtokossal bíró tárgyak ragtalansága is levezethető (47b) – hiszen, mint a (41) alatti példa illusztrálta, a tárgy topikalitását birtokos jelzőjének tulajdonságai is meghatározhatják.

- (47) a. *Ők ismernek engem/téged.*
 b. *Ők ismerik a bátyám/bátyád.*

A nyelvek törekednek a szinkrón szempontból kivételnek számító kövületek kiküszöbölésére, ezért a nyelvjárásokban már megjelent az *engemet*, *tégedet*; az 1. és 2. személyű birtokossal bíró tárgyon a köznyelv is megengedi a tárgyragot; a többes szám 1. és 2. személyű tárgyrag pedig már semmilyen nyelvváltozatban sem viselkedik kivételesen. Ezek a tények nem érvénytelenítik fenti következtetéseinket. A nyelvi kövületek korábbi nyelvallapotokból évezredekken át megőrzött töredékek. A belőlük levonható tanulságok mindig hipotetikusak, de bizonyos mondattani jelenségek rekonstruálásához e töredékek jelentik az egyedüli fogódzót.

4. Összefoglalás

Írásomban amellet érveltem, hogy a szakirodalomban megfogalmazódott kétségek ellenére vannak eszközeink dokumentálatlan nyelvi korszakok mondattanának rekonstruálásához. Egyrészt a nyelvi változások lefolyása általában ismert pályát, úgynevezett *f*-görbét ír le, s e görbék hosszan elnyúló utolsó szakaszából évszázadokra visszamenően rekonstruálhatjuk a lezajlott nyelvi változásokat. Másrészt a nyelvek is őriznek kövületeket, azaz, olyan

szervezeteket, melyek egy korábbi, eltűnt nyelvi rendszer következményei, bizonyítékai. Az ősmagyar mondat szerkezet rekonstruálásához mindkét fajta eszközt felhasználtam. Mind a korai ómagyar kódexek kifutó *f*-görbéinek visszakövetése, mind egy nyelvi kövület-csoportban (az 1. és 2. személyű tárgyak rendhagyó viselkedésében) rejlő információk kibontása hasonló eredményre vezetett: az ősmagyar fejezős szintagmákból építkező, SOV szórendű nyelv volt, melyben a nyelvtani alany egyszersmind logikai alanyként/topikként funkcionált. A tárgy akár topik, akár fókusz szerepet betölthetett, s topik szerepét tárgy-ige egyeztetés és/vagy esetrag jelölte.

A példák forrásai:

- Apor-kódex*. 1416/15–16. század fordulója. Közzéteszi Volf György. Nyelvelmléktár VIII. Budapest. 1879.
- Bécsi kódex*. 1416/1456. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvelmléktár 1. MTA, Budapest. 1926.
- Halotti beszéd és könyörgés*. 1195. Közli E. Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *Magyar Nyelv*. 86 (1990), 124–127.
- Jókai-kódex*. 1370/1448. Közzéteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1981.
- Jordánszky-kódex*. 1516–19. Közzéteszi Toldy Ferenc. Régi magyar nyelvelmékek 5. 1888.
- Kazinczy-kódex*, 1526–1541. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Régi magyar kódexek 28. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 2003.
- Müncheni kódex*. 1414/1466. Közzéteszi Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1971.
- Neovulgata*. A Káldi-Neovulgata Biblia kiadása. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest. 1997.
- Pesti Gábor: *Új Testamentum magyar nyelven*. 1536. Hasonmás kiadás. MTA, Budapest. 2002.
- Szent Biblia*. 1590. Fordította Károli Gáspár. Hasonmás kiadás. Helikon, Budapest. 1990.

Hivatkozások

- Bereczki Gábor 1983a. A Volga–Káma-vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest. 207–237.
- Campbell, Lyle – Alice C. Harris 2002. Syntactic reconstruction and demythologizing “Myths and the prehistory of grammars”. *Journal of Linguistics* 38: 599–618.
- Comrie, Bernard 1980): Inverse verb forms in Siberia: Evidence from Chukchee, Koryak and Kamchadal. *Folia Linguistica* 1: 61–74.
- Dalrymple, Mary – Irina Nikolaeva 2011. *Objects and Information Structure*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Dékány Éva 2014. A nem véges alárendelés (az igenevek története). In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 178–239.
- Ferraresi, Gisella – Maria Goldbach (szerk.) 2008. *Principles of Syntactic Reconstruction*. John Benjamins. Amsterdam.
- Givón, Talmy 1975. Topic, pronoun, and grammatical agreement. In: Charles Li (szerk.): *Subject and Topic*. Academic Press. New York. 151–188.
- É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* **101**: 420–435.
- É. Kiss Katalin 2013a. Az ötörök-ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In: Agyagási Klára – É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKÉ. Piliscsaba. 190–205.
- É. Kiss Katalin 2013b. The Inverse Agreement Constraint in Uralic Languages. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* **2**: 2–21.
- É. Kiss Katalin (szerk.) 2014a. *Hungarian Diachronic Syntax*. Oxford University Press. Oxford.
- É. Kiss Katalin (szerk.) 2014b. *Magyar történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Haspelmath, Martin – Matthew S. Dryer – Bernard Comrie – David Gil (szerk.) (2005): *WALS (The World Atlas of Language Structures)*. Oxford University Press. Oxford.
- Hawkins, John A. 2001. Some issues in a performance theory of word order. In: Anna Siewierska (szerk.): *Constituent Order in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin. 729–782.
- Károly Sándor 1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *Nyelvtudományi Értekezések* **10**. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lightfoot, David 1991. *How to Set Parameters: Arguments from Language Change*. MIT Press/Bradford Books. Cambridge, Massachusetts.
- Lightfoot, David 2002. Myths and the prehistory of grammars. *Journal of Linguistics* **38**: 113–136.
- Marcantonio, Angela 1985. On the definite vs. indefinite conjugation in Hungarian: A typological and diachronic analysis. *Acta Linguistica Hungarica* **35**: 267–298.
- Moravcsik Edith 1974. Object–verb agreement. *Working Papers in Language Universals* **15**: 25–140. Stanford University.
- Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak*. Languages of the World. Materials 305. LINCOM Europa. München.
- Nikolaeva, Irina 2001. Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* **39**: 1–49.
- Peredy Márta 2009. *A stochastic account for the variation in Hungarian object agreement*. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Róna-Tas András 2011. Az Uráltól a Kárpát-medencéig. *História* **2011. 8**: 2–7.

- Sipőcz Katalin 2011. Az obi-ugor ditranzitív szerkezetek történeti háttere. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 221-229.
- Virtanen, Susanna 2013. Pragmatic direct object marking in Eastern Mansi. *Linguistics* (megj. alatt).
- Weinreich, Uriel – William Labov – Marvin I. Herzog 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Winifred P. Lehman (szerk.): *Directions for Historical Linguistics*. University of Texas Press. Austin.

É. Kiss Katalin

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Elméleti Nyelvészeti Tanszék**

MTA Nyelvtudományi Intézet

ekiss@nytud.hu

A birtokviszonyjel – Egy terminológiai probléma leíró és történeti megközelítésben

Hegedűs Attila

A Kis magyar nyelvtörténet című egyetemi tankönyv (Gerstner szerk. 2013) morfématörténeti fejezete kapcsán ütköztem bele a strukturális nyelvtan harmadik kötete (Kiefer szerk. 2000) által az elemzésben használt sajátos jelle, mely nem szerepel a hagyományos nyelvtani leírásokban és a történeti nyelvtani hagyományban sem. Állást kellett foglalnom abban a tekintetben, hogy egy történeti leírás használja-e az adott terminust, vagy a jelenséget másként magyarázza-e. Az adott helyen (i. m. 56) lakonikus rövidséggel a tövéghangzó szerepváltozásaként jellemzem a kérdést. E helyütt megrógtálom a pro és kontra érveket, és megpróbálok érvelni amellett, hogy a történeti leírásban nincs helye egy további jel felvételének, és hogy a szinkrón leírást sem könnyíti meg a feltételezése.

Minden morfológiai problémákat fejtegető gondolkodás lényegi részének kell lennie, hogy e problémakör alapkategóriáit és terminusait egyértelműen rögzítse. Amikor a magyar birtokviszonynak a birtokon megjelenő morfológiai kitevőiről gondolkodunk, mi is ezt az utat követjük. Mindenekelőtt számba vesszük azokat a korábbi nézeteket, amelyek a gondolkodás valamely irányát megszabják. Ennek keretében két problémakört kell bemutatnunk, mivel az itt ütköző eltérő nézetek meghatározzák a rájuk építendő következtetéseket.

Az első problémakör annak a magánhangzónak a státusát érinti, amely az egyetlen mássalhangzóból álló toldalékok tőhöz való kapcsolódása esetén általában megjelenik (*por/poros, kéz/kezet, de: fűrészt/fűrészt*). A tárgyalásmódnak az eltérő elméleti háttérből adódó logikája ezt a magánhangzót tövéghangzónak, kötőhangzónak vagy előhangzónak tekintheti. A tövéghangzós látásmódot a történetiség támogatja: a *hal* eredeti alakja (csak a magánhangzókat tekintve): *hala* volt, ez az egykor minden örökölt alapnyelvi szóban meglevő, a szó struktúráját (CVCV) egységesen meghatározó magánhangzó (mely a szó végéről abszolút szóvégi helyzetben eltűnt) jelenik meg a szó kötött tőalakjában (*halat, halak* stb.). E nézet szerint tehát ez a bizonyos magánhangzó a tőhöz tartozik. Gyengéje ennek a szemléletnek, hogy nem ad magyarázatot a nem

alapnyelvi eredetű (jövevény)szavak végén megjelenő magánhangzóra („analogikus tövégi vokális” – E. Abaffy 2003: 126), ellenkezik továbbá azzal a természetes nyelvhasználói szemlélettel, mely a szót mint egységet e toldalékelem mellőzésével azonosítja (s amelyet a szótári leírás is elfogad).

Az előhangzós felfogás ezt a bizonyos magánhangzót a toldalék részének tekinti. Érve, hogy a tövéghangzó az idők folyamán a toldalékhoz vonódott, s vagy annak részévé vált (-ász/-ész, -ék nomenképző stb.), vagy a toldalék funkcióját befolyásoló elem lett belőle (vö. -on/-en/-ön és az -an/en elkülönülése, az *állj a sarkadra* és az *állj a sarkodra* jelentéselkülönülése az ún. előhangzó következtében áll elő). Az ún. „funkciós alternáció” (H. Varga 2012. 271) (*üditők/üditőek, gyorsan/gyorsan*) mellett az is támogatja e nézetet, hogy ezek a magánhangzók nemcsak két mássalhangzó között, hanem magánhangzó után is előfordulhatnak (*vidékiek, kitűnőek*). Szintén érve e felfogásnak, hogy esetenként a toldalék határozza meg az előhangzó jellegét (pl. a T/1. birtokos személyjele [-nk: *kefénk, bátyánk*] csak felső nyelvválású magánhangzóval kapcsolódhat a tőhöz, akkor is, ha a tő egyébként nyitótőként alsó nyelvválású magánhangzót igényelne: *asztal-ok, ház-ak, de: asztal-unk, ház-unk*).

A kötőhangzós felfogás szerint ez a bizonyos magánhangzó független a tőtől is, a toldaléktól is abban az esetben, ha zérussal váltakozik (*pénz-Ø-t, hal-a-t*) (vö. Kiefer 2000: 156–7). A kötőhangzó minőségét továbbá a tő ismeretében előre jelezhetjük a magánhangzó-illeszkedés szabályai alapján, „a kötőhangzós elemzést a fonológia motiválja, és ha elfogadjuk a fonológia és morfológia kapcsolatrendszerére vonatkozó szokásos feltételezéseket, ezt az elemzést kell előnyben részesítenünk” (Kiefer 2000: 572). Ez a szemlélet nem beszél előhangzóról, hanem helyette a „toldalékkezdő magánhangzó” terminust használja és állítja szembe a kötőhangzóval. A kötőhangzó tehát „egyszer van, egyszer nincs” jellegű („zérussal alternál”), a toldalékkezdő magánhangzó viszont „mindig van” jellegű. Mármost toldalékkezdő magánhangzó-e a T/1. birtokos személyjel -unk/-ünk toldalékja? Zérussal alternál (*kefénk*) ezért kötőhang-jellegű, viszont magánhangzója a toldalékre jellemző, s nem pedig a töre, ezért toldalékkezdő magánhangzó jellegű. E kettős viselkedést a kötőhangzós felfogás nem tudja kezelni, egy kevésbé merev elemzés, mely megengedi az előhangzós toldalékváltozat zérussal való alternációját is, ellenben megoldást ad erre a problémára.

A második problémakör az alternáció kérdéskörét érinti. A magyarban a többes szám jele a (V)k. Kérdés, hogy az egyéb többesszám-jeleket (-ék, -i) a -k alternánsainak (allomorfiáinak) fogjuk-e fel, vagy önálló többesszám-jelnek? Itt megint az a kérdés, hogy az alternációt szigorúbban értelmezve csak alakváltozatként (azonos jelentéssel) definiáljuk-e, vagy pedig az alakváltozat mellett a részleges jelentéseltérést is megengedjük? Kiefer Ferenc szerint a -k, az -ék és az -i egymás allomorfiái (587), vagyis „ugyanazon morféma különböző felszíni alakjai” (571). Kiefer a jelentésbeli eltérést nem tartja lényegesnek, csupán a kapcsolódási lehetőség szerint különíti el őket (587–9). Az -i tehát e felfogás szerint nem több, mint többesszám-jel. Laczkó Krisztina viszont

hangsúlyozza azt a kívánalmat, hogy az egy morfémához tartozó allomorfok azonos jelentésűek és funkciójúak legyenek (2000: 43). Ha e gondolatot továbbvisszük, arra a következtetésre juthatunk, hogy a *-k* és az *-i* mégsem csupán egymás alternánsai, hiszen az *-i*-t a *-k*-tól nemcsak a kapcsolódási különbség jellemzi, hanem minden esetben (előhangzóval vagy anélkül) benne van a birtokviszony is a jelentésében (a *hajó-i* szerkezetet minden magyarul tudó beszélő egy birtokviszony tagjaként azonosítja); ezt jelzi hagyományos megnevezése (birtoktöbbsítő jel) is.

A magyar birtokos személyjelezésnek több sajátos vonása van. Vegyünk egy egyszerű paradigmat: *házam, házad, háza, házunk, házatok, házuk*. Az egyik sajátosság, hogy amíg az első és második személyű alak csak az *én*-re és a *te*-re vonatkozhat, a harmadik személyű alak birtokosa bármi lehet, nemcsak az *ő* (pl. *a barát háza, a kultúra háza, a barátok háza*) (Melcsuk 1965: 265). Szintén jellemző sajátosság, hogy a birtoktöbbsítő jel előtt (a tőtől függetlenül!) alsó nyelvtanilag magánhangzót találunk (*húsaim, köreim*). Ez az *-a, -e*, illetőleg *j*-vel bővült változataik (*-ja, -je*) Melcsuk szerint azonosak az E/3. alakokkal, és (mivel kötőhangzók nem lehetnek, ti. azok minőségét a tő szabja meg) egy sajátos „birtokviszonyjel” megtestesítői. E sajátos, csak a birtokviszonyt jelölő szerepre utal az, hogy nem kíván feltétlenül számbeli egyeztetést.

A probléma főként a birtoktöbbsítő-jeles toldalékok felbontása kapcsán élesedik ki. Melcsukra és a korábbi megoldási javaslatokra reagálva, azok gyengéit kimutatva Rácz Endre a birtoktöbbsítő jel alternánsaival (*-i, -ai, -ei, -jai, -jei*) operáló felfogást terjeszt elő (Rácz 1974: 145–8). Ez az alternáció-felfogás megengedi a toldalék kezdő magánhangzójának zérussal való alternációját is. A fogalmazásbeli különbség (Kiefer: kötőhangzó/toldalékkezdő magánhangzó, Rácz: előhangzó) tehát tartalmi különbséget takar. Az a kieferi felfogás, amely nem engedi meg a toldalék magánhangzójának zérussal való váltakozását, a *ház-aim* és a *hajó-im* példáit összevetve az *a*-t nem veheti a toldalék részének, de nem veheti kötőhangnak sem, mivel mindig alsó nyelvtanilag, tehát nem a tő szabja meg. Két utat találhat: vagy felbontatlanul hagyja (*-aim*: toldaléktömbös tagolás [vö. MMNyR. I. 544]), vagy pedig szükségképpen tolódi a birtokviszonyjelet feltételező felfogás felé.

A kötőhangzós felfogás kétségkívül leegyszerűsíti a toldalékok számát egyes számban (pl. E/1. *-m*), szemben az előhangzós nézettel (E/1. *-m, -am, -em, -om, -öm*). Bevezet azonban egy többletmorfémát: a birtokviszonyjelet (*-a, -e, -ja, -je*). Megvizsgálandó, hogy e többletmorféma feltételezése 1. jelentéstani szempontból szükséges-e, 2. megvalósulása az előfordulásokban azonos-e, 3. feltételezése és bevonása a toldaléktömb felbontásába (*a-i-m*) könnyebbé, egyszerűbbé teszi-e az alaktani elemzést.

Jelentéstani szempontból a birtokviszonyjel bevezetése felesleges. Részben azért felesleges a birtokviszonyjel feltételezése, mert minden ún. jel sajátos jelentéstöbbletet képvisel, éppen ezért jelen kell lennie a morfológiai szerkezetben. Ha hiányzik a fokjel, akkor a szó nincs fokozva, ha hiányzik a

múlt idő jele, akkor a szó nincs múlt időben. Milyen jel az, amelyik egyszer van (*ház-a-i*), egyszer pedig nincs (*hajó-i*)? Másrészt azért is szükségtelen a jelentés szempontjából a birtokviszonyjel feltételezése, mert a birtoktöbbsesítő jel nem egyszerűen többesjel csupán. Funkciója mindig az, hogy a birtok többességét jelölje. Önmagában, akkor is, ha semmiféle „birtokviszonyjel” nincs előtte: a *hajó-i* példájában az *-i* nemcsak a többességet, hanem a valakihez/valamihez való tartozást is jelenti (ugyanazt találjuk az archaikus *baráti*, *társi* stb. példáiban).

Melcsuk (és az ő nyomán a Kiefer szerkesztésében megjelent 2000-es Morfológia kötet szerzői) a birtokviszonyjel előfordulásaként tartják számon az E/3. *-a*, *-e*, *-ja*, *-je* elemét, illetőleg a birtoktöbbsesítő jel előtti ugyanilyen alakú elemeket. Azonos morfémának tekinthetjük-e ezeket a szegmentumokat? Példaként vegyük az *uraimnak határát* szerkezetet (Lőrinczi 1993). Ugyanaz a „birtokviszonyjel” az első szóban toldalék előtt rövid magánhangzós marad, a másodikban azonban hosszú magánhangzóként jelenik meg. A birtoktöbbsesítő jel előtti magánhangzó mindig rövid, míg az E/3.-ban megjelenő elem szóvégi helyzetben rövid, toldalék előtt (kivéve a nyelvtörténetileg „új” toldalékokat) viszont megnyúlik. Miért viselkedik kétféleképpen a két *-a*? Esetleg azért, mert a kettő valójában nem is azonos? Lehetséges-e, hogy a kettő között esetleg morfológiai különbség is van?

Ez a feltételezett morfológiai különbség történetileg egyértelmű: az E/3. *hala* alakjának utolsó magánhangzója nem más, mint a birtokos személyjel, mely lappangó tőként tartalmazza a tövéghangzót is és a hozzá kapcsolódott személyes névmást is (*-a + i > ai > á > a*). Az eredetibb *á* azért jelenik meg toldalékok előtt, mert ez csak a 13. században rövidült meg. Ez a rövidülés nem morfológiai elveket követ, hanem általános fonetikai történés, mely relatív és abszolút töveket egyaránt érintett (*halá > hala*; *kecské > kecske*). A birtoktöbbsesítő jeles E/1. *halaim* alakban levő *a* azonban csak tövéghangzó, melynek megjelenése a szerkezetben csak másodlagos: a korai szerkezet minden bizonnyal a **halim* volt (Korompay 1991: 263). Ez a tövéghangzót az *-i* előtt nem tartalmazó alak lehetett gyakori az általános nyelvhasználatban. A birtoktöbbsesítő jel (mely már tartalmazza a tövéghangzót is: **hala + i > halai > halí > halí*) elé másodlagosan beszüremkedő tövéghangzó (melyet már inkább nevezhetünk előhangzónak) (*hal-a-im*), illetőleg ennek *j*-vel bővült változatának (*pad-ja-im*) megjelenése több okra vezethető vissza (Korompay 1991: 264–6, 273–7). Mivel a nyelvtörténeti levezetés számára egyértelmű a tövéghangzó szerepe, ebben a keretben szükségtelen a birtokviszonyjel feltételezése.

A kérdés árnyaltabb megítéléséhez érdemes megvizsgálni a standardtól eltérő nyelvváltozatokat is. Főként a (dél)nyugat-dunántúli nyelvjárásokban a birtok többességét nem a birtoktöbbsesítő jellel fejezik ki, hanem a birtokos személyjel után illesztett *-k* többesjellel: *tehenyémek* ’teheneim’, *ökrötökek* ’ökreitek’ (Imre 1971: 313–4). Értelmszerűen ilyenkor a „birtokviszonyjel” is hiányzik, s ez is arra utal, hogy nem külön jel, hanem csupán a birtoktöbbsesítő jel (esetleges) része az érintett magánhangzó. De nem csak egyes

nyelvjárásokból hiányzik a birtoktöbbsítő jel (s vele a „birtokviszonyjel” is). Még a köznyelvet beszélő széles közönségnek szánt írásművekből is hiányozhat. Karafiáth Orsolya a következőket írja: „...a társaság egy asztal körül verseket olvasott fel – nevezetesen az enyémekeket –, majd ezekről értekeztek hosszan.” (Karafiáth 2013: 6). A rendszernek megfelelő (standard) változat az „enyémekeket” helyett az „enyéimeket” lenne (vö. *enyém/enyéim, tiéd/tiéid, övé/övéi* stb.). Az író azonban úgy érzi, hogy saját változata köznyelvi, s ebben a társadalmi gyakorlat is megerősíti (ezért írja le egy publicisztikában). Ebben a változatban azonban ugyanúgy nincs birtoktöbbsítő jel (értelemszerűen: „birtokviszonyjel” sem), mint a nyugat-magyarországi nyelvjárási változatokban.

A „Occam borotvája”-ként elhíresült felfogás (a szükségtelen többlet elvének alkalmazása, illetőleg ennek elvetése) megjelenhet a nyelvészeti gondolkodásban is. A nyelvi valóságnak ugyanis többféle megközelítése lehetséges (a számítógépes nyelvész számára pl. a kötőhangzó körüli egész gondolatmenet közömbös, „semleges”; vö. Prószéky 2000: 1045), s abban, hogy melyik leírást választjuk, fontos szempont lehet a leírás egyszerűsége. A birtokviszonyjellel operáló elemzést e szempontból érdemes megvizsgálnunk. Amint Melcsuk írja, javaslata alapján „eléggé egyszerű és intuitív természetesnek (nem erőszakoltnak) tetsző szabályrendszert tudunk létrehozni” (i.m. 268). Ez igaz, ám a fent említett kifogások eléggé meggyengítik a birtokviszonyjel bevezetésének szükségességéről szóló érvelést. Már csak azért is, mivel az egyszerűség nem lehet ellentétben azzal, amit – jobb híján – általános érvényűségnek nevezhetünk. És lehet-e általános érvényűnek mondani egy „jelet”, amely nem jelenik meg, ha a tö -ó, -ő, -ű, -u, -a, -e hangra végződik (vö. *hajó-ja / hajó-Ø-im; ernyő-je / ernyő-Ø-im; fésű-je / fésű-Ø-im; kapu-ja / kapu-Ø-im; fű-ja / fű-Ø-im; kefé-je / kefé-Ø-im*)? Ha azonban a zérussal való váltakozást is megengedjük az előhangzók esetében, nincs szükség egy további „jel” felvételére az elemzésben. Erről szól a gazdaságosság elve: mivel a birtokviszonyt a birtoktöbbsítő jel mindig kifejezi, felesleges még egy „jellel” bővíteni a rendszert. [Bár a nyelvi rendszer morfológiai leírásához, mint láttuk, nincs szükség a „birtokviszonyjelre”, a nyelvhasználatban mégis csak tetten érhető olyan törekvés, mely redundáns alakok használatával ér el optimális megértést (a leírás gazdaságossága tehát nem azonos a kommunikáció gazdaságosságával). Ilyen redundáns alak a bármely pályaúdváron hallható „a vonat ajtajai önműködően záródnak” kifejezés. Az *ajtói* helyett használt *ajtajai* „felesleges”, egy másik töváltozaton alapuló birtokjelölése mintha mégis csak a „birtokviszonyjelet” akarná valahogyan becsempészni.]

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet (Ősmagyar kor). In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 106–128.
Gerstner Károly szerk. 2013. *Kis magyar nyelvtörténet*. PPKE, Piliscsaba.

- H. Varga Márta 2011. A különleges szerepű előhangzókról: *Magyar Nyelv* **107**: 50–60.
- H. Varga Márta 2012. A nyitótövekről. *Magyar Nyelv* **108**: 269–281.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Karafiáth Orsolya 2013. Verset minden napra: *metropol*, 2013. április 11. 6.
- Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In: Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet, Morfológia, Akadémiai Kiadó, Budapest, 569–618.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet, Morfológia, Akadémiai Kiadó, Budapest, 137–164.
- Korompay Klára 1991. A névszójelezés. In: Benkő Loránd főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet, A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 259–283.
- Laczkó Krisztina 2000. Az alaktan tárgya és alapkategóriái. In: Keszler Borbála szerk. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 37–50.
- Lőrinczi Réka 1993. „vraim hatarat”, avagy még valami a régi és a mai magyar birtokos szerkezetekről. *Névtani Értesítő* **15**: 224–6.
- Melcsuk Igor 1965. A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről. *Magyar Nyelv* **61**: 264–275.
- Prószéky Gábor 2000. A magyar morfológia számítógépes kezelése. In: Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet, Morfológia, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1021–1063.
- Rácz Endre 1974. A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere In: Rácz Endre és Szathmári István szerk. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 135–49.

Hegedűs Attila

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Magyar Nyelvészeti Tanszék

hegedus.attila@btk.ppke.hu

„Lökött” korlátok nyomában. Rejtélyes mássalhangzó– magánhangzó interakciók a magyar előlségi harmóniában

Kálmán László – Forró Orsolya

0. Bevezetés¹

Az **előlségi harmónia** (a továbbiakban: **EH**) az 1970-es évektől kezdve igen fontos szerepet töltött be nyelvelméleti problémák felvetésében és megválaszolásában. A magyar EH is leírások és viták középpontjába került. A legérdekesebb kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy milyen a toldalékolásuk azoknak a vegyes hangrendű töveknek, amelyekben egy hátulképzett (angol *back*, a továbbiakban: **B**) magánhangzós szótagot csak *e, é, i, í*, vagyis ajakkerekítés nélküli előlképzett magánhangzók követnek a szótőn belül (ezek az ún. semleges, angolul *neutral*, a továbbiakban: **N** magánhangzók). Ebben jelentős változatosság és ingadozás figyelhető meg: ez a magyar EH „szürke zónája”. A különböző elméleti megközelítések szabályok és korlátozások segítségével magyarázzák az egyszerűbb eseteket, de a szürke zónáról általában nem tudnak érdemlegeset mondani.

Tanulmányunkban arra a kérdésre összpontosítunk, hogy mi az elméleti státusuk a magyar EH-ban tapasztalható ingadozásokra vonatkozó megfigyeléseknek. Ilyen például Hayes, Zuraw, Siptár és Londe (2009) eredménye, amely szerint a mássalhangzó-környezet hatást gyakorol a toldalékolásra, illetve az abban mutatkozó ingadozásra. Vajon hogyan illeszthető be az ilyen hatás a nyelvi szabályszerűségek leírásába, a nyelvtanba?

Hayesék empirikus eredményei elsősorban a nyelvelméletre vonatkozó következményeik miatt problematikusak. Vajon létezhetnek-e olyan korlátozások egy adott nyelv rendszerében, amelyek *nem természetesek*, azaz semmilyen univerzális tendenciának nem felelnek meg? És ha léteznek, mi az elméleti státusuk?

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2014. *Nyelvelmélet és diakrónia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 109–129.

¹ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani két lektorunknak a szöveg első változatához fűzött értékes megjegyzéseikért.

Az EH rövid áttekintése (1. pont) után, a 2. pontban összevetjük a szabály- és korlátalapú elméletek (köztük az optimalitáselmélet, a továbbiakban **OT**) alapvető feltevéseit. Ezeket összehasonlítjuk a „példányalapú”, „memória-alapú” megközelítések alapelveivel (mi összefoglalóan **analógiásnak** nevezzük ezeket). Mivel Hayes és mtsai. (2009) a magyar EH sajátosságainak alapján éppen az analógiás elméletek ellen érvelnek, bemutatjuk, hogy ezek a jelenségek éppen az analógiás megközelítés *mellett*, nem pedig *ellene* szólnak. Végül (3. pont) ismertetjük saját vizsgálataink eredményeit, amelyek eltérnek a Hayes és mtsai. (2009) által publikáltaktól: az általuk feltárt tendenciák nem jelentkeznek egyértelműen saját anyagunkban, viszont újabbak is feltárhatók, és ezt úgy értékeljük, hogy szintén az analógiás modell érvényességére utal.

1. A magyar előlségi harmónia

1.1. A kérdés története

A klasszikus, vagyis szabályokon és korlátokon alapuló elemzések elsősorban az EH-nak szabályokkal viszonylag jól leírható „magjára” összpontosítottak. Az utóbbi években azonban megnőtt az érdeklődés a szabályokból „kilógó” részletek iránt, mint amilyen az **ingadozások** problémája. Ezeket korábban a nyelvreírás, illetve az elmélet szempontjából lényegtelen performancia részének tekintették. Viszont empirikus eredmények már a '80-as évek végén is utaltak arra, hogy az EH-ban megfigyelhető ingadozások rendszerszerű vonásokat is mutatnak, és ebben az értelemben nem a performanciához köthetők (pl. Kontra és Ringen 1986, Ringen és Kontra 1989). De még ha közvetlenül a performanciát tennénk is felelőssé a toldalékolásnak ezekért a felszíni tényeiért, akkor is meg kellene tudnunk magyarázni, hogy a mögöttes rendszer mely sajátosságaiból következnek a performancia-tények. Ezzel azonban a rendelkezésünkre álló szabály- és korlátalapú megközelítések nem szolgálnak.

Azóta az empirikus vizsgálatok, az adatgyűjtés és -elemzés kitágult lehetőségei még inkább rávilágítottak arra, hogy szisztematikus összefüggésekről van szó, amelyek magyarázatot kívánnak. Így például Hayes és munkatársai (Hayes és Londe 2006, Hayes és mtsai. 2009) különböző adatgyűjtési eljárások kombinálásával, igen nagy anyagon vizsgálták meg azoknak a töveknek a viselkedését, amelyeknek a toldalékolása (a toldalék elől- vagy hátulképzettség) az elfogadott szabályrendszerek alapján nem megjósolható. Hayes és mtsai. (2009) arra az eredményre jutottak, hogy a szerkezet alapján nem megjósolható toldalékolás nem teljességgel önkényes viselkedést jelent, hanem erős tendenciákat, amelyek nem kerülhetők meg az EH modelljének megalkotása során. Azt is bemutatják, hogy a fonológiaelméletben igen népszerű optimalitáselmélet egyik változata, a sztochasztikus OT (Boersma 1997, Boersma és Hayes 2001) megfelelő keretet nyújt az általuk feltárt tendenciák elemzéséhez is.

Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a vizsgálatok nem beteljesítik és lezárják az EH sok évtizedes kutatását, hanem inkább egy újabb fejezet kezdetét jelzik. Az EH-ra irányuló újabb leíró, az eddigi kutatásokat összegző munkákban

(pl. Törkenczy 2011, Rebrus és mtsai. 2012) hangsúlyosan jelenik meg az igény újabb kérdések felvetésére, az EH és más jelenségek összefüggéseinek feltérképezésére, a korábbiaknál nagyobb magyarázó erejű modell megalkotására.

1.2. A magyar előlségi harmónia

A magyar EH értelmében a toldalékolást egy általános és egy speciális alapelv határozza meg: a speciális elv az általános alóli kivételt fogalmaz meg. Az általános elv szerint a toldalék magánhangzójának (vagy magánhangzóinak) előlség szempontjából meg kell egyezniük a fő utolsó magánhangzójával (ha egyáltalán a toldaléknak előlség szempontjából többféle alakja van). Ez a tulajdonképpeni harmónia. A speciális alapelv az, hogy a semleges (N) magánhangzók (a nem ajakkerekítéses előlképzett magánhangzók, vagyis *e, é, i, í*) az EH szempontjából „transzparenssek”, nem befolyásolják a toldalékolást, pl. a *blazírt* vagy a *marék* toldalékai nem az utolsó N, hanem az azt megelőző B magánhangzóhoz illeszkednek (*blazírtak, marékkal*).

Az N magánhangzók semlegességének más következményei is vannak, például az, hogy az EH-ban nem résztvevő (egyalakú) toldalékok nagy része csak N magánhangzót tartalmaz (pl. *-ig, -ért*), és az, hogy a kizárólag N magánhangzót tartalmazó tövek toldalékolása EH szempontjából megjósolhatatlan, lexikailag rögzített. Például a *szív* ige B toldalékolású, de az ugyanilyen hangalakú főnév előlképzett toldalékokat kap. Az előlképzett (a továbbiakban: F) magánhangzókba a semleges (N, előlképzett illabiális) magánhangzókat is beleértjük, mivel ezek hangtanilag elülsők. Nagyon sok esetben a toldalékolásban is előlképzettként viselkednek, pl. *kert ~ kertben*. Amikor azonban „előlképzett toldalékolásról” beszélünk, csak azokra a toldalékokra gondolunk, amelyek nem egyalakúak, hanem van hátulképzett párjuk (pl. a *-ból* párja a *-ból*; az N magánhangzót tartalmazó F toldalékok egy részének is van B párja, például a *-nél*-nek a *-nál*).

Másrészt a semleges magánhangzók viselkedése egyáltalán nem olyan rendszeres, mint ahogy az EH speciális alapelvéből következne. Azoknak a töveknek az esetében, amelyekben hátulképzett (B) magánhangzós szótagot a tőn belül csak semleges (N) magánhangzós szótagok követnek, az eseteknek csak egy részében figyelhető meg egyöntetű B toldalékolás. Például csak B toldalékokat kaphat a *papír* szó (pl. *papírral*, de **papírral*), viszont csak F toldalékolású a *november* szó (pl. *novemberben*, de **novemberban*), és mindkét toldalék előfordul az *Ábel* fő után (pl. *Ábellel* és *Ábella*).

A szakirodalom a legutóbbi esetekkel boldogul a legnehezebben, vagyis azokkal a tövekkel, amelyek mindkét típusú toldalékkal előfordulnak. Ezeknek az eseteknek egy részénél **ingadozás (hezitáció)** figyelhető meg, ami azt jelenti, hogy néha egyetlen beszélő is mindkét formát használja vagy legalábbis elfogadja, egyiket sem találja furcsának. Más részüknél inkább **variációról** beszélhetünk, ami azt jelenti, hogy egyes beszélők az egyik, mások a másik

alakot használják. A két esetet a továbbiakban nem különböztetjük meg, mert olyan részletes vizsgálatot, amely ezt lehetővé tenné, még senki sem végzett.²

Ha mármost azokat a töveket vizsgáljuk, amelyekben ingadozás egyáltalán megfigyelhető, két ismert hatást kell megemlítenünk (Hayes és Londe 2006). Az első az ún. **nyíltsági** hatás: minél nyíltabb az N magánhangzó, annál kevésbé viselkedik semleges az EH szempontjából. Így a már említett *papír* töben az N magánhangzó, az *í* felső nyelvvállású, vagyis zárt: ilyen esetekben a magánhangzó teljesen semleges az EH szempontjából. Több ingadozás figyelhető meg akkor, ha a magánhangzó kevésbé zárt (középső nyelvvállású, vagyis *é*: *arzén* vagy *arzén*), a legtöbb pedig akkor, ha alsó nyelvvállású (vagyis *e*, mint az idézett *Ábel* töben). A második az ún. **távolsági** hatás: minél több N magánhangzós szótag követi a töben a B magánhangzós szótagot, annál kevésbé viselkedhetnek ezek semleges az EH szempontjából, vagyis annál inkább F a toldalékolás. Például *hamisan*, de **hamisen* (csak egy N szótag követi a B szótagot), viszont *agilisan* ~ *agilisen* (két N szótag követi a B szótagot). Még a két és a három semleges magánhangzós tövek között is érezhető a különbség: *infantilis* (87%) ~ *infantilisak* (13%), illetve *alibivel* (85%) ~ *alibival* (15%) – két N magánhangzó követi a B magánhangzót –, de *kompatibilis* (99,9%), és aligha *kompatibilisak* (0,1%), mert itt már három N magánhangzó követi a töben a B magánhangzót.³

1.3. „Normális” és „lökött” korlátok

Bár az ingadozást mutató tövek viselkedésének empirikus vizsgálatát már évtizedekkel korábban megkezdték (Szépe 1958, Kontra és Ringen 1986, Ringen és Kontra 1989), csak Hayes és Londe (2006) kutatásai révén vált elfogadottá az az álláspont, amely szerint az empirikus vizsgálatok eredményei az elméletalkotás számára is megkerülhetetlenek. Az ingadozást (és variációt) mutató tövek általuk *zone of variation*-nek nevezett halmazában (amelyre ezentúl *ingadozó zóna*-ként fogunk utalni) kimutatható tendenciák alapvetően kétfélek lehetnek: természetesek (*natural*) vagy nem-természetesek (*unnatural*). Az ún. *természetes* tendenciák hangtanilag motiváltak, és ezért az emberi nyelvekben nagy általánosságban érvényesülnek. A nem-természetes tendenciák viszont motiválatlanok, érthetetlenek, és ezért nem szoktak a nyelvekben visszatérő módon érvényesülni. Hayes és Londe (2006), valamint Hayes és mtsai. (2009) az ingadozó zónában mindkét típusra találunk példát.

Tudnivaló, hogy az optimalitáselméletben (az OT-ben), a ma legelterjedtebb elméletcsaládban, amelyet Hayes és mtsai. (2009) is használnak, minden alak létezését, illetve nemlétezését arra vezetik vissza, hogy az adott nyelvben milyen általános tendenciák mennyire érvényesülnek. Az OT

² Egy bizonyos értelemben a *típusok* szintjén „variációnak” számít az is, hogy egymástól eltérő tövek, amelyeknek megegyezik a magánhangzó-szerkezetük, eltérő toldalékolásúak, például a *szív* főnév (F toldalékolású) és a *szív* ige (B toldalékolású).

³ Az adatok a Szószablya Webkorpuszból (Halácsy és mtsai. 2003) származnak.

mechanizmusa azt teszi lehetővé, hogy valójában ne is tendenciákról beszéljünk, hanem ún. **korlátokról** (angolul: *constraint*), amelyek önmagukban szigorúak. Éppen azért keltik azt a látszatot, hogy csak tendenciaszerűen érvényesülnek, mert előfordulhat, hogy nekik ellentmondó korlátok náluk még inkább érvényesülnek. Például az OT-nek magát az EH-t is egy korlát formájában kell kifejeznie („egy szóalakon belül a magánhangzók vagy mind B-k, vagy mind F-ek”). Annak, hogy vannak (a magyar nyelven belül is) ennek ellentmondó szóalakok, az OT szerint csak az lehet az oka, hogy más korlátok a magyar nyelvben fontosabbak. Például az a tény, hogy létezik az *Ábelnek* szó, csak úgy magyarázható az OT-n belül, hogy létezik egy olyan korlát, amelyik a magyarban erősebben érvényesül, mint az EH-nak megfelelő.

De hogyan lehet a természetes és a nem-természetes tendenciák között az OT-n belül különbséget tenni? Kézenfekvő, hogy a természetes tendenciákat *természetes korlátokkal* lehet megragadni, amelyek nagyon sok nyelvben érvényesülnek, míg a nem-természeteseket *nem-természetes korlátokkal*,⁴ amelyek a legtöbb nyelvben nem érvényesülnek. Ezzel elérkeztünk dolgozatunk központi kérdéséhez: vajon miben különbözik a kétféle korlát, és miért vannak egyáltalán nem-természetes korlátok? Vajon mitől van az, milyen mechanizmus biztosítja, hogy a természetes korlátok gyakrabban érvényesülnek a nyelvekben? És ez a kérdés **diakrón** módon is értelmezhető: mitől van az, hogy a természetes korlátok időről időre újra és újra felbukkannak a világ nyelveiben a változások során, míg a nem-természetesek értelemszerűen nem?

A magyar EH-ban mind a két fent említett tendencia (a nyíltsági és a távolsági hatás) természetesnek tekinthető, tehát az OT-ben természetes korláttal írható le.

A nyíltsági hatás abból érthető meg, hogy a magánhangzók semlegessége az ajakkerekítés hiányával függ össze: a magyarban nincsenek ajakkerekítés nélküli hátulképzett zárt és középső nyelvállású magánhangzók (és az alsó nyelvállású *a* is kerekített valamennyire), vagyis az *i*, *í* és *é* hangoknak hangtanilag nincs mély megfelelőjük.⁵ Ebből a szempontból azonban nem

⁴ A nem-természetes korlátokra utal dolgozatunk címében a *lökött* szó, vö. *crazy rules* (Bach és Harms 1972), ill. *crazy constraints* (Baroni 2001). Bach és Harms (1972) „lökött szabályai” fonetikailag motiválatlan szabályokra utalnak, amelyek történetileg úgy alakulnak ki, hogy egy motivált szabály eredeti motivációja különböző független változások miatt eltűnik. Például ilyen „lökött szabály” a szárd Genoni változatában szóhatáron megfigyelhető intervokális [l] ~ [ɭ] váltakozás (ld. Scheer 2009). Ez a következő motivált változások láncolatából alakult ki: [l] > *[l] > [w] > [g^w] > [ɣ]. Scheer (2009) azonban arra is rámutat, hogy az OT nem alkalmas a motiválatlanság ilyen történeti magyarázatának szimulálására, hanem kénytelen „lökött” korlátokat feltételezni. Az sem világos továbbá, hogy a magyar EH-ban állítólag szerepet játszó „lökött” szabályszerűségekhez milyen változások vezethettek volna. Ezzel szemben analógiás hatásokra hivatkozva jól magyarázható az EH jelenlegi állapota (l. Forró 2013).

⁵ A világ nyelveiben a különböző harmónia-jelenségek esetében a semlegesség mindig azzal függ össze, hogy egyes hangoknak a harmónia tárgyát képező tulajdonság szempontjából hangtanilag nincsen párjuk. Így például a török nyelvben, amelyben az *i* hangnak is van hátulképzett párja, az EH szempontjából nem is viselkedik az *i* semleges módon.

egységesek: az *i*, *í* a legsemlegesebbek, mert teljesen hiányzik a hátulképzett megfelelőjük. Az *é* azért kevésbé semleges, mert bár hangtanilag neki sincs hátulképzett megfelelője (az *ó* ugyanis ajakkerekítéses), némelyik alaktani váltakozásban (több alakú toldalékban) van hátulképzett megfelelője, az *á*: pl. *-nál/-nél*. Az *é* kevésbé semleges voltába az is belejátszhat, hogy az *e* hang, amely a nyelvi rendszerben az *é* rövid párja (pl. *tél ~ telünk*), szintén nem teljesen semleges. Az *e* ambivalens voltát tanúsítja, hogy hangtanilag van egy majdnem pontos hátulképzett megfelelője (az *a*), és hogy az alaktani váltakozásokban (több alakú toldalékokban) nemcsak *a*-val váltakozhat (pl. *-ban/-ben*), hanem *o*-val is (*-hoz/-hez/-höz*).

A semlegesség (vagyis az ajakkerekítés hiánya) tisztán fonetikai szempontból is összefügg a nyelvéllással, a magánhangzó nyíltságával. Minél nyíltabb egy magánhangzó, annál kevésbé prominens az ajakkerekítés hiánya. Ha úgy tetszik, anatómiailag a nagyobbra nyitott száj kevésbé fér össze az ajkak széthúzásával (ez az oka annak, hogy az *a* és még inkább az *á* hangnál már nagyon kicsi a különbség a kerekített és a nem kerekített változat között). Ennek természetesen akusztikai megfelelője is van: minél nyíltabb a magánhangzó, annál nagyobb az F1-nek nevezett formánsának a frekvenciája, és minél előlképzettebb, annál nagyobb az F2-nek nevezett formáns frekvenciája. Ugyanakkor az ajakkerekítéses magánhangzók F2 formánsa rendszeresen alacsonyabb, mint az ajakkerekítés nélkülieké. Ezért a nyíltabb magánhangzók esetében az ajakkerekítés kevésbé tud érvényesülni, hiszen az F1 magasabb pozíciója miatt az F2 kevésbé mélyülhet.

A távolsági korlát természetessége nem szorul különösebb magyarázatra. Mint a neve is mutatja, itt arról van szó, hogy időben milyen távolságra van egymástól az utolsó többeli B magánhangzó és a toldalék magánhangzója.

A nyíltsági és a távolsági hatások tehát természetes tendenciák, az OT-ben természetes korlátokkal ragadhatók meg. Így a magyar EH szempontjából a problémát a Hayes és mtsai. (2009) által felfedezett (és az esetleg még ezeken kívül felfedezhető) nem-természetes hatások jelentik.

1.4. Hayes és mtsai. (2009) „lökött” korlátai

A magyar EH-ban megfigyelhető természetes tendenciák már korábban is ismertek voltak (l. pl. Nádasdy és Siptár 1994). Hayes és mtsai. (2009) voltak az elsők, akik nem-természetes korlátok léteire utaló konkrét vizsgálati eredményeket publikáltak.⁶ Internet-alapú korpuszvizsgálat, valamint álszavakon végzett tesztek eredményére alapozva azt állítják, hogy az utolsó tömagánhangzót követő (vagyis tövégi) mássalhangzó(k) minősége és

⁶ Tanulmányunkban a mássalhangzó-környezetre vonatkozó négy „lökött” korlátra koncentráltunk. Hayes és mtsai (2009) egyébként nem-természetes korlátként elemzik az egy szótagú, *i/-t* tartalmazó ún. antiharmonikus tövek B toldalékolását is.

menyisége befolyásolja a toldalékválasztást. A következő mássalhangzó-környezetek esetében találtak F toldalékolást erősítő hatást:

- bilabiálisok: *-b, -p, -m*;
- koronális szonoránsok: *-n, -ny, -l, -r*;
- szibilánsok: *-sz, -z, -c, -s, -zs, -cs, -dzs*;
- tövégi mássalhangzó-kapcsolatok.⁷

Hayes és mtsai. (2009) kimutatják, hogy ezek a hatások léteznek, abban az értelemben, hogy ha egy sztochasztikus OT-keretben a nekik megfelelő korlátokat feltételezzük, akkor ezzel az apparátussal az ő internetes korpuszuk adatait jó pontossággal szimulálni lehet, jobban, mintha ezeket a hatásokat nem vesszük figyelembe, vagyis ha nem feleltetünk meg nekik korlátokat. Mivel azonban igen kis elemszámú alcsoportokról van szó (ha azokat a töveket tekintjük, amelyek az ingadozó zónába tartoznak), ezért nyilvánvalóan megkérdőjelezhető az elméleti státusza ezeknek a feltételezett korlátoknak.

Hayes és mtsai. (2009) ezért végeztek kísérleteket álszavakkal is, és ezért tulajdonítanak különösen nagy jelentőséget annak, hogy a korpuszon végzett vizsgálatok és az álszavas kísérletek eredményei alapvetően hasonlóak, mindkettő kimutatta az említett nem-természetes hatásokat. Mivel az elsajátítást a generatív paradigma képviselői szerint a természetes szabályokat/korlátokat tartalmazó **univerzális grammatika (UG)** teszi lehetővé, a nem-természetes korlátok produktivitása szükségessé teszi, hogy átértékeljék az UG szerepét a nyelvelsajátításban. Hayes és mtsai. (2009) a magyar adatok alapján mellett érvelnek, hogy az UG nem akadályozza meg, csupán megnehezíti a nem-természetes tendenciák elsajátítását. Szerintük tehát az OT keretén belül igenis megengedett nem-természetes, „lökött korlátokat” feltételezni. Ez adja a mássalhangzó-környezet-hatás nyelvelméleti jelentőségét.

Mindezzel kapcsolatban a fő kérdés a következőképpen fogalmazható meg. Vajon kizárhatja-e valami azt a lehetőséget, hogy a nem-természetes hatásokat nem-természetes korlátok feltételezése helyett másképpen magyarázzuk? Nem tételezhetjük-e fel, hogy a nyelv (ez esetben a magyar nyelv) beszélőiben korábbi tapasztalataik alapján olyan emlékezeti mintázatok alakultak ki, amelyek tükrözik a toldalékolási minták korpuszbeli megoszlását? Nem lehetséges-e, hogy pusztán ennek köszönhetőek mind a korpuszban, mind az álszavas kísérletben megnyilvánuló performancia-tények? Ezt az alternatívát, amelyet közkeletű elnevezéssel **analógiás** felfogásnak hívunk, Hayes és mtsai. (2009) rövid úton elvetik. Végeztek ugyanis kísérleteket a TiMBL (Tilburg Memory-Based Learning) nevű szoftver segítségével is, amely a legismertebb analógiás gépi tanulási algoritmusokat tartalmazza, és állításuk szerint az így

⁷ A mássalhangzó-kapcsolatokra végződő tövek erős elülső toldalékolása már jóval korábban is ismert volt, l. Szépe (1958: 127).

kapott eredmények kevésbé pontosan reprodukálták a korpuszban található adatokat, mint a saját, korlátokon alapuló számításait.

Hayes és mtsai. (2009) tehát nem vetik össze következetesen a generatív és az analógiás megközelítés elméleti és gyakorlati következményeit. Pedig annál is inkább szükség lett volna egy ilyen összevetésre, mivel Hayes és Londe (2006: 70) is feltételezi: álszavak toldalékolásakor a beszélőket befolyásolja az álszavak létező szavakkal való hasonlósága. Ez azonban nyilvánvalóan problémát jelent elméleti keretük számára, amelynek nincsenek eszközei ilyen hatások kezelésére; így zavaró, kiküszöbölendő tényezőként említik az analógiás mechanizmusokat, és törekszenek arra, hogy kísérletük eredményét ezek minél kevésbé befolyásolják. Úgy gondoljuk, ez is mutatja, hogy elsietett az analógiás elméletek elvetése pusztán annak alapján, hogy egy bizonyos kísérleti helyzetben egyes algoritmusok a várttól (egyébként csak kis mértékben) eltérő eredményt hoznak. A következő részben tehát megkíséreljük azt az összevetést, amelyet Hayesék elmulasztottak.

2. Korlátok vagy analógiák?

2.1. A generatív és az analógiás nyelvelírás összevetése

Azok az elméletek, amelyek a felszíni nyelvi tényeket, szabályszerűségeket szabályok vagy korlátok segítségével próbálják megragadni (ezeket, legalábbis modern változataikat összefoglalóan **generatív** elméleteknek nevezzük), elsősorban a leírás **tömörségét** tartják szem előtt. A tömörséget egyrészt azzal próbálják elérni, hogy viszonylag kevés szabályszerűséget viszonylag egyszerű szabályok, korlátok formájában ragadnak meg. Másrészt pedig ugyanazokat az eszközöket (vagy nagyon hasonló eszközöket) használnak a különböző emberi nyelvek leírásában, vagyis az univerzális grammatika, az UG létezésének feltételezése is növeli a tömörséget.

Való igaz, a tudományelméletben általánosan elfogadott alapelv az, hogy két elmélet közül azt kell választani, annak nagyobb a „magyarázó ereje”, amelyik tömörebben ad számot ugyanarról a tényanyagról. Ennek az alapelvnek természetes következménye a tömörségre törekvés. A generatív megközelítést bírálók sem vonják kétségbe a tömörséget megfogalmazó tudományelméleti értékelést. Ugyanakkor a tömörség a leírt tényanyag terjedelmének a rovasára mehet. Ha a generativisták nem korlátoznák az általuk leírt jelenségeket különböző önkényes módokon (például úgy, hogy az általuk performancia-jelenségeknek nevezett hatásokat kizárják, vagy hogy figyelmen kívül hagyják azt, hogy a beszélők egyáltalán nem uniform módon produkálják a kifejezéseket), akkor drámaian csökkenne a leírásaik tömörsége.

Így például a variáció és az ingadozások leírásához, magyarázatához a generatív elméleteknek plusz mechanizmusokra van szükségük. Például a Hayes és Londe (2006), valamint Hayes és mtsai. (2009) által a magyar EH-ra alkalmazott sztochasztikus OT (l. Boersma 1997, Boersma és Hayes 2001) a korlátok rendezésén felül a köztük levő eltérő távolságok segítségével nemcsak az ingadozó alakok létét, de azok eltérő gyakoriságát is kezelni képes.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen bonyolultabb leírási módszerek csökkentik a nyelvleírás tömörségét, bár hogy pontosan mennyire, azt nem lehet kiszámítani. Ennek az az oka, hogy a nyelvészetben nincsen általánosan elfogadott **egyszerűségi mérték**, amely pontosan meghatározná a tömörség kritériumait.

Jelenleg a generatív nyelvészettel szembenálló elméletek közül a legjelentősebb irányzat az a népes elméletcsalád, amelyet itt *analógiásnak* nevezünk (l. pl. Skousen 1989, Eddington 2006, Blevins és Blevins 2009). Ennek az alternatív megközelítésnek az a lényege, hogy a nyelvi viselkedést annak az emberi képességnek tulajdonítja, hogy a rengeteg nyelvi tapasztalatot képesek vagyunk az emlékezetünkben tárolni (ha nem is az egyes élményeinket, de az általuk valamilyen formában hagyott emléknymokat), majd ezt felhasználva képesek vagyunk a korábban tapasztaltakhoz alkalmazkodni, a hozzájuk *lehető leghasonlóbb* viselkedést tanúsítani. (Innen az *analógia* kifejezés használata, ami többek között ‘hasonlóságot’ jelent.)

Az analógiás megközelítés első pillantásra ellentmond a tömörség kritériumának, hiszen fő jellegzetessége az ún. **gazdag memória** feltételezése. Az analógiás megközelítés hívei azt állítják, hogy az emberek igen nagy memóriakapacitással rendelkeznek, és igen jó az a képességük, hogy új élményeket nagy hatékonysággal vessenek össze korábbi tapasztalataikkal, hogy igen gyorsan felidézzék, hogy ezek közül melyekre hasonlítanak leginkább az új érzetek, és végül hogy a viselkedésüket ennek megfelelően modulálják, vagyis a megfelelő korábbi mintákhoz alkalmazkodjanak. Tehát ezekben az elméletekben a tömörség egyrészt abból fakad, hogy a rengeteg emlékezetben tárolt sémán, mintázaton vagy akár konkrét tapasztalaton kívül nincs szükség más objektumok (például szabályok) feltételezésére. Másrészt az növeli ennek a megközelítésnek a tömörségét, hogy – képviselői szerint – ezeknek a mechanizmusoknak a nagy része az általános kognitív képességekből adódik, vagyis nagyon kevés többlet-mechanizmust igényel (például ilyen többlet lehet, ha beigazolódik, hogy a nyelvi természetű emlékeket speciális agyi mechanizmusok kezelik).

2.2. A magyar EH és az analógiás megközelítés

A magyar EH egyes problémáit már korábban is vizsgálták analógiás szempontból. Az analógiás elméletek az EH-t természetüknél fogva úgy írják le, hogy azt a létező mintákhoz való alkalmazkodás határozza meg. Minél gyakoribb egy létező minta, és minél inkább hasonlít rá egy új alak, annál nagyobb a hatása a mintának az alakra. Például a lexikailag meghatározott toldalékolás esetében ez a következőképpen működik. A *híd* szó viszonylag gyakori, feltételezhető, hogy minden magyar anyanyelvű beszélő sokszor hallotta a különböző toldalékolt alakjait is. Ezért ha az a kérdés, hogy milyen toldalékot illesszünk hozzá, akkor maximálisan (akár 100%-osan) hasonló emlékeket tudunk felidézni, és habozás nélkül B toldalékot választunk. Ha azonban a konkrét tövel kapcsolatos korábbi tapasztalatot nem feltételezhetünk, akkor a *tő* mintázatahoz kell minél hasonlóbb korábbi tapasztalatokat illesztenünk, a lehető leggyakoribbakat. Attól függően fogunk F vagy B

toldalékot választani, hogy ezekben a korábbi tapasztalatokban melyik toldalékolás van túlsúlyban; a választásunk ingadozó lesz akkor, ha a korábbi tapasztalataink egyik irányba sem mutatnak egyértelműen.

Kálmán, Rebrus és Törkenczy (2011a, 2011b) kimutatták, hogy ez a mechanizmus az esetek igen nagy részében megfelelően képes leírni, jellemezni a magyar EH adatait, az ingadozásokat is beleértve. Ők abból a feltételezésből indultak ki, hogy az EH alapvetően fonotaktikai jellegű jelenség, és azt találták, hogy a toldalékolt alakok valóban a magyar tövek és szóalakok mintázataihoz igazodnak. Ez még az ingadozó esetekre is igaz, tehát például az a tény, hogy mind az *Ábelnak*, mind pedig az *Ábelnek* alak létezik (és az, hogy melyikük mennyire gyakori) azzal függhet össze, hogy az *á-e-a* és *á-e-e* magánhangzó-mintázatú szóalakok a korpuszban mennyire gyakoriak.⁸

Ugyanakkor van a töveknek néhány fontos csoportja, amelyek kilógnak ebből a képből. Nem abban az értelemben, hogy másképpen viselkednének, mint ahogy az analógiás elméletek jósolják, hanem abban, hogy sajátos al-mintázatokot alkotnak. Így Kálmán, Rebrus és Törkenczy (2011b) kimutatta, hogy például a beszélők számára jól láthatóan latin-görög eredetű tövek önálló csoportot alkotnak (vagyis az ő toldalékolásuknál a beszélők jellemzően az ő mintázataikat veszik alapul). Ez megfelel annak az általános megfigyelésnek, hogy sok nyelvben (fonotaktikai és egyéb szempontokból is) rétegződés mutatható ki a szókincsben (l. pl. Ito és Mester 1995). A másik fontos alcsoport az **összetett szavak** alcsoportja: az EH szerinti toldalékolás működésében ugyanis az összetett szavaknak csak az utótagja vesz részt. Forró (2013) kimutatta, hogy az összetett szavak mintázatai az egyszerű tövekre is kihathatnak, abban az értelemben, hogy bizonyos nem-összetett töveket, amelyeknek a hangalakja amúgy is eltér a leggyakoribb magyar fonotaktikai mintázatoktól, a beszélők időnként ezeknek a mintáknak az alapján toldalékolnak. Az etimológiájuktól teljesen függetlenül a beszélők hajlamosak az összetett szavak mintájára toldalékolni például a *szingaléz*, *polinéz*, *melanéz* stb. szavakat.

Az analógiás megközelítések keretén belül nem vizsgálták még azt a kérdést, hogy a Hayes és mtsai. (2009) által vizsgált tendenciák, vagyis a tövégi mássalhangzó hatása mennyire jelentős a már tanulmányozott hatásokon kívül, azokat tovább finomítva. Mielőtt azonban erre rátérnénk (l. 3. pont), egy-két elméleti kérdést még tisztáznunk kell.

⁸ Itt „magánhangzó-mintázaton” természetesen nem konkrét magánhangzó-sorozatokat kell érteni, hanem ilyen sorozatok általánosításait. Például, mint egyik lektorunk megállapítja, az *a-ü-ö* magánhangzó-minta igen ritka, mégsem figyelhető meg hezitáció például a *kanül* tö többes számát (*kanülok*) illetően. Ez azért van, mert sok példa van arra, hogy a szóalakok vége *ü-ö* mintázatú (pl. *tülok*, összesen 946217 előfordulás), viszont gyakorlatilag nincs példa a szótó végén *ü-o* mintázatra (kivételek: *zsüror*, *Aiszkülosz*, *Dionüszosz*, *gründol*, összesen 867 előfordulás). Az adatok forrása itt is a Szószablya Webkorpusz (Halácsy és mtsai. 2003).

2.3. Az analógiás megközelítés és a „lökött” korlátok

Magától értetődik, hogy a természetes tendenciák létezése minden további nélkül összefér az analógiás elméletekkel is. Ezeknek a tendenciáknak az agy és általában az emberi szervezet működéséből, valamint az emberi kommunikáció általános sajátosságaiból kell következniük. Ennek köszönhető, hogy vagy mindig minden emberi nyelvben legalább tendenciaszerűen érvényesülnek (például az artikuláció, a hallás és a percepció sajátosságaiból következő hatások), vagy pedig a legkülönbözőbb nyelvek történetében időről időre fontos szerephez jutnak (például a rövidség és a megkülönböztethetőség egymásnak ellentmondó szempontjai vagy a közelség és a funkcionális összetartozás összefüggése).

Az analógiás elméletek ezektől a természetes tendenciáktól élesen megkülönböztetik azokat a hatásokat, amelyek egy adott nyelv sajátosságaiból fakadnak, a mintázatoknak olyan tulajdonságaiból, amelyeket rengeteg egymással nem összefüggő tényező alakított ki, amelyek némelyike egyenesen véletlennek is tekinthető. A nem-természetes, „lökött” hatások csak ilyenek lehetnek. Ezek a természetes tendenciákkal éppen ellenkező módon viselkednek, például nem jelennek meg újra és újra tényezőként a Föld különböző nyelveinek történetében.

Ezt a különbségtételt mi az analógiás megközelítések jelentős elméleti előnyének tekintjük. Míg ugyanis a természetes tendenciákra (legalábbis elvileg) lehetséges magyarázatot találni (mint említettük, biológiai és kommunikációs magyarázatuk lehet), addig a nem-természeteseknek nincs általánosan megfogalmazható eredetük, tehát a feltételezésük sokkal „költségesebb”, hosszabb távon sem „megspórolható”. Feltehető, hogy a generatív elméletekben a természetes tendenciáknak megfelelő szabályokat, korlátokat nemcsak azért tekintik előnyösnek, nagyon „olcsónak”, mert sok nyelv leírásában fel lehet őket használni, hanem azért is, mert független jelenségekből következnek. Akkor viszont az UG természetes tendenciáin kívül nem-természetes szabályoknak és korlátoknak a feltételezése hihetetlenül költségesnek tűnik, és akár az egész generatív felfogás elutasításához is vezethet.

Különösen költségesnek látszanak az ilyen nem-természetes eszközök akkor, ha a jelentőségüket is számításba vesszük. Hayes és mtsai. (2009) is csak minimális előnyt mutattak ki a „lökött” korlátokat használó sztochasztikus OT-elemzésük javára a TiMBL rendszerrel végzett kísérleteikkel szemben. Ráadásul a TiMBL esetében rendkívül fontos tényező az, hogy a nyelvi adatoknak milyen **ábrázolását** használják az algoritmus bemeneteként. Könnyen lehet, hogy az ábrázolás megválasztásának nagyobb hatása van, mint amennyi finom eltérésnek a szimulálását Hayesék elvárták volna a rendszertől.

3. Saját vizsgálataink

Úgy gondoljuk, hogy Hayes és mtsai. (2009) eredményei nemcsak elméleti szempontból, hanem az általa vizsgált tényanyag tekintetében sem vitathatatlanok. Ezt a sejtésünket az anyag empirikus vizsgálatával is alá

szeretnénk támasztani, ezért saját vizsgálatokat is végeztünk. A megbízhatóság növelése céljából a Hayes és mtsai. (2009) által használnál nagyobb, kézi munkával szűrt adathalmazmal dolgoztunk. Célunk annak kimutatása volt, hogy a természetes hatásokkal szemben a „lökött” korlátok a töveknek legfeljebb egészen speciális rész-csoportjaiban érvényesülnek, és valójában mással magyarázhatók, mint azokkal a fonológiai tulajdonságokkal, amelyeknek Hayes és mtsai. (2009) tulajdonítják őket.

3.1. Adatok és módszer

Vizsgálatainkat a jelenlegi két legnagyobb magyar nyelvű korpusz felhasználásával végeztük: az írott szövegeket tartalmazó, 187,6 millió szövegszót tartalmazó Magyar Nemzeti Szövegtárból (Váradí 2002), illetve a 670 millió szövegszavas, interneten hozzáférhető szövegekből készült Szószablya Webkorpuszból (Halácsy és mtsai. 2003) származó adatokkal dolgoztunk. Bár nyilvánvalóan a spontánbeszéd-korpuszok vizsgálata lenne a tökéletes megoldás a legtöbb nyelvi jelenség, így az EH ingadozó zónájának elemzésére is, a jelenleg rendelkezésre álló beszédalapú korpuszok nem tartalmaznak megfelelő mennyiségű releváns adatot. Az írott szövegeken alapuló reprezentatív korpuszok tehát az elérhető eszközök közül a legjobb megoldást jelentik, hiszen – a kérdőíves adatgyűjtéssel ellentétben – igen nagy mennyiségű adat felhasználását teszik lehetővé. A Hayes és mtsai. (2009) által gyűjtött internetes (Google-) adatbázisban található tövek és szavak sokszorosát tudtuk így vizsgálni, ráadásul kézi szűréssel és korrekcióval is dolgoztunk, és a tövek teljes toldalékolási paradigmáját számításba vettük (míg ők csak a *-nak/-nek* toldalékos alakokkal dolgoztak). A kisebbik MNSZ-korpuszt csak ellenőrzésre használtuk, a nagyobbik Webkorpusz esetleges hiányainak kiegészítésére, és azért, hogy meggyőződjünk róla, hogy eredményeink nem az adott korpusz esetleges különlegességeinek köszönhetőek. A következő alponban ismertetett eredmények a Webkorpuszból származnak. Az 1. táblázatban ismertetjük az adatok fő jellemzőit (összehasonlítva Hayes és mtsai. 2009 számaival). Az „ingadozás” oszlopban az egyes tövek F/B toldalékolásának entrópiáinak az alakok gyakoriságával súlyozott átlagát tüntettük fel, úgy véljük, hogy ez a szám fejezi ki a legjobban, hogy az illető alosztályra mennyire jellemző az ingadozás.

**1. táblázat: A Szószablya Webkorpuszból származó adatok
(zárójelben Hayes és mtsai. (2009) számai)**

Magán- hangzó- mintázat	Tövek száma	Összes előfordulás	Előfordulás B vagy F toldalékkal	B toldalékos előfordulás aránya (%)	Ingadozás
Bi	1380 (182)	23063416	7751007 (56410)	99,88 (99,52)	0,00 (0,01)
Bii	56 (15)	390057	47551 (3798)	83,14 (83,47)	0,08 (0,14)
Béi	7 (2)	25499	7375 (178)	1,68 (26,40)	0,07 (0,77)
Bei	58 (17)	315277	36221 (12066)	29,76 (4,19)	0,40 (0,13)
Bé	271 (75)	3247570	1411973 (52330)	99,07 (97,90)	0,01 (0,03)
Bié	19 (4)	149894	27530 (448)	86,13 (41,29)	0,02 (0,09)
Bée	2 (1)	285	52 (142)	3,85 (0,00)	0,23 (0,00)
Beé	4 (4)	13355	3026 (369)	2,58 (0,54)	0,10 (0,04)
Be	353 (114)	3610665	702003 (45392)	5,14 (6,45)	0,08 (0,10)
Bie	44 (12)	189859	47308 (4782)	0,03 0,04	0,00 (0,00)
Bée	16 (2)	36636	7573 (766)	0,00 (0,00)	0,00 (0,00)
Bee	28 (6)	340285	43833 (1183)	0,08 (0,08)	0,00 (0,01)
Összesen	2238 (434)	31382798	100854521 (177864)	91,73 (64,21)	0,01 (0,05)

A mássalhangzó-hatások vizsgálatánál feltételeztük, hogy az ingadozó zónába minden olyan tő beletartozik, amelyben van hátulképzett magánhangzó, és a tő utolsó hátulképzett magánhangzója után a tövön belül csak illabiális előlképzett magánhangzók (*i, í, é, e*) állnak. Az így meghatározott *magánhangzó-mintázat* szerinti tőtípusokat szimbolikusan jelöljük: **Be** (pl. *sólet, bagatell*), **Bée** (pl. *katéter, diabétesz*), és így tovább.⁹ (A valóságban ezeken belül vannak olyan alosztályok, amelyekben a nyíltsági és a távolsági hatástól függően egyáltalán nem figyelhető meg ingadozás, de ez a vizsgálat eredményeit nem befolyásolja.) A töveket több szempontból osztályoztuk: elsősorban a tő utolsó B magánhangzóját követő magánhangzó-mintázat szerint, másodsorban pedig a szerint, hogy található-e a tő végén mássalhangzó, ha igen, akkor pedig egy vagy több mássalhangzóra végződik-e a tő, és az utolsó mássalhangzó olyan típusú-e, amilyenről Hayes és mtsai. (2009) nem-természetes korlátai szólnak.

A mássalhangzós hatások vizsgálatában különböző eljárásokkal is kísérleteztünk, hogy felderítsük a harmónia-tulajdonságok és a mássalhangzós tulajdonságok közötti esetleges összefüggést (pl. lineáris regresszió, feltételes entrópia), és ezeket aszerint is variáltuk, hogy milyen módon fejezzük ki a toldaléktípusok megoszlásának tendenciáit (pl. a Hayes és mtsai. 2009 által használt B-indexszel, ami a hátulképzett toldalékok megjelenésének aránya az összes toldalékolt alakok között, és az ingadozás mértékének megfelelő átlagos entrópiával). Rendszeres szignifikáns összefüggést ezekkel az eszközökkel nem találtunk. Megfigyeléseink szerint az, hogy egyes mássalhangzós hatások legalább nyomokban felfedezhetők-e, erősen függ az alkalmazott eszközöktől és mérési módszerektől, ami abba az irányba mutatott, hogy a hatások nem lehetnek túlságosan erősek. Csak néhány szignifikáns eredményt kaptunk, és ezeket is csak abban az esetben, ha az egyes magánhangzó-mintázatokon belül a különböző mássalhangzókra végződő tövek B-indexeit összegeztük, és ezeket hasonlítottuk össze. (Ha az osztályokban összesen előforduló B és F toldalékos előfordulásaiból összesített B-indexet számoltunk, azoknak az alapján semmilyen szignifikáns értéket nem kaptunk.) Ez a néhány szignifikáns eredmény azonban többnyire az adatoknak igen szűk körére és igen kis elemszámú töcsoportokra vonatkozik.

3.2. Eredmények

A mássalhangzó-környezet feltételezett hatására irányuló saját vizsgálatunk azt mutatja, hogy nem lehet egyértelmű mássalhangzó-hatásokról beszélni, mivel az eredmények meglehetősen érzékenyek a vizsgálat általunk variált paramétereire, és mivel a megfigyelhető hatások csak nagyon speciális környezetekben látszanak érvényesülni.

⁹ Mivel a toldalékolás szempontjából irreleváns, a rövid *i*-t nem különböztettük meg a hosszú *í*-től, és nem jelöltük a tő utolsó B magánhangzója előtti magánhangzók számát, illetve típusát sem.

Például a tövégi mássalhangzó-csoport jelenléte Hayes és mtsai. (2009) szerint az előlképzett toldalékolásnak kedvez. A mi eredményeink szerint viszont egyedül a **Be** típusú töveknél (tehát ahol egyetlen szótag követi a *tő* utolsó B magánhangzóját, és az *e* hangot tartalmaz, pl. *azbeszt*) van szignifikáns különbség az egyszerű mássalhangzóra és a mássalhangzó-csoportra végződő tövek között (G-próba: $p < 0.001$; t-próba: $p < 0.0001$).¹⁰ Ezen kívül a t-próba használatával szignifikánsnak tűnik a különbség még a **Bi** (pl. *batiszt*) típusú töveknél ($p < 0.001$), és a **Bei** (pl. *ametiszt*) típusú töveknél is ($p < 0.001$). Azonban a **Bi** típusban (pl. *abszint*) ez az eltérés az ellenkező irányba, a B toldalékolás felé mutat (a mássalhangzó-csoportra végződő tövek F vagy B toldalékos alakjainak 99%-a B, szemben az egyszerű mássalhangzóra végződő tövek 98%-ával), a **Bei** típusba pedig összesen 3 *tő* tartozik (*marketing*, *ametiszt*, *obelisk*). Ha egyáltalán három *tőre* bármiféle feltételezést lehet alapozni, ez a három *tő* három szótagú idegen (eredetű és hangzású) szó, tehát ezekben feltételezhetően érvényesül a Forró-féle (2013) összetettség-hatás.

Egyáltalán nem találtunk szignifikáns különbséget a G-próba használatával a **bilabiális** mássalhangzóra végződő és a más mássalhangzóra végződő tövek toldalékolása között. A t-próba használata esetén a **Be** típusú töveknél találtunk jelentősebb hatást ($p < 0.0001$). 10 *tő* tartozik ebbe a csoportba (köztük az összetettség-gyanús *szocdem* és *rosseb*).

Hasonló a helyzet a **szibilánsra** végződő töveknél is: a G-próba segítségével semmilyen szignifikáns különbséget nem találtunk a más mássalhangzóra végződő tövekhez képest, míg a t-próba igen enyhén szignifikáns különbséget mutatott ki a **Bié** és a **Be** típusú töveknél ($p < 0.05$). Előbbi csoportban kizárólag a *polinéz* és a *szanitéc* tövek végződnek szibilánsra (és a *polinéz* nyilvánvalóan összetettség-szerű). Az utóbbi csoportba pedig igen sok kötelezően F toldalékolású (-*eszk* és főleg -*ens* végű szó, pl. *konzulens*, *impotens*) tartozik; ezek figyelmen kívül hagyásával vizsgálva még ez az enyhe összefüggés sem figyelhető meg.

Végül a **koronális szonoránsra** végződő tövek esetében egyedül a **Bé** típusú töveknél találtunk szignifikáns eltérést a másféle mássalhangzóra végződő tövekhez képest (G-próba: $p < 0.05$, t-próba: $p < 0.0001$). Ebben a csoportban több olyan idegen eredetű összetételszerű *tő*csoport van, mint a -*gén*, -*frén*, -*cén* végződésűek, amelyeknek viszonylag gyakoriak az F toldalékos alakjai, tehát ennek az eredménynek döntően az -*én* végződésű tövek állnak a háttérben. Ha ezeket elhagyjuk, a statisztikailag értékelhető eredmény eltűnik: a többi koronális szonoránsra végző, hasonló szerkezetű *tő* (pl. *acél*, *páncél*, *gallér*, *pucér*) többsége ugyanis szinte kizárólag B toldalékolású. A t-próba ezen kívül még enyhén ($p < 0.05$) szignifikáns eltérést mutat a **Bii** és a **Bié** típusú tövek esetén, és erősen ($p < 0.0001$) szignifikáns eltérést a **Be** típusúaknál.

¹⁰ Érdekes, de itt nem tárgyalandó kérdés, hogy a G-próba (Rayson 2003) segítségével miért kaptunk rendszeresen kevesebb szignifikáns összefüggést, mint a t-próba segítségével.

3.3. Diszkusszió

Ismertetett eredményeink alapján megállapíthatjuk, hogy a tövégi mássalhangzók hatása csak egy-egy magánhangzó-mintázat esetén figyelhető meg, többnyire igen kis elemszámú csoportokban, és sokszor valószínűsíthető, hogy más hatások (leginkább az összetettség-hatás) is magyarázhatják a különbségeket. Egyedül a tövégi mássalhangzó-csoport jelenlétének hatása nem tulajdonítható az alacsony típusgyakoriságnak, és ez is egyedül a **Be** csoportban. Egyrészt azonban erre a „lökött” hatásra is igaz, hogy nem a teljes ingadozó zónában, hanem annak csak egy szűkebb szegmensében, egyetlen tőmagánhangzó-szerkezethez kötve érvényesül, másrészt pedig kimutattuk, hogy a szibiláns mássalhangzóra végződő tövek szignifikánsan túl vannak reprezentálva a mássalhangzó-csoportra végződő tövek között (G-próba: $p < 0.0001$), így a hatás nagyrészt vagy teljesen az *-ens* végződés számlájára írható.

A kimutatott hatások többségéhez hasonlóan gyenge és csak néhány magánhangzó-környezetben érvényesülő újabb hatásokat teljesen véletlenszerűen választott tulajdonságokkal is könnyűszerrel kimutathatunk. Például megvizsgáltuk, hogy milyen hatással van, ha a tő tartalmaz *h* hangot, és a **Bé** típusú töveknél (pl. *hóhér*, *bohém*) a *t*-próba használatával enyhén szignifikáns eltérést ($p < 0.05$) kaptunk. Azt is megvizsgáltuk, milyen hatása van annak, ha a tő legalább három szótagú (ez nem is annyira önkényes tulajdonság, mert minél hosszabb egy szó, annál inkább érvényesülhet az összetettség-hatás). Eredményeink szerint a legalább három és a legfeljebb két szótagú tövek toldalékolása között a G-próba enyhén szignifikáns ($p < 0.05$) különbséget mutatott ki a **Bé** típusú töveknél, a *t*-próba pedig a **Bi**, a **Bé**, és erősen szignifikánsat ($p < 0.01$) a **Be** típusú töveknél.

És még egy *ad hoc* „lökött” korlát, amelyet Hayes és mtsai. (2009) is említene: megvizsgáltuk az egy szótagú, hátulképzett magánhangzót egyáltalán nem, csak egyetlen *i* vagy *í* magánhangzót tartalmazó tövek toldalékolását is, amelyek jobban hajlanak a B toldalékolásra, mint egyéb csak N magánhangzós szótagot tartalmazó tövek. A *szófaj* hatását vizsgálva ezeknek a töveknek az esetében azt találtuk, hogy az igei tövek között szignifikánsan több B toldalékolás van, mint a főnévi tövek között (G-próba: $p < 0.0001$).

Összefoglalva: a tövégi mássalhangzóknak azok a hatásai, amelyek Hayes és mtsai. (2009) szerint az előlképzett toldalékolást facilitálják, nem mutathatók ki meggyőzően, általános tendenciákként akkor, ha a többi hatást az adatok sok szempontú szűrésével kiküszöböljük. Fontos hangsúlyozni, hogy a Hayes és mtsai. (2009), illetve saját eredményeink közötti különbség nem tudható be az általunk felhasznált adatbázisok eltéréseinek, bár kétségtelenül vannak ilyen eltérések. Mint említettük, az általunk használt adatbázisok nagyobbak, több töre és alakra terjednek ki, mint a Hayeséké, és kézi szűrést is végeztünk rajtuk. A nyíltsági és távolsági hatás a Szövegtár-adatbázisban és a Webkorpuszban is egyértelműen kimutatható.

Ha azt a néhány statisztikailag értékelhető (szignifikáns) eredményt, amelyet fent ismertettünk, korlátok segítségével próbálnánk magyarázni, akkor

nem tennénk mást, mint (akár töröl töre) megismételnénk az adatokat. Vagyis ha (nem természetes) korlátokat tételeznénk fel a tövégi mássalhangzók hatásának magyarázatára, akkor értetlenül állnánk az előtt, hogy miért nem érvényesülnek ezek a hatások egy sor altípusban, olyanokban sem, amelyekben amúgy a természetes, tehát a nyíltsági és a távolsági hatások bőséges teret engednének az ingadozásnak, tehát más hatások érvényesülésének.

Vizsgálatunkban szándékosan nem végeztünk álszavas kísérleteket. Egyrészt úgy gondoljuk, hogy az álszavak toldalékolása egyáltalán nem minősül természetes nyelvi viselkedésnek, vagyis nagyon kétséges, hogy amit ilyenkor zavarukban produkálnak a beszélők, az mennyire tekinthető a nyelvtudásuk természetére vonatkozó bizonyítéknak. Másrészt, ami még fontosabb, az a véleményünk, hogy az álszavas kísérletek nem alkalmasak arra, hogy közelebb vigyenek a korlátokon alapuló és az analógiás magyarázat közötti döntéshez. Ugyanis nem tudjuk elképzelni, hogy a kétféle megközelítés egymástól eltérő jóslatokat tegyen arra vonatkozóan, hogy a beszélők milyen arányban hogyan toldalékolnak álszavakat kísérleti helyzetben. Akár korlátok, akár felszíni mintázatokról őrzött emléknymok alapján döntenek ugyanis, mindenképpen ugyanazokat a hatásokat figyelhetjük meg. Az egyetlen különbség az lehetne, hogy míg a korlátokat általános érvényűnek (mindenféle tőtípusra kiterjedőnek) gondolnánk, addig az analógiás döntéseket az befolyásolja, hogy a létező tövek egy adott szűkebb alcsoportjában (az álszóhoz leghasonlóbb tövek csoportjában) milyen a B és F toldalékok megoszlása. Ebből a szempontból azonban már a korpusz is elegendő bizonyítékot szolgáltat az utóbbi, az analógiás megközelítés mellett, a korlátokon alapuló leírás ellen.

4. Összegzés

Tanulmányunkban azt a kérdést vizsgáltuk meg, hogy elképzelhető-e a magyar EH teljes, a „lökött” sajátosságokra is kiterjedő adekvát leírása a generatív nyelvelméleten belül. A klasszikus szabály-, illetve korlátalapú és az analógiás elméletek összevetésével az volt a célunk, hogy világossá tegyük: azok a nyelvi tények, amelyeknek létezése próbára teszi a generatív elméletek „magyarázó erejét”, az analógiás megközelítés számára teljességgel természetesek, az elmélet alapfeltevéseiből következnek. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy az analógiás leírás nemcsak azoknak a jelenségeknek a hatékonyabb magyarázatára képes, amelyeket korábban periférikusnak tartottak (ilyenek például az ingadozások), hanem a szabályos jelenségekre is. Tehát nem kiegészíti a szabály-, illetve korlátalapú elméleteket, hanem nagyobb magyarázó erejű alternatíváját nyújtja azoknak. Ezen az sem változtat, hogy (egyelőre) nem áll a rendelkezésünkre olyan analógiás modell, amely általános számítási eljárást nyújtana, amely minden lehetséges befolyásoló tényező figyelembe vételével minden esetben magyarázatot tudna adni arra, hogy a nyelvhasználók milyen esetben milyen alakot preferálnak.

Igyekeztünk rámutatni, hogy a nyelvekben működő nem-természetes hatások feltételezésével, valamint a korlátok sztochasztikus rangsorolásának

eszközével a generatív fonológiaelméletek éppen azt veszítik el, ami legnagyobb vonzerejüket jelenti, a tömörségüket. A magyar EH természetes és nem-természetes sajátosságai ugyan látszólag gördülékenyen magyarázhatók az optimalitáselmélet fogalmi apparátusának kitágításával, ezek az eszközök azonban az elméleti alapok fellazítását, az elmélet koherenciájának jelentős mértékű csökkenését eredményezik. A generatív nyelvi modell egyik központi fogalma, a nyelvelsajátítást lehetővé tévő UG számára pedig a nem-természetes korlátok jelenthetnek komoly kihívást; nem csoda, hogy megosztja a kutatókat az a kérdés, hogy elsajátíthatók-e a UG által nem támogatott tendenciák. Amennyiben Hayesék feltételezése igaz, a nem-természetes korlátokat valóban képesek megtanulni a beszélők, akkor valójában ők maguk járulnak hozzá a generatív nyelvelmélet alapjainak gyengítéséhez. Ha ugyanis az univerzális nyelvi képesség nem egyedüli meghatározója a nyelvelsajátításnak, kérdésessé válik, mire szolgál valójában, illetve létezik-e egyáltalán.

A Hayes és mtsai. (2009) által feltételezett nem-természetes mássalhangzó-hatások újabb empirikus vizsgálatával ráadásul kimutattuk, hogy a magyar EH-ra alkalmazott sztochasztikus OT-modell nem adhat számot megfelelően az adatokról, mivel nem reprodukálható eredményekre épül. Ha az általuk nem-természetesnek, azonban szabályosnak talált mássalhangzó-hatásokat nagyobb anyagon, a magánhangzó-szerkezet figyelembe vételével vizsgáljuk, akkor egészen más képet kapunk róluk: egyetlen meggyőző, erős, szabályos hatást sem tudtunk kimutatni. Az általunk tapasztalt mássalhangzó-hatások a Hayes és mtsai. (2009) által feltételezetténél sokkal „lököttebbek”, csak igen specifikus magánhangzó-környezetekben érvényesülnek, ennek következtében a toldalékolás tendenciái nem írhatók le kimerítően az általuk alkalmazott sztochasztikusan rangsorolt korlátokkal. Nem tartottuk feladatunknak, hogy újabb szűk hatókörű mássalhangzó-hatások után kutassunk, azonban biztosak vagyunk abban, hogy a tárgyaltakon kívül más hasonló, nem-természetes hatások is működhetnek az ingadozó zónában. Minél több ilyen szűk hatókörű hatás létezik (minél több nyelvben), annál kevésbé lehetséges ezeket korlátokként értelmezni, míg az analógiás magyarázat lehetősége nem függ sem a természetes, sem a nem-természetes hatásokétól.

Szintén az analógiás magyarázat mellett szól az, hogy a harmonikus toldalékolás meghatározásában nem kizárólag fonológiai tényezők, hanem mások, így például az érintett szavak összetett szavakkal való hasonlatossága is érintettek. Bár egyelőre nem tudjuk biztosan, az elemek bizonyos tulajdonságainak bizonyos mértékű hasonlósága milyen mértékben befolyásolja a beszélők nyelvi viselkedését, a generatív nyelvelméleten belül a fonológiai következményekkel járó nem-fonológiai jellegű hasonlóság igencsak nehezen értelmezhető.

Végül pedig az analógiás nyelvelírás előnyei diakrón szempontból is nyilvánvalóak. Míg az OT a „lökött” jelenségeket kénytelen a nekik megfelelő korlátok ad hoc feltételezésével „magyarázni”, addig az analógiás elméletnek a magyarázathoz nincs szüksége speciális mechanizmusok feltételezésére (l. Forró

2013).¹¹ Mivel a nyelvi működés analógiás modelljének középpontjában nem a szabályok, hanem az emlékezet által megőrzött tapasztalatok viselkedést befolyásoló hatása áll, ezen az elméleten belül semmi sem mond ellent a „lököttség” kialakulásának (miközben persze a természetes tendenciák hatását sem tagadja). Mindössze annyi szükséges ehhez, hogy létezzen a tövek egy olyan csoportja, amelyek bizonyos, a beszélők által fontosnak tartott szempontokból hasonlóak egymáshoz; ezek aztán képesek sajátosságaik más tövekre való „átterjesztésére”, így olyan szabálytalan, bizonyos szempontból mégis homogén töcsoportok kialakítására, amelyek viselkedése teljesen érthető módon nem vezethető le univerzális tendenciákból. Az analógiás modellben tehát az is magától értetődő, hogy az egyes nyelvekben eltérő „lököttségek” találhatók, hiszen ezek alapvetően véletlenszerű sajátosságok analógiás továbbterjedése révén alakulnak ki.

Hivatkozások

- Bach, Emmon – Harms, Robert T. 1972. How do languages get crazy rules? In: Stockwell, Robert P. – Macaulay, Ronald K. S. (szerk.): *Linguistic change and generative theory*. Bloomington: Indiana University Press. 1–21.
- Baroni, Marco 2001. How do languages get crazy constraints? Phonetically-based phonology and the evolution of the Galeata Romangolo vowel system. Albright, Adam – Taehong Cho (szerk.): *UCLA Working Papers in Linguistics 7*: 152–78. University of California, Los Angeles.
- Blevins, James. P. – Blevins, Juliette (szerk.) 2009. *Analogy in Grammar: Form and Acquisition*. Oxford University Press.
- Boersma, Paul 1997. How we learn variation, optionality, and probability. *Proceedings of the Institute of Phonetic Science of the University of Amsterdam*. 21: 43–58.
- Boersma, Paul – Hayes, Bruce 2001. Empirical tests of the Gradual Learning Algorithm. *Linguistic Inquiry* 32: 45–86.
- Eddington, David 2006. Paradigm Uniformity and Analogy: The Capitalistic versus Militaristic Debate”. *International Journal of English Studies* 6: 1–18.

¹¹ Ezzel kapcsolatban egyik lektorunk a következő ellenvetést tette: „Miért, mi lehet zavarba ejtő az analógiás elmélet számára? Hiszen éppen ez az: bármi történik, az analógiás elmélet híve nem jön zavarba: mindenre van kész magyarázata, szinte függetlenül arról, hogy éppen milyen jelenségről van szó.” Ez azonban nem állja meg a helyét. Például az analógiás elméletek képtelenek lennének számot adni olyan kivételes szóalakokról, amelyek ritkák és elszigeteltek (vagyis a hozzájuk hasonló kivételes szóalakok is ritkák). Így ha egy ritka magyar szótó utolsó szótagjában *ő* vagy *ü* lenne a magánhangzó, és mégis hátulképzett toldalékok járulnának hozzá, akár opcionálisan, az nem férne össze semmilyen analógiás leírással. Hasonlóképpen kizárja az analógiás megközelítés az olyan ingadozást, amelyik nem két egymásnak ellentmondó gyakori mintázat létezésének, hatásának köszönhető. Generatív szellemű leírásokkal azonban sajnálatos módon mind a ritka kivételes alakok, mind a motiválatlan ingadozások összeegyeztethetők lennének.

- Forró Orsolya 2013. *Ingadozás a magyar előlségi harmóniában. Szempontok a variabilitás szinkroniájának és diakroniájának feltárásához és értelmezéséhez*. PhD értekezés. PPKE-BTK. [<https://btk.ppke.hu/uploads/articles/7431/file/PhD%20Forr%C3%B3%20Orsolya.pdf>]
- Halácsy Péter – Kornai András – Németh László – Rung András – Szakadát István – Trón Viktor 2003. A Szószablya projekt. In: Alexin Zoltán – Csendes Dóra (szerk.) *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MNYSZNY 2003)*. 299.
- Hayes, Bruce – Londe, Zsuzsa 2006. Stochastic phonological knowledge: the case of Hungarian vowel harmony. *Phonology* **23**: 59–104.
- Hayes, Bruce – Zuraw, Kie – Siptár, Péter – Londe, Zsuzsa 2009. Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* **85**: 822–63.
- Ito, Junko – Mester, Armin R. 1995. Japanese phonology. In: Goldsmith, John A. (szerk.): *The handbook of phonological theory*. Cambridge MA – Oxford: Blackwell. 817–38.
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2011a. Ingadozás és diakronia. In: É Kiss Katalin – Hegedüs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakronia*. Piliscsaba: PPKE-BTK. 191–203.
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2011b. Lehet-e az analógiás nyelvelmélet szinkrón? (A semleges magánhangzók viselkedése tövekben és toldalékokban). In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelveírás és diakronia*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 31–45.
- Kontra, Miklós – Ringen, Catherine 1986. Hungarian Vowel Harmony: The Evidence from Loanwords. *Ural-Altaische Jahrbücher* **58**: 1–14.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. II. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 42–181.
- Rayson, P. (2003). *Matrix: A statistical method and software tool for linguistic analysis through corpus comparison*. Ph.D. thesis. Lancaster University.
- Rebrus Péter – Szigetvári Péter – Törkenczy Miklós 2012. Dark secrets of Hungarian vowel harmony. In: Eugeniusz Cyran – Henryk Kardela – Bogdan Szymanek (szerk.): *Sound, Structure, and Sense. Studies in Memory of Edmund Gussmann*. Lublin: Wydawnictwo KUL. 491–508.
- Ringen, Catherine O. – Kontra, Miklós 1989. Hungarian neutral vowels. *Lingua* **78**: 181–91.
- Skousen, Royal 1989. *Analogical modeling of language*. Dordrecht: Kluwer Academic Press.
- Scheer, Tobias 2009. *Who is afraid of crazy rules?* Előadás a Going Romance 23 konferencián, Nice, 2009. december 3. Letölthető összefoglaló: [http://lolita.unice.fr/~scheer/papers/abstract Scheer Who is afraid of crazy rules.pdf](http://lolita.unice.fr/~scheer/papers/abstract%20Scheer%20Who%20is%20afraid%20of%20crazy%20rules.pdf)
- Szépe György 1958. Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: Benkő Loránd (szerk.): *Magyar hangtani dolgozatok*. Tanulmánygyűjtemény. *Nyelvtudományi Értekezések* **17**: 105–29.

- Törkenczy Miklós 2011. Hungarian vowel harmony. In: van Oostendorp, Marc – Ewen, Colin – Hume, Elizabeth – Rice, Keren (szerk.): *The Blackwell Companion to Phonology*. Oxford: Wiley-Blackwell. 2963–89.
- Váradí Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the 3rd LREC Conference*. Las Palmas, Spanyolország. 385–9.

Kálmán László

MTA/ELTE Elméleti Nyelvészet Kihelyezett Tanszék,

MTA Nyelvtudományi Intézet

kalman.laszlo@nytud.mta.hu

Forró Orsolya

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Magyar Nyelvészeti Tanszék

forro.orsolya@btk.ppke.hu

Nyelvi szintek kölcsönhatása a latin esetrendszer leépülése során

Kiss Sándor

1. Az esetek a latin nyelv rendszerében

A latin nyelvben az eset a névszó kategóriájának tekinthető abban az értelemben, hogy egy adott névszónak mint a lexikon elemének különböző funkciójelölő alakjai állnak a nyelvhasználó rendelkezésére, és ezek között a választás kötelező.¹ Ellentétben a szám és a nem kategóriájával², amelyek tovább élnek az újlatin nyelvekben, az eset kategóriája – néhány kivételes ponttól eltekintve – eltűnt.³ Kivételt egyes névmási részrendszerek képeznek, a főneveket és mellékneveket illetően pedig az újlatin nyelvek mai állapotát tekintve ilyen kivétel a román főnévi csoport néhány jellegzetes szerkesztési szabálya (a „birtoklás / részeltetés” funkció morfológiai kifejezésére vonatkozóan); ha a vizsgálatot a teljes történeti dokumentációra kiterjesztjük, számon kell még tartanunk a francia és a provanszál nyelv középkori állapotában az alanyi funkció morfológiai jelölésének lassan eltűnő szabályát. Itt a továbbiakban csak a főnév és a melléknév helyzetével foglalkozunk, mindjárt megjegyezve, hogy az esetrendszer szinte teljes felszámolódása az egyik olyan grammatikai változás volt, amely a latin és az újlatin nyelvek közötti tipológiai különbséghez vezetett. Kétségtelen, hogy ha nem rendelkezünk latin dokumentációval, az

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2014. *Nyelvelmélet és diakronia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 130–138.

¹ A megfogalmazásból kitűnik, hogy dolgozatunk a mondattani funkciók „felszíni”, morfológiai jelöléséből indul ki; a felszíni eset sorsának tisztázása után természetesen felvethető a „mélyszerkezeti esetek” jelölésének általánosabb kérdése.

² A szám és a nem kategóriája nem jelöl közvetlenül mondattani funkciókat: a szám és részlegesen a nem referenciális jelentésű; az egyeztetési szabályok révén mindkettőnek van mondatkohéziós szerepe, amennyiben morféma-közötti választásokat írnak elő adott szintaktikai térben.

³ Az itt következő megjegyzésekhez nincs szükség a latin főnév paradigmatis rendszerének – az ókori grammatikából örökölt néven *declination*nak – részletes felidézésére. Az öt esetet magyar vagy a nyelvészeti szakirodalomba is behatolt latin nevükön említjük (mai felsorolási rendjük általában: *nominatiuus*, *accusatiuus*, *genitiuus*, *datiuus*, *ablatiuus*). Az ‘eset’ jelentés és a ‘szám’ jelentés morfológiailag összeolvad (pl. *mur-um* ‘falat’ ~ *mur-os* ‘falakat’), ezért a szóvégi ragok száma tíz. Öt ragozási típust szoktak megkülönböztetni, amelyek olykor további altípusokra oszlanak.

esetrendszert az újlatin nyelvek alapján csak igen töredékesen lehetne rekonstruálni.

Egy ilyen alapvetőnek tűnő nyelvtani részrendszer viszonylag gyors, néhány évszázad alatt végbemenő pusztulása természetesen arra indította a kutatókat – és ez már az újgrammatikus iskolára nézve is igaz –, hogy a szóban forgó jelenséget tágabb összefüggésrendszerbe helyezzék, s ezáltal közelebb kerüljenek feltételeinek s talán okainak mélyebb megértéséhez. A latin esetrendszer leépülésének hátterében valóban számos egyéb – fonológiai és morfoszintaktikai – átalakulást figyelhetünk meg, ami arra csábíthat, hogy a változás valamelyik tényezőjéből kiindulva egyirányú oksági láncolatokat állítsunk fel. Ám éppen ez a gazdag nyelvi kapcsolatrendszer arra is ösztönözhet, hogy a jelenség értelmezése során egyetlen kiindulópont helyett a különböző nyelvi szintek kölcsönhatását próbáljuk megragadni. Hiszen a nyelvi szintek mindegyikét jellemzik adott korszakban bizonyos változási tendenciák, amelyek egymással interferálva határozzák meg egy-egy részrendszer történeti alakulását. A továbbiakban – a latin főnév- és melléknévragozás bizonyos vonásainak felvázolása és néhány nyelvtörténeti előzmény említése után – rátérünk azokra a változási irányokra, amelyek a vizsgált korszakban megfigyelhetők a névszó használatában, a szórendben és a fonológiai rendszerben (különös tekintettel az esetvégződéseket érintő változásokra). Figyelembe véve a dokumentáció hézagaiból adódó szokásos kronológiai bizonytalanságot, azt mondhatjuk, hogy a bemutatandó jelenségek, ill. nyelvi átalakulások zöme a IV. és a VIII. század között helyezhető el. (A Jeromos által a IV–V. század fordulóján közreadott, „Vulgata” néven ismert bibliafordítás, amelynek célközönsége a nyelvhasználók kevésbé művelt rétegeit is magában foglalta, még az esetrendszer teljes skáláját használja; a IX. század közepétől megtalálható újlatin szövegek – a fent említett, korlátozott érvényű megkülönböztetésektől eltekintve – már nem ismerik az esetek szerinti ragozást, és így a főnevek és mellékevek alaktani rendszere a szám és a nem kifejezésére korlátozódik, amihez még hozzáadódik a morfológiai melléknévfokozás néhány maradványa.) Így vizsgálódásunk terepe elsősorban az ún. kései vagy posztklasszikus latin, amely mind markánsabb eltéréseket mutat az ún. klasszikus korszak (nagyjából i. e. 50 – i. sz. 50) nyelvéhez képest (utóbbinak standardizált változata az irodalmi nyelvhasználatot még néhány évszázadig meghatározta).

2. A latin esetrendszer néhány sajátossága

Mielőtt rátérnénk magukra a nyelvtörténeti folyamatokra, érdemes rámutatni a latin esetrendszer és esethasználat két, bizonyos értelemben aszimmetrikus vonására, amelyeknek minden bizonnyal szerepük volt ezeknek a folyamatoknak az alakulásában.

Egyrészt nem nehéz megállapítani, hogy a mondat centrumától annak perifériájá felé haladva az esetek fontossága csökken. Az ige argumentumait a

főnév ragozott alakjai legtöbbször önmagukban, előjáró nélkül fejezik ki (alany: *puella uenit* ‘jön egy lány’⁴; tárgy: *puellam uideo* ‘látok egy lányt’; részeltetés: *puellae nocet* ‘árt egy lánynak’), míg a határozók – bár néhány tipikus viszonyt pusztá esetraggal is jelölhetnek – túlnyomórészt pontosító előjárót kívánnak (pl. helyviszony vagy társítás kifejezésére: *apud puellam* ‘lánynál’, *cum puellā* ‘lánnyal’). Az előjárós szintagmákban kötelező valamelyik, az alanyesettől eltérő eset (általában a tárgyeset vagy az ablatívusznak is nevezett határozó eset, itt *puellam*, ill. *puellā*) használata; ez általában nem választható meg, tehát redundáns módon utal a szintagma nem alanyi, függő helyzetére.

Egy másik aszimmetria az alany helyzetéből adódik. A kanonikus (nem hiányos, nem személytelen) mondatokban az alany az az argumentum, amely mindig kifejezhető, mivel kötelezően utal rá az igei személyrag. Így az alanyeset mint alapvető, „nem-jelölt” forma áll szemben a függő esetekkel. Ugyanakkor azonban nagy gyakoriságú főnevek alanyesete rendhagyó lehet a paradigma többi alakjához képest (vagyis ezekből kiszámíthatatlan), mint *homo* ‘ember’ (tárgyesete *hominem*, birtokos esete *hominis* stb.), *nox* ‘éjszaka’ (tárgyesete *noctem*, birtokos esete *noctis*), hasonlóképpen *mons* ‘hegy’ (*montem*, *montis*). Morfológiai szempontból tehát az alany a függő esetekhez képest „jelölt” formaként mutakozhat.

E ponton kell emlékeztetnünk a latin esetrendszernek arra a vonására, amely, úgy tűnik, a természetes nyelvekben mindig jellemzi a kiterjedt morfológiai rendszereket: a szó algebrai értelmében a latin esetrendszer egyáltalában nem volt „jólformált”. Tartalmazott számos, egymáshoz képest szemantikailag vagy fonológiailag nem motivált ragozási típust, valamint rendhagyó paradigmákat még ezen túlmenően is; tartalmazott továbbá végződés-homonímiákat adott típuson belül vagy különböző típusok között (pl. az ún. I. ragozásban a *puella* szó egyes számú genitívusza és datívusza egyaránt *puellae*, viszont a II. ragozásban *caballus* ‘ló’ egyes számú datívusza és ablatívusza *caballo*; a rövid *-ā* végződés az I. ragozásban egyes számú alanyt jelöl, de bármely típusban ez a semleges nemű főnevek többes számú alany- és tárgyesetének a jele is; stb.). Szinte szükségtelen hozzátennünk, hogy dokumentációnk tanúsága szerint a rendszer működését ezek a sajátosságok igen hosszú ideig nem akadályozták, és kétségtelen, hogy önmagukban nem okozták, de elősegítették a későbbi átalakulásokat.

Az itt szóvá tett aszimmetrikus vonások a nyelvi változás szempontjából lehetőségeket előlegeznek: arra utalnak, hogy bizonyos nyelven kívüli feltételek teljesülése esetén a ragozási rendszerben rések támadhatnak, és a mondatbeli funkciók jelölése a morfológiai eszközöktől más eszközök felé tolódhat el. Ilyen mozgások lehetőségére utalnak egyes korábbi – preklasszikus – nyelvtörténeti események is. Egyrészt ismert az örökölt indoeurópai esetrendszer kopása a latin történetén belül – itt feltűnő az instrumentális eset eltűnése és helyettesítése

⁴ Névelő nem lévén a nyelvben, helyesebb volna ‘jön egy / a lány’; ugyanígy a többi példában.

részben ablatívusszal, részben előjárós fordulatokkal. Másrészt az előjárók osztálya bővülést mutat: *aduersus* ‘szemben, ellen’ vagy *secundum* ‘szerint’ a latin nyelv önálló életében keletkeztek, mindkettő igenévből.

A névszóragozás működésének pontosabb jellemzéséhez figyelembe kell vennünk még egy szempontot, amelyet az esetmegkülönböztetések kommunikatív értékének nevezhetnénk. Ha egy nem latin anyanyelvű, latinul tanuló személy álláspontjára helyezkedünk (ilyenek pedig sokan voltak a terjeszkedő római birodalomban), megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy egy latin mondat szóanyaga és felépítése gyakran elegendő támpontot ad a megértéshez az esetek alaktanának ismerete nélkül is⁵. A következő, találmra választott példával élhetünk. Caesar írja a polgárháborúról szóló beszámolójában (De bello ciuili 3,43,1): *Quibus rebus cognitis Caesar consilium capit ex loci natura* ‘Amely dolgok tudomására jutván [megtudtván] Caesar tervet készít a hely természete szerint’. A mondatban a *quibus rebus cognitis* kifejezés mellékmondatértékű, főnévi csoportból és igenévből álló szintagma, amelynek elemei külön-külön nem függenek a *capit* állítmánytól; az egész szerkezet függő helyzetét jelzi, hogy mind a három szó ablatívusba kerül, de ez az esethasználat kommunikatív szempontból megtakarítható volna, mint azt a magyar fordítás is mutatja, valamint az újlatin nyelvek, amelyek használnak hasonló szerkezetet, bár nincs bennük semmiféle határozó eset. A *Caesar consilium capit* mondatmagban az ‘ágens’ és az ‘objektum’ megkülönböztetése a felhasznált szóanyag alapján világos; egyébként bár *Caesar* egyértelműen alanyeset, a *consilium* alak homonímiában egyesíti az alany- és a tárgyesetet (lévén a főnév semleges nemű), tehát grammatikai értelmezése a latinon belül is a kontextustól függ. Szempontunkból az *ex loci natura* határozói kifejezés helyzete természetesen bonyolultabb, mivel genitívusszal kifejezett birtokos jelzőt tartalmaz (*loci*), és csak az *ex* előjárótól kötelezően megkívánt *natura*⁶ ablatívuszt tarthatjuk benne redundánsnak. Látjuk, hogy bár a feltett kérdésre árnyalt választ kell adnunk, nem abszurd azt állítani, hogy a latin esetmegkülönböztetések kommunikatív értéke korlátozott. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a latin névszó gazdag morfológiája az egyeztetések játéka révén az irodalmi, elsősorban a költői nyelvben lehetővé teszi a főnév és a hozzá tartozó jelző közötti szintagmatikus folytonosság megtörését és közéjük a főnévi csoporthoz nem tartozó szóanyag elhelyezését – a szórend ilyen „felforgatásából” adódó stilisztikai lehetőség a későbbiekben természetesen elvész.

⁵ Vö. ehhez Pinkster 1988: 98–99.

⁶ Kiejtése *nātūrā*, szemben a *nātūrā* alanyeseti formával (a szokásos latin átírás nem jelöli a magánhangzók – egyébként fonológiai értékű – időtartamát).

3. Az esetrendszeret érintő nyelvtörténeti események

3.1. Eset és előjáró

A klasszikus latin rendszerre és ennek előzményeire vonatkozó megjegyzéseink után nem tűnhet meglepőnek, hogy ahol egy mondattani funkció jelölésére esetvégződés és előjárós megoldás egyaránt rendelkezésre állt, ott a beszélők – egyfajta explicitációs tendenciát követve – az utóbbit részesítették előnyben. A részeltetés és irány jelölésére használt datívusszal versengett a (redundáns tárgyesettel álló) *ad* előjáró (eredeti jelentése ‘-nál/nél’, ‘-hoz/hez/höz’): *amico scribo* ~ *ad amicum scribo* ‘barát(om)nak írok’; a hovatartozást és ezen belül kiváltképp a birtoklást jelölő genitívusz vetélytársa a „*de* + ablatívusz” fordulat volt (az előjáró eredeti jelentése az ‘eltávolodás’: ‘-ból/ből’, ‘-tól/től’, ‘-ről/ről’): *legatus prouinciae* ~ *legatus de prouincia* ‘a tartomány követe (követ a tartományból)’. Az ‘eszköz’ kifejezésére használható volt a pusztá ablatívusz, de ennek sokértelműsége mindinkább megkívánta a pontosítást, pl. *per* előjáróval (vonzata redundáns tárgyeset): *lacrimas osculis siccat* – de már a klasszikus nyelvben lehetséges *lacrimas per oscula siccat* ‘a könnyeket csókokkal szárítja fel’. Az eltolódás eredménye természetesen az eset kategóriájának visszaszorulása, majd eltűnése és a helyére lépő előjárók viszonyjelölő szerepének általánosulása; más kérdés, hogy a latin esetekhez hasonlóan az újlatin nyelvek előjárói is sajátos disztribúció szerint egyaránt jelölnek igei argumentumokat és határozókat (pl. az itt említett előjárók francia folytatásai: *à, de, par*).⁷

Az újlatin nyelvek főnév- és melléknévkészlete azt mutatja, hogy a szóalakok többnyire – mind az egyes, mind a többes számban – a latin tárgyesetet folytatják. A kutatás természetesen igyekszik „mögé látni” e meglepő ténynek és megtalálni a latin történetén belül az alanyeset visszaszorulásának jeleit. Úgy tűnik, a tárgyeset régtől fogva gyakori volt az ige nélküli említésekben, felkiáltásokban, felsorolásokban, így *nugas!* ‘butaság!’ már a preklasszikus latinban előfordul az alanyesetű *nugae!* mellett, és Pompeiiből származó feliratokon is olvasható *tu nugas es* kb. ‘hitvány alak vagy’, tehát feltehetően tárgyeset a létigéhez kapcsolva.⁸ Talán szerepet játszhatott a *habere* ‘birtokolni’ ige kései latinban kialakuló személytelen használata ‘van’ értelemben, amely szintén tárgyesetet kívánt: *(ibi) habet caballum* ‘(ott) birtokol egy lovat / van egy lóva’ → ‘van egy ló’ (vö. a francia *il y a*, spanyol *hay* személytelen kifejezésekkel) – így tovább növekedett a tárgyesetes, alanyeset nélküli mondatok száma. Az egyes számú alanyeset gyakran rendhagyó morfológiája, amelyet fentebb említettünk, hozzájárulhatott ennek az alaknak a kiküszöböléséhez; visszatérve az említett példákhoz, a többes számú *montes* és *noctes* alakok (amelyek ebben a ragozási típusban egyaránt alany- és

⁷ Összefoglalóan ld. Herman 2003: 52–53; az előjárók jelentést pontosító szerepéről igen világos képet ad már Menéndez Pidal 1940: 205–206.

⁸ Mindezekről ld. Väänänen 1981: 115–116.

tárgyesetek) az egyes számban a *montem* és *noctem* tárgyeseteket támogatták, a *mons* és *nox* alanyesetek helyett. A többes számú tárgyeset végződése egyébként minden ragozási típusban egyaránt -s volt (eltekintve a semleges nemű főnevektől, amelyeknek egyöntetű -a végződése csak nyomokban maradt fenn) – így az egyes és többes szám között egyszerű alaktani viszony jöhetett létre, amelyet csak később zavartak meg bizonyos hangváltozások. Ha tehát arra a kérdésre akarunk válaszolni, hogy a névszóhasználat szokásainak változása hogyan járult hozzá az esetrendszer eltűnéséhez, akkor azt mondhatjuk, hogy a beszélők a mondatbeli viszonyokat explicitebb eszközökkel – előjárók segítségével – igyekeztek kifejezni, és ahol lehetett, tanulhatóbbá tették a morfológiai szabályokat.⁹ Ezekhez az általános törekvésekhez képest mellékes – bár „morfoszemantikai” szempontból tanulságos –, hogy vannak élőlényt jelentő (tehát ágens szerepű alanyként vagy megszólításként gyakran előforduló főnevek), amelyek az egyes számban az alanyesetet őrizték meg, mint *deus* ‘isten’ > spanyol *dios*, portugál *deus*. A tárgyeset dominanciája ellenére a *hominem* > francia *homme*, spanyol *hombre*, portugál *homem* mellett az alanyesetű *homo* folytatódik az olaszban (*uomo*) és a románban (*om*), sőt a franciában is van képviselése általános értelmű személyes névmásként (*on* ‘az ember’).

3.2. Eset és szórend

A névszóragozás sorsa minden bizonnyal összefügg a mondat szórendjének alakulásával. A latinban a szintaktikai szerepek kifejezése elvileg nem függött a szintagmák sorrendjétől, ez utóbbi segítségével tehát szabadon lehetett alakítani a mondat kommunikatív perspektíváját, a közlemény ismert és új elemeinek eloszlását.¹⁰ Mindamellet a mondatrészek elhelyezésében is megfigyelhetők bizonyos tendenciák, amelyek közül a legfeltűnőbb az igei állítmány mondatvégre helyezése. A kései latin szövegekből arra következtethetünk, hogy ezek a tendenciák megváltozóban voltak: az ige helye a mondat eleje felé tolódott el, és így az igei állítmány gyakran került az alany szomszédságába – az alany egyik jellegzetes pozíciója ugyanis a mondat eleji pozíció volt, ahol jellegzetes téma-szerepet játszott. Így az eléggé megszokott SXV (alany + bővítmény + igei állítmány) szórend lassanként az SVX és XVS elrendezések felé mozdult el. Az I. évezred elején, az újlatin nyelvek középkori periódusában ez a két elrendezés vált szabályszerűvé, terjedésükre azonban már a kései latin

⁹ Az alakrendszer egyfajta „racionalizálása” megnyilvánult a gyakoribb típusoknak kedvező analógiás változásokban és a jelentés szempontjából zavaró anomáliák kiküszöbölésében is. Az „Appendix Probi”-nak nevezett kései latin hibajavító gyűjtemény (kiadását ld. Väänänen 1981) kifogásolja a *tristis* ‘szomorú’ melléknév átcsúszását egy gyakoribb osztályba (56 „*tristis non tristus*”, de ez utóbbiból származik pl. a román *trist* / *tristă* melléknév); javítja továbbá a *nura* ‘meny’ alakot (169 „*nurus non nura*”), amelynek nőnemű főnévre utaló -a végződése a többnyire himnemet felidéző -us helyére került (vö. olasz *nuora*, spanyol *nuera*).

¹⁰ A latin szórend problematikájának különböző megközelítéseiről ld. Spevak 2010: 1–12.

krónikairodalom szolgáltató példákat. Idézzünk itt a „Liber Historiae Francorum” című, a VIII. század elejéről származó krónikából: (17. fejezet) *Dominus autem adiuuabat eum in cunctis quae agebat*¹¹ ‘az Úr pedig segítette őt mindenben, amit cselekedett’ – példa az SVX szórendre (*Dominus* + *adiuuabat* + *eum* stb.); (12. fejezet) *Anno insequuto misit Chlodoueus Aurilianum legatarium suum ad Gundobadum* ‘A következő évben elküldte Chlodoueus követét, Aurelianust Gundobadushoz’ – példa az XVS szórendre (*anno insequuto* + *misit* + *Chlodoueus*)¹². E tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a kései latin korszakban a mondattani funkciók – elsősorban az alany – felismerése szempontjából statisztikailag felértékelődik a mondatalkotók sorrendje, miközben a mondat alapszerkezete a dekódoló számára explicitté válik sokszor annak első szakaszában.¹³ Következésképpen a szórendet érintő változások révén csökken az esetvégződés által viselt funkcionális teher; elsősorban az alany lesz könnyebben felismerhető, mondatbeli helye alapján. A főnévi alany és tárgy megkülönböztetésének fő eszközeként a kanonikus mondatokban a mai újlatin nyelvek is az SVO szórendet használják.

3.3. Eset és hangváltozások

A fonológiai rendszer kései latin módosulása – amelynek előzményei sokszor már régebbi korokban kitapinthatók – látványosan érintette az esetvégződéseket, bár óvakodnunk kell attól, hogy a névszói morfológia összeomlását kizárólag hangváltozásokra vezessük vissza. Úgy tűnik, a fonológiai átalakulások egy része – hasonlóan ahhoz, ami pl. a szórend terén történt – a szótagot és a szót valamilyen egyöntetűség felé irányította. Ennek a tendenciának egyik megnyilvánulása a nyílt szótagok számának megnövekedése volt, pl. éppen egyes szóvégi mássalhangzók sorvadása révén. Mivel a szóvégi *-m* az egyes számú tárgyesetnek csaknem univerzális jele volt, eltűnésének következményei nyilvánvalóak a névszóragozás szempontjából. Az I. ragozásban a hajdani *puellam* tárgyeset nem volt többé megkülönböztethető a *puella* alanyesettől; a III. ragozás *noctem*, *hominem* tárgyesetei egybeestek a *nocte*, *homine* ablatívuszokkal. Az egyöntetűség keresésének másik, bonyolultabb aspektusa a szó prozódiai alkatának átrendeződése: a kései latinban a magánhangzók időtartama nem volt már független a hangsúlytól, mint a klasszikus korszakban, hanem a hangsúly alá rendelődt, vagyis a hangsúlytalan magánhangzók megrövidültek, miközben bizonyos hangszíneltolódások is történtek. Ennek következtében pl. a II. ragozásban a *caballum* tárgyeset nemcsak a szóvégi *-m*-et veszítette el, hanem egyes nyelvterületeken rövid *u* hangja is azonos lett a datívusz és ablatívusz hajdani (hangsúlytalan) *ō* végződésével. Ily módon a hangváltozások szűkítették a morfológiai megkülönböztetések lehetőségeit egy

¹¹ Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum II, Hannover, 1888 (szerk. Bruno Krusch), 270,1.

¹² Uo. 256,3.

¹³ Vö. még Hydatius V. századi krónikájáról Kiss 2006: 9–15.

olyan rendszerben, amelyet már amúgy is terheltek – részben szeszélyes eloszlású – homonímiák. Amint láttuk, a névszóragozás visszaszorulásának orvoslására létezett „alternatív” megoldás, mindamellett említjük meg az alakrendszer „ellenállásának” egy feltűnő megnyilvánulását. A szóvégi mássalhangzók kopásának tendenciája az -s végződést is fenyegette, és ez a fenyegetettség az egész latin nyelvtörténet során jól dokumentálható. Végül azonban az újlatin nyelvterület jelentős – nyugati – része megőrizte ezt a mássalhangzót a szó végén: a latin *tres* ‘három’ számnév a spanyolban *tres*, az olaszban *tre* formában folytatódik.¹⁴ Az -s ellenállása minden bizonnyal összefügg nagy morfológiai terheltségével (a főnévi *caballus* ‘ló’, *caballos* ‘lovakat’ példához hozzátehetjük az -s-re végződő igealakokat, pl. a kijelentő mód jelen idejében *cantas* ‘énekelsz’, *cantamus* ‘énekelünk’, *cantatis* ‘énekeltek’, és hasonlóan minden ragozási típusban). Így az ún. nyugati újlatin nyelvek a (tárgyesetből származó) -s végű többes számot akár máig is megtarthatták (spanyol *caballo* ‘ló’ ~ *caballos* ‘lovak’).

4. Következtetések

Az itt felvázolt nyelvtörténeti folyamatok és a belőlük megsejthető szinkrón rendszerek tanulsága az itt vizsgált kérdés szempontjából az, hogy valóban elképzelhető a különböző nyelvi szintek saját mozgásának olyan összjátéka, amely elvezetett a latin névszóragozás leépüléséhez. Más szóval azt mondhatjuk, hogy a változások mintegy karöltve, egymást elősegítve folytak. Ez azt jelenti, hogy minél gyakoribb volt a pusztá esetraggal is kifejezhető mondatbeli funkciók előjárós kifejtése, és minél több támpontot nyújtott a szórend e funkciók felismeréséhez, annál kevésbé álltak ellen a – már nem létfontosságú – ragozott formák a nyelvi rendszer egészét érintő fonológiai átalakulásoknak; s persze fordítva: minél több pusztítást okoztak a hangváltozások a morfológiában, annál inkább kényszerültek a beszélők arra, hogy a névszó szintaktikai szerepének jelölésére az előjárókhoz és a szórendhez folyamodjanak.¹⁵

Talán három záró megjegyzés kívánczik ide. Először is nyilvánvaló, hogy a szintaktikai viszonyok és a szófajokat jellemző kategóriák merőben morfológiai, abszolút önkényes jelekkel történő jelölését a kései latin nyelv használói nem csupán a névszóragozás területén törekszenek explicitebb megoldásokkal helyettesíteni, hanem pl. az igerendszer több pontján is (főként a diatézis és az aspektus szférájában) – azonban az általános tendenciák minden részrendszerben másként jelennek meg, és így a névszóragozás külön vizsgálata is indokolt. Másrészt világossá kívántuk tenni, hogy az esetrendszer lebomlása viszonylag gyorsan, néhány évszázad alatt történt meg, de a feltételek ehhez

¹⁴ A szóvégi -s keleten sem tűnt el mindig nyomtalanul, mivel *j*-vé változhatott (*tres* > olasz *tre*, de román *trei*; *nos* ‘mi, minket’, *uos* ‘ti, titeket’ > olasz és román *noi*, *voi*).

¹⁵ Egy érdekes fejtegetésben Jungemann (1955: 313) már beszélt az analitikus szerkezetek létrejötté után keletkező „fölösleges hanganyag” eltávolításáról.

hosszan formálódtak. Itt lehetséges egy másféle általánosítás: a preklasszikus és klasszikus kori latin nyelv rendszerében számos aszimmetrikus vonás és ezekből adódó feszültség halmozódott fel, ami alapvetően nem zavarta ugyan a kommunikáció működését, de a posztklasszikus időkben lejátszódott szociolingvisztikai változások (gazdasági és politikai instabilitás, a nyelvi normarendszer meglazulása, idegenek beáramlása) a feszültségek oldódását megkönnyítették, és ebben a keretben képzelhetjük el a sok szabálytalanságot rejtő névszóragozás felváltását egy explicitebb és egyöntetűbb működéssel, amely szintagmatikus tekintetben „költségesebb” volt, a paradigmátikus emlékezet szempontjából azonban gazdaságosabb.¹⁶ Végül természetesen kell valamilyen hipotézist alkotnunk arról, hogy hogyan volt lehetséges a kommunikáció folyamatosságának fenntartása akkor, amikor a nyelv működése nagy sebességgel változott meg egy alapvető szintaktikai-szemantikai területen. Az ide vonatkozó kutatásban jelentős finomításokra lesz szükség a kronológia és a történeti pragmatika¹⁷ terén, azonban addig is hangsúlyoznunk kell, hogy a kommunikációban a régi és új megoldások tartósan együtt vannak jelen, közöttük másodlagos szemantikai, mintegy prezentációs különbség áll fenn, s eközben egymáshoz viszonyított nyelvhasználati súlyuk folyamatosan változik. A prezentációs választások történeti alakulásának vizsgálata nem érdektelen különböző nyelvek mai állapotának és változási lehetőségeinek felmérésére nézve.

Hivatkozások

- Herman József 2003. *A vulgáris latin*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Jungemann, Fredrick H. 1955. *La teoría del sustrato y los dialectos hispano-romances y gascones*. Gredos. Madrid.
- Kiss, Sándor 2006. *Les documents latins du Haut Moyen Âge et la naissance du français I: La chronique d'Hydatius*. Studia Romanica de Debrecen, Series Linguistica, fasc. X. Debreceni Egyetem. Debrecen.
- Menéndez Pidal, Ramón ⁶1940. *Manual de gramática histórica española*. Espasa-Calpe. Madrid.
- Pinkster, Harm 1988. *Lateinische Syntax und Semantik*. Francke. Tübingen.
- Spevak, Olga 2010. *Constituent Order in Classical Latin Prose*. Benjamins. Amsterdam – Philadelphia.
- Väänänen, Veikko ³1981. *Introduction au latin vulgaire*. Klincksieck. Paris.

Kiss Sándor

Debreceni Egyetem Francia Tanszék

kiss.sandor@arts.unideb.hu

¹⁶ Vö. még Herman 2003: 93–94.

¹⁷ E tekintetben rendkívül érdekes a korabeli – érthető okokból cseppet sem zavartalan – írásbeliségnek és zavarelhárító mechanizmusainak tanulmányozása.

Az *assurément* határozószó fejlődése a francia nyelvtörténetben

Koós Eszter

1. Bevezetés

Tanulmányomban a francia *assurément* 'biztosan, bizonyosan, persze' határozószó történeti változásainak szakaszait mutatom be az ófranciától kezdve a modern franciáig. A korábbi kutatások alapján állíthatjuk, hogy a modális mondathatározószók (hagyományosan: módosítószók) módhatározószókból alakultak ki, és céloom bemutatni, hogy ez igaz az *assurément* határozószóra is. Azt vizsgálom meg, hogy az ófranciában még módhatározószói funkciót betöltő *assurément* a középfrauciára modális határozószóvá alakult-e, vagy a kezdetektől fogva poliszémikus volt-e a jelentése. Mivel a mai franciában csak modális határozószó az *assurément*, azt feltételezem, hogy végigkövethetjük a módhatározószó gyengülésének – és későbbi eltűnésének – a lépéseit, illetve a mondatértékű határozószó jelentéseinek a kialakulását.

Amíg a francia modális határozószók szinkrón leírása igen széleskörű (Molinier & Levrier, Hansén, Guimier, Gezundhajt), addig a történeti kutatások száma igen csekély. Rodríguez Somolinos (1995, 2006, 2010, 2011) a *certaines*, *voir/voire*, *apparemment*, *voirement* és *vraiment* határozószók fejlődését vizsgálta, Combettes (1997) néhány észrevételt tett a *heureusement* és az *évidemment* határozószókkal kapcsolatban. Féron (2002) a *certainement* XIV. századi használatát vizsgálta, én pedig megnéztem a fejlődését az ófranciától a modern franciáig (Koós 2012). Ismereteim szerint nem foglalkozik egyetlen tanulmány sem az *assurément* történeti fejlődésével.

A mai francia leírások az *assurément* határozószót a mondatértékű határozószók közé, ezen belül is a modális határozószók közé sorolják, a mondat igazságértékének, biztos voltának a fokát jelöli (Molinier & Levrier 2000, Guimier 1996, Gezundhajt 2000, Hansén 1982). Ezek a határozószók az episztemikus modalitás kifejezőeszközei, a bizonyosság különböző fokait jelölik egy szükségszerűen pozitív skálán (Molinier & Levrier 2000: 92). Ilyen episztemikus határozószó még a francia nyelvben az *apparemment*, a *certainement*, a *probablement*, a *certaines*, a *voire* és a *sûrement* is. Ezek a

határozószók nem alkotnak homogén csoportot, különböznek morfológiailag, szintaktikailag, szemantikailag. A következő kritériumok alapján tartoznak mégis egy kategória alá: állító mondatokban vesznek részt, eldöntendő kérdésre adott válaszként önállóan is előfordulhatnak, ebben a használatukban megjelenhet mellettük az *igen* mondatszó, ezenkívül főnévi csoport mellett a *c'est ... que* kiemelő szerkezetben is előfordulhatnak. Egy-egy határozószó jelentése változhat a szöveggörnyezetétől vagy a mondatban elfoglalt helyétől függően. Megegyeznek abban a nyelvészek, hogy az *assurément* módhatározószóként nem él a mai nyelvben.

Kutatásom alapjául a következő korpuszok anyagát használtam: *Modéliser le changement: les voies du français* (MCVF), *La Base des Textes de Français Ancien* (TFA), a *Dictionnaire du Moyen Français* (DMF) és a *Frantext* korpuszokat.

Mielőtt az *assurément* határozószó fejlődésének különböző szakaszait bemutatom, néhány szót ejtek a grammatikalizációról, és összefoglalom a korábbi, modális határozószókkal foglalkozó (*certes* 'bizonyára, ugyan', *voire* 'sőt, ugyan', *apparemment* 'nyilvánvalóan, bizonyára', *voirement* 'valóban' és *vraiment* 'igazán'), történeti kutatások eredményeit.

2. Nyelvi változás: a grammatikalizáció

A kutatók már régóta megfigyelték, hogy a modális kifejezések nem-modális elemekből alakultak ki (Traugott 2006). Az ilyen jellegű kutatások általában a grammatikalizáció keretein belül zajlanak. Amit a modális határozószókkal foglalkozó kutatások kiemelnek, az az, hogy „A grammatikalizációt olyan folyamatként határozzuk meg, amelyben lexikális egységek és konstrukciók bizonyos nyelvi környezetben grammatikai funkciót kezdenek szolgálni, és ha egyszer grammatikalizálódtak, új grammatikai funkciókat fejlesztenek ki.” (Hopper–Traugott 1993: xv. in.: Dér 2008: 12) Traugott bevezette az ösztönzött következtetés fogalmát, mellyel azt hangsúlyozza, hogy a változás a beszélő és a hallgató interakciójából ered: a beszélő stratégiai okokból társalgási implikaturákat használ, ezzel arra ösztönözve a hallgatót, hogy ne csak az elhangzott nyelvi kifejezések alapján, hanem a beszélői szándékot is figyelembe véve vonjon le következtetéseket. Egyes szerzők úgy tartják, hogy a modális határozószók fejlődése nem grammatikalizációs folyamat, mert például nem jellemző rájuk a szemantikai gyengülés. Ezzel szemben Traugott azzal érvel, hogy ha az eredeti jelentése gyengül vagy el is tűnik, a nyelvi elem új pragmatikai és grammatikai jelentésekkel bővül, így nem szemantikai gyengülés, hanem inkább pragmatikai erősödés következik be. Vagyis a modális határozószók változását a grammatikalizációs folyamatokhoz sorolhatjuk, mégpedig a szubjektifikáció folyamatához. A szubjektifikáció azt jelenti, hogy egy nyelvi elem jelentése egyre inkább szubjektív jelentéssé válik: a beszélői nézőpontot, attitűdöt fejezi ki (Traugott 2004, 2006).

Ami a francia mondatértékű határozószók fejlődését illeti, Combettes (1995, 1997, 2006) kutatásai a grammatikalizáción alapulnak, de leginkább a

beszédtevékenységre vonatkozó prepozíciós szerkezetekkel foglalkoznak. Halliday (1985) alapján a nyelv három alapvető összetevőjét veszi alapul, és megállapítja, hogy a nyelvi változás mindig a fogalmi szint felől a textuális, majd az interszónális felé halad (Combettes 1995: 38). (Ugyanezt veszi Traugott (1989) is alapul, csak a szintek elnevezése más: a változás a propozíciós szint felől a textuális, végül az expresszív felé halad.) Ez alapján a három összetevő alapján elemzi Combettes a határozószókat. Kezdetben a határozószó az ígéhez tartozik, mögötte helyezkedik el (*X agit sincèrement* 'X őszintén cselekszik'), majd specializálódik, és beszédtevékenységre vonatkozó ígék mellett jelenik meg (*X dit sincèrement que* 'X azt mondja őszintén, hogy'), aztán megjelenik mondatkezdő pozícióban (*sincèrement, je dis que...* 'őszintén, azt mondom, hogy'), hogy végül ellipszissel a *sincèrement, P* 'őszintén, P' szerkezet létrejöttén (Combettes 2006: 49-50). Mint majd látni fogjuk, modális határozószók esetén ez a minta, elemzés már nem működik ilyen jól. Ezek a fejlődési szakaszok nem kötelezőek, előfordul, hogy a változás csak két lépést érint a háromból. Azt mindenképpen fontos kiemelni, hogy ezek a jelentések nem egymás helyébe lépnek, nem egyszerűen csak váltják egymást.

A nyelvi változásra jellemző, hogy eredetileg a modális határozószók ígéhez tartozó módhatározószók voltak, majd fokozatosan változtak a beszélői attitűdöt kifejező modális eszközzé. Ha nincs is szó morfológiai változásról, a szintaktikai és pragmatikai változások miatt az *assurément* határozószó fejlődését mégis a grammatikalizációhoz sorolhatjuk. Ennek a változásnak különböző lépései vannak (Féron 2002): az eredetileg módhatározószóként létező *assurément* határozószónak kibővül a jelentésköre és modális funkciót is betölt a módhatározói mellett (állítás nyomatékosítása, beszédpartner szavainak a megerősítése, a kétség, a valószínűség kifejezése). Ezek a különböző jelentések nem váltják egymást, hanem egy időben élnek a nyelvben, majd az *assurément* határozószó egyre ritkábban tölt be módhatározószói funkciót, végül ez teljesen eltűnik, és csak modális határozószóként él tovább.

3. A francia modális határozószók fejlődése – a korábbi kutatások eredményei

Traugott (1989, 2005) rávilágított arra, hogy az angol modális határozószók (*probably, evidently, apparently*) eredetileg módhatározószók voltak, majd szemantikai változások következtében jelentésük egyre szubjektívabbá vált. Az angol és a francia modális határozószók fejlődése számos ponton megegyezik.

Rodríguez Somolinos 1995-ös cikkében a *certes* és a *voir/voire* ófrancia és modern francia használatát hasonlítja össze. Ezzel a vizsgálattal alátámasztja Anscombe azon elméletét, miszerint a *certes* határozószónak az elsődleges funkciója egy állítás megerősítése, a megengedést kifejező funkciója csak később alakul ki. A modern franciában a *certes* az állítás megerősítése mellett kifejezhet megengedést is, általában egy *certes p mais q* szerkezetben. Állhat önállóan és megjelenhet párbeszédben és monológban is. Ezzel szemben az ófranciában a *certes* nem jelenik meg függő beszédben, csak egyenesben, illetve

nem állhat önállóan, bár gyakran található mondatkezdő pozícióban. Ilyenkor egy állítás, illetve az *igen* mondatzó és a *nem* tagadószo előtt helyezkedik el. Az ófrancia *certes* fakultatív: nyomatékosítja a mondatot, amelyre vonatkozik, de nem szükséges a beszélő érvelése szempontjából, mivel a beszélő tárgyilagosságát, semlegességét jelöli, azt hangsúlyozza, hogy az elhangzott mondat a valóságnak megfelel. Az ófrancia *certes* nem lehet polifonikus, mert nem utal vissza, nem helyezkedik szembe a korábban elhangzottakkal, teljesen független attól, ezért sem állhat önállóan. Így az ófrancia *certes* megengedést sem fejezhet ki, hiszen az előzményektől függetlenül nyomatékosít egy p állítást.

Rodríguez Somolinos három cikkében (1995, 2005, 2006) is foglalkozik a *voire* határozószo fejlődésével. Az ófranciában két különböző használatát különíthetjük el a *voire* határozószónak. (Az ófranciában létezett egy *voir* határozószo is. Bár morfológiailag hasonlít a két alak, a mondatban betöltött szerepük különböző. A *voir*, a *certes* határozószóhoz hasonlóan, egy p mondatot nyomatékosít, illetve az *igen*, *nemmel* együtt is megjelenhet. A különbség a kettő között az, hogy a *voir* nem tölthet be mondatkezdő pozíciót. Feladata ugyanúgy a mondat igazságértékének az alátámasztása, de a *certes* objektívabb, a *voir* határozószo használatával a beszélő személyes elkötelezettségét is kifejezi.)

A *voire* alapvetően egyetértést és megerősítést fejez ki dialógusban, de a mondat szerkezeten belül is megjelenhet. Az első esetben, amikor egyetértést és megerősítést fejez ki, a *voire* használatával a beszélő nyomatékosítja a beszédpartner kijelentését, és megerősíti annak igazságértékét. Állhat önállóan, mondatkezdő pozícióban, egyfajta indulatszó. A középfraanciára változatosabbá válnak a kontextusok, melyekben a *voire* megjelenhet, és használati köre is kiszélesedik, leginkább kérdésekre adott válaszban. Beleegyezést és megerősítést kifejező funkciója megmarad, de néhány esetben egyet nem értést, illetve kétséget is kifejezhet. A XVII. század folyamán eltűnik ez a jelentése, ettől fogva bizonytalanságot, kételkedést, sőt ellentmondást is kifejezhet. Az ófranciában a *voire* monológban, mondaton belül is elhelyezkedhet, ilyenkor a mondat két elemét köti össze, és a beszélő a saját szavait nyomatékosítja. A beszélő félbeszakítja a mondanivalóját, visszautal és megerősíti a korábban elhangzottakat a *voire* használatával, ugyanakkor a beszéd folytonosságának a fenntartásában is részt vesz. Ebből a használatából alakul ki a *voire* mai jelentése. Az ófranciától kezdve néha helyesbítő jelentéssel is bír a p *voire* p' szerkezetben, ahol a p' egy erősebb érvet fejez ki a p-hez képest. A beszélő elkötelezettségének a mértéke igen nagy, de ez nem jellemző a modern franciára. Jelentése sokkal közelebb áll a modern *même* (angol *even*) jelentéséhez, mint a modern *voire* határozószóéhoz. A kettő jelentésének a közelségét bizonyítja, hogy a *voire même* szókapcsolat nagyon gyakori a XVII. század első felében. Majd a *voire* együtt állhat a *peut-être* 'talán' határozószóval is. Ez a jelentése a XVII. században eltűnik a nyelvből, hogy helyet adjon a *voire* modern jelentésének. A bizonyosságot kifejező beszélői attitűd, a beszélői elkötelezettség mértéke csökken a *voire* használatával. A példák és a szótárak stílusminősítései alapján Rodríguez Somolinos megállapítja, hogy erre az

időszakra a *voire* használati köre megváltozik: egyre inkább bizalmas és ironikus kontextusokban használják, ezért a XVIII. századra elavulttá válik, és gyakorlatilag nincs jelen a szövegekben. A XIX. században újra megjelenik, de amíg a XVII. században a beszélt nyelv részét képezte, most már az írott nyelv része lett (leginkább szépirodalmi és a publicisztikai stílusra lett jellemző), de már a mai jelentésében.

Az *apparement* határozószó fejlődését négy szakaszra lehet bontani (Rodríguez Somolinos 2010). Az ófranciától kezdve az *apparement* igéhez tartozó módhatározószó, jelentése 'láthatóan, nyilvánvalóan' és vizuális vagy intellektuális érzékelést jelöl. A XVII. század első feléig a határozószó nem gyakori, a beszélők a határozószó jelentéséhez közel álló szerkezeteket használnak (*il est apparent que, bien fu aparent chose que, al aparent, par aparence*). Ezeknek a szerkezeteknek a változása hatással volt az *apparement* jelentésének a változására. A XVI. század végétől az *apparement* 'minden látszat, jel szerint' már modális jelentéssel is bír, a beszélő bizonyosságát fejezi ki, a beszélői elkötelezettség mértéke igen nagy ebben az esetben. Ekkor már feltevést is kifejezhet. A XVIII. század elején már csak elvétve találkozunk ezzel a jelentésével. A XVII. században újabb jelentése jelenik meg a határozószónak 'csak a látszat szerint (de nem a valóságban)', ez lesz az alapja a későbbi *apparement* + melléknév szerkezetnek. A XVIII. század folyamán alakul ki az *apparement* modern jelentése, a beszélői elkötelezettség mértéke csökken, a beszélő nem azonosul az elhangzottakkal. Igazán elterjedté akkor válik, amikor a határozószó második jelentése (amikor a beszélő nagymértékű elkötelezettséget fejez ki a mondanivaló felé) eltűnik a nyelvből.

A *vraiment* és a *voirement* határozószók is igéhez tartozó módhatározószók voltak az ófranciában, a *vraiment* a mai franciában is betöltheti ezt a funkciót, mint ahogy a *voirement* is betöltötte a XVII. századig, amikor is eltűnt a nyelvből (Rodríguez Somolinos 2011). Mindkét határozószó a mondat igazságértékének a fokát jelöli, a bizonyosságot kifejező beszélői attitűd mértékét. A *voirement* határozószó egy p mondat igazságértékét támasztja alá, és ez a p mondat már a korábban elhangzottakra vonatkozik. Mivel visszautaló funkcióval is bír, így már igen korán megjelenik a határozószó polifonikus értéke. A *voirement* határozószóval bevezetett mondat úgy jelenik meg, mint a beszélő elmélkedésének eredménye, jelentése 'jól átgondolva'. Már az ófranciában találkozunk mindkét jelentésével. A *vraiment* és a *voirement* határozószók etimológiai rokonsága ellenére, a *vraiment* határozószó nem fejez ki megerősítést, mivel független az őt megelőző szövegtől, így polifonikus használata sem alakulhatott ki. A beszélő a személyes meggyőződése alapján hangsúlyozza a p mondat igazságértékét.

A korábbi kutatások eredményei alapján feltételezhetjük, hogy az *assurément* határozószó is a többi, elemzett határozószóhoz hasonló utat járt be. Céлом bemutatni, hogyan vált az *assurément* módhatározószó modális határozószóvá, hogyan alakult ki először a megerősítést, majd a valószínűséget kifejező jelentése.

4. Az *assurément* határozószó fejlődése

4.1. Az *assurément* határozószó módhatározószói jelentésben

Ha egy nyelvi elem grammatikalizációja folyamatban van és a használati köre bővül, akkor általában egyre gyakoribbá válik előfordulása. (Marchello-Nizia 2006: 42) Először csak lassan, lépésről lépésre alakulnak ki az újabb jelentések, majd ez a folyamat felgyorsul, általánosabb körben terjed el, hogy aztán újra lelassuljon. A legtöbb példa a XVIII. századból való, természetesen ez egyrészt magyarázható a szövegek számának növekedésével, másrészt viszont a *Frantext* statisztikája alapján nemcsak az abszolút, hanem a relatív gyakorisága is ebben az időben a legnagyobb, vagyis feltételezhetjük, hogy ennek az időszaknak az elejére tehető az *assurément* jelentésének, használati körének a bővülése. (A XIX-XX. századi szövegekben található *assurément* relatív gyakorisága is kevesebb a XVIII. századénál).

Az *assurément* alak a XVI. századtól datálható, előtte az *asseurement* (*asseurement*, *asseurement*, *asseurement*, *asseurement*, *asseurement*, *asseurement*, *asseurement*, *asseurement*, *asseurement*, *asseurement*), illetve *assurément* (1546-1704)) alakot használták a beszélők, de jelentésbeli különbségek nincsenek az egyes alakváltozatok között.

	<i>asseurement</i>	<i>assurément</i>	<i>assurément</i>	összesen	szövegek száma
XII. század	5			5	
XIII. század	1			1	
XIV. század	2			2	94
XV. század	29			29	134
XVI. század	26	12	2	40	159
XVII. század	116	294	648	1058	572
XVIII. század	1	2	1652	1655	556

Első előfordulása a XII. század második felére tehető:

- (1) Car s'il parlissent fierement Et tot *aseurement* (Eneas 5115, 1160) (GDF)
'Mivel ők büszkén és egészen határozottan beszéltek'

Az első példánk jól bizonyítja az *asseurement* igéhez tartozó módhatározószó: egyrészt a *fierement*-nal együtt jelenik meg, ami szintén módhatározószó és szintén az igéhez tartozik, másrészt pedig jelentését módosíthatja a *tout*, ami a pragmatikai jelentéssel bíró határozószók esetében nem lehetséges.

A következő három példánk bibliafordításból származik, érdekességük, hogy sem a Vulgátában, sem a görög Septuaginta szövegében nincs nyoma az *asseurement*-nak: a fordító érezte úgy, hogy bizonyos igei állítmányokat hangsúlyozzon, nyomatékosítson. Mindhárom példában mozgást kifejező ige mellett található:

- (2) David s' en turnad *aseürement* é les Philistiens en Báál-Pharasim descunfist é ocist (Anonymous, Quatre Livres des Rois, 1175, p. 69) (TFA)
'Dávid biztosan/biztos léptekkel elment Baál Fáraszimba, és ott elpusztította a filiszteusokat.'
- (3) El trentisme an puis que il out regned, Báása, li reis de Israel, vint á óst en Judá é clost de mur Ramá si que nuls ne pout del regne Asa *aseürement* ne entrer ne eissir. (Anonymous, Quatre Livres des Rois, 1175, p. 162) (TFA)
'Uralkodásának 30. évében Bása, Izrael királya, fel is vonult Júda ellen, és fallal körülvette Rámát úgy, hogy senki se tudott biztonsággal kijönni vagy bemenni.'
- (4) Lores assemblad li reis Acháb de ses prophetes quatre cenz é enquist se il á prosperitéd irréit Ramoth Galáath asegiér. Respundírent li prophete: '*Asurement* í vá, kar tu la cited prendrás. (Anonymous, Quatre Livres des Rois, 1175, p. 168) (TFA)
'Egybegyűjtötte erre Achab király a prófétákat, mintegy négyszáz embert, s azt mondta nekik: „Elmenjek-e hadakozni Rámót-Gileád ellen?” Azok azt felelték: „Feltétlenül menj el, és a tiéd lesz a város.”'

Az utolsó példánkban az *asseurement* felszólító mondatban található, ez pedig csak akkor lehetséges, ha az *asseurement* igéhez tartozó, módhatározószó.

A XIII. századból csak egyetlen példánk van, egy XII. századi szövegnek az 1295-ös kézírata (5). Itt viszont már az egész mondatra érvényes, pragmatikai jelentéssel bíró, modális határozószóként van jelen az *asseurement*. 'Biztos vagyok benne, hogy el fogom vinni őket neki...' Az ófrancia nyelvre jellemző, hogy az igének a második helyen kell állnia a mondatban, előtte szinte bármilyen elem állhat, melyet a beszélő az információközlés szempontjából fontosnak tart (Marchello-Nizia 1999: 47). Ebben a mondatban a *je 'én'* és a *les 'őket'* (a példában az összevont *jes* alakot láthatjuk) is megelőzi az igét, vagyis ha az igéhez tartozó határozószó lenne, akkor fordított szórendet kellett volna alkalmazni. Vagyis az *aseürement* a mondaton kívül, előretolt helyzetben

helyezkedik el. Ez valójában abból a szempontból érdekes, hogy a következő két századból nem datálható az *assurément* modális határozószóként. Nem áll rendelkezésünkre elég példa ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy földrajzi variánsról van szó, esetleg stiláris vagy egyéb oka van az *asseurement* modális használatának.

- (5) Che me dirés dant Guïon l'Alemant
Que por bataille mar en ira avant
.I. chevalier qui son seignor deffent
Par vos li manc les trieves fermement
Ostages voel et *asseïrement*
Jes liverrai vers lui tot ensiement (Le Couronnement de Louis 2404, XII.
század, 1295)¹
'Biztos vagyok benne, hogy el fogom vinni őket neki...'

Két példát találtam módhatározószóként az *asseurement* határozószóra a XIV. századból, és huszonkilencet a XV. századból. Leginkább vélekedést, hitet kifejező ige mellett áll (*croire* 'hisz') (6), de gyakran előfordul beszédet, beszédtevékenységet kifejező ige mellett (*dire* 'mond', *répondre* 'válaszol', *parler* 'beszél') (7), illetve mozgást kifejező igékkel (9):

- (6) LE JUIF.
En la foy de saint Nicolas
Je l'ay fait, et non aultrement,
Et si croy tout *asseurement*
Que saint Nicolas m'aidera.
MATHATIEL.
Je ne sçay, moy, quant ce sera,
Mais il n'est pas prest. (ANONYME, MIRACLE DE SAINT NICOLAS
ET D'UN JUIF, 1480, p. 106)
'Teljes bizonyossággal hiszem, hogy Szent Miklós megsegít.'
- (7) S. JEHAN.
Or dictes *asseïrement*,
Vouldriés vous pas croyre a luy?
SAMUEL.
Certes, nostre maistre, oy,
Et selon sa loy voulons vivre. (anonyme, La Passion d'Auvergne, 1477,
p.87)
'vagy mondd meg biztosan, biztos módon...'

¹ Boulogne-sur-Mer, Bibliothèque municipale 192 (f. 21a-38a). Daté du 16 avril 1295 (f. 334c). Deux colonnes par page, 40 vers par colonne. Picard. <http://www.uottawa.ca/academic/arts/lfa/activites/textes/Couronnement/col2670.htm/>

- (8) Si marcherent l'un contre l'autre les champions moult *asseurement*, et s'entre rencontrerent devant le juge, et de prime face se gardoient l'ung de l'autre. (de LA MARCHE (Olivier) Mémoires t. 2, c.1470, 153)
'És a bajnokok nagyon/igen magabiztosan/határozottan mentek egymás mellett...'

A mondatértékű határozószók vizsgálata szempontjából a XVI. századi szövegek vizsgálatát különösen fontosnak tartják a nyelvészek, hiszen ebben az időszakban ugyanaz a határozószó nemcsak referenciális elem lehet, hanem pragmatikai funkciót is betölthet (Combettes 1997: 52). Ez egyrészt igaz az *assurément*-ra is, hiszen ettől az időszaktól kezdve nemcsak módhatározószó lehet, hanem pragmatikai funkciót betöltő modális határozószó is. Másrészt viszont a XVI. századra az is jellemző, hogy megnő a példák száma, ahogy ezt Combettes kutatásai is vagy a *certainement* határozószó vizsgálata is jól mutatja (Koós 2012), a mi esetünkben viszont viszonylag kevés példa áll rendelkezésünkre. A *certainement* határozószónak sok olyan jelentése, használati köre létezett a XVI. században, melyekkel mi az *assurément* esetében csak a XVII. század végén, a XVIII. század elején találkozunk.

A XVI. századra jellemző, hogy bővül az igék köre, melyek mellett az *assurément* módhatározószóként megjelenhet (9), de ezek a példák már egyre gyakrabban kétértelműek. A 10-es példát kétféleképpen is értelmezhetjük: a határozószó jelölheti a hazudás módját, és ekkor fordíthatjuk úgy, hogy 'határozottan hazudik', illetve az *assurément* utalhat a beszélő vélekedésére is 'biztosan hiszem azt, hogy hazudik'.

- (9) (...) c'est que nous recognoissions Jesus Christ estre tellement incorporé en nous, et nous aussi en luy, que tout ce qui est sien, nous le pouvons appeller nostre, et tout ce qui est nostre, nous le pouvons nommer sien. Parquoy, nous nous osons promettre *asseurement* que la vie éternelle est nostre, et que le royaume des cieux ne nous peut faillir, non plus qu'à Jesus Christ mesme. (CALVIN Jean, Institution de la religion chrestienne: livre quatrième, 1560, p. 376)
'...felismertük, hogy Jézus Krisztus egy velünk, és mi is vele, és minden, ami az övé, azt mi is magunkénak mondhatjuk, és minden, ami a miénk, azt az övének vallhatjuk. Ezért merjük biztosan megígérni, hogy miénk az örökélet, és hogy nem hagy minket cserben a mennyek országa, és maga Jézus Krisztus sem.'

- (10) LOUYSE. – Girard est-il à la maison ?
 GENTILLY. – Nenny, il n'y a que son fils.
 LOUYSE. – Voyez comme ce petit coquin est desja
 fait au badinage, et comme il ment *asseurement*. Mais
 dis-moy, où pourray-je trouver Girard? (TURNÈBE Odet de, Les
 Contens, 1584, p. 84)
 '– Girard itthon van? – Nem, csak a fia. – Nézze, hogy ez a kis huncut
 máris, hogy tréfálkozik, és határozottan hazudik / biztosan hiszem azt,
 hogy hazudik'

A XVI. századtól kezdve nemcsak módhatározószó lehet az *assurément*, hanem modális jelentéssel bíró, mondatértékű határozószó is, és erre az időszakra az is jellemző, hogy egyre gyakrabban áll mondatkezdő pozícióban. Jelölheti egy esemény biztos bekövetkeztét (11). A határozószó jelentése az egész mondatra kiterjed, annak igazolására szolgál, igazságértékének a bizonyítására. A beszélő alátámasztja, megerősíti az állítását az *assurément* használatával, azt fejezi ki, hogy hisz az állítás igazában, felvállalja azt (12). (Féron 2002)

- (11) Desquelz en la presence Ledit Montjoye avec toute silence,
Asseurement Asseure(e)ment, comme au cas bien instruit,
 Leur proposa le narre [l. narré] qui s'ensuit. (MAROT Jean, Le Voyage de
 Venise, 1526, p. 54)
 'A már említett Montjoye, halkan, a tanult módon, bizonyosan/bizonyára a
 következő történet előadását javasolta.'
- (12) *Asseurement*, il erre et grandement se fourvoye, qui croid celluy empire
 estre plus long et permanent, lequel est faict et erigé par force, que
 celluy qui est acquis et exaulsé par amytié. (DU SAIX Antoine, La
 Touche naifve pour esprouver l'amy et le flateur inventée par Plutarque,
 taillée par Erasme et mise à l'usage francoys...: Dédicace, 1537, p. 21)
 'Biztosan/bizonyosan hiszem, tévelyeg és nagyon is téved az, aki azt hiszi,
 hogy az olyan birodalom, mely erőn alapszik, tovább fennáll és
 állandóbb/tartósabb, mint az, melyik barátságon alapul.'

4.2. Az *assurément* határozószó modális határozószói jelentésben

A XVII. századtól kezdve nő a használati köre az *assurément* határozószónak, mint modális határozószó. A korszak elején az *assurément* még nem fejez ki valószínűséget, csak megerősíti, nyomatékosítja az állítást. Mme de Sévigné biztos abban, hogy a receptje megkönnyebbülést hoz a barátnőjének.

- (13) Vous ne ferez pas cette recette deux fois qu' *assurément* vous serez soulagée et peut-être guérie. (SÉVIGNÉ Mme de, Correspondance: t. 2: 1675-1680, 1680, p. 705, 1679)

’Még kétszer sem kell elkészítenie ezt a receptet, és biztos vagyok abban, hogy megkönnyebbülést fog hozni, talán még meg is gyógyul.’

A megerősítés egyik formája, hogy megismétli a beszélgetőtárs szavait, és alátámasztja azt az *assurément* használatával, illetve nemcsak megismétli, hanem fokozza is azt. A következő példában (14) a beszélő elfogadja a partnerének a szavait, nem hoz fel ellene érveket, hanem ugyanabba az irányba folytatja a társalgást, csak a saját történetével:

- (14) – elle a montré, répondit le jeune homme, une lettre que vous écriviez à un certain druide nommé Climante qui est mort. – comment? S' escria Polemas, Climante est mort? – il est mort *assurément*, répondit-il, et moy-mesme je l' ay veu pendu par les pieds pres de la porte par où l' on sort pour venir icy. (URFÉ Honoré d', L'Astrée: t. 4: 4ème partie: livres 1 à 12, 1627, p. 720)

’– Mutatott nekem egy levelet, válaszolt a fiatalember, amit Ön írt egy bizonyos druidának, akit Climante-nak hívnak, és aki halott. – Hogyan? – kiáltott fel Polémas, Climate halott? – biztos vagyok benne, hogy halott, én magam láttam fellógatva a lábainál fogva arra a kapura, melyen át ide lehet jönni.’

Monológ esetében ezt kiemelés használatával is megerősítik: hogy még inkább nyomatékosítsák az állítást, a határozószó a kiemelésen belül is megjelenhet.

- (15) Nous nous écrivons fort souvent, et c' est assurément la seule femme que je croye dans le monde sincere et franche. (CHASLES Robert, Les Illustres Françaises: histoires véritables, 1713, p. 502)

’Nagyon gyakran írunk egymásnak, és biztos vagyok benne, hogy ő az egyedüli nő, akit én őszintének és becsületesnek tartok ezen a földön.’

A megerősítés másik fajtája esetében, a beszélő nem ismétli meg beszéd-partnerének a szavait, hanem egy újabb érveléssel támasztja alá a mondanivalóját. Az újabb érv, szempont általában magyarázatul szolgál a korábban elhangzottakra. Vagyis a (16)-os példában a beszélő a *car* ’mert, mivel’ kötőszót követő résszel magyarázza meg, hogy miért gondolta azt, hogy róla beszéltek a szobában.

- (16) Ils parlèrent *assurément* de moi ; car lorsqu' ils sortirent de sa chambre, ils m' embrassèrent fort tendrement l' un et l' autre, et m' assurèrent de leur amitié d' un air qui me fit croire qu' ils étoient instruits de ma naissance. (CHASLES Robert, Les Illustres Françaises: histoires véritables, 1713, p. 329)

’Biztos vagyok benne, hogy rólam beszéltek, mert amikor kijöttek a szobából, egészen gyengéden megöleltek, és biztosítottak a barátságukról oly módon, hogy sejtettem, hogy tudomást szereztek a születésem módjáról.’

Az *assurément* eldöntendő kérdésre adott válaszként önállóan, illetve az *igen* és *nemmel* együtt is megjelenhet, egy időből datálhatók az első példák erre a két használatára (1630, 1627). Mint ahogy láttuk, a *voire*, *certes* (Rodríguez Somolinos 1995, 2005, 2006), *certainement* (Koós 2012) esetében, a határozószó mindig jóval előbb megjelent az *igen*, *nem* mellett, mint önállóan. Ha az *igen*, illetve *nemmel* áll együtt az *assurément*, akkor két eset lehetséges: hol információkérésről, hol megerősítés kéréséről van szó. Ebben az esetben az *oui* ’igen’ jelöli a megerősítést, az *assurément* csak alátámasztja, hangsúlyozza azt (17-18). A beszélő egy fokozott megerősítéssel él egy egyszerű *igennel* szemben, amit a megerősítés egy gyengébb formájának érez, hangsúlyozza egyetértését, anélkül, hogy elkötelezné magát a mondanivaló mellett (Rodríguez Somolinos 2006: 64).

- (17) (...) mon compere, il y a des dames fort peu sages qui m' ont desrobé mon chapeau sans sujet: ne seray je pas bien fondé à les faire apeller pour me le rendre ? Ouy *asseurement*, mon bon amy, respondit le sergent, dites moy leur nom et leur domicile, je leur iray porter un exploit. (SOREL Charles, Le Berger extravagant, 1627, p. 223)

’barátom, néhány kevésbé bölcs hölgy minden ok nélkül ellopt a kalapomat, segítene nekem és visszakérné tőlük? Igen bizonyosan, barátom, válaszolta a végrehajtó, mondja meg a nevüket és a címüket, és kiviszek nekik egy idézést.’

- (18) GÉRONTE.

Mais elle n'avoit point de fils quand je suis parti.

MERLIN.

Elle n'en avoit point ?

GÉRONTE.

Non *assurément*.

MERLIN.

Il faut donc que ce soit sa fille. (REGNARD Jean-François, Le Retour imprévu, 1700, p. 157)

’– De egyáltalán nem volt fia, amikor eljöttem. – Egyáltalán nem volt?
– Nem bizonyosan. – Akkor a lánya lehet.’

Az *assurément* önálló használata esetén a határozószó jelentése erősebb egy egyszerű *igennél*, a beszélő meggyőződését fejezi ki, hogy egyetért a beszédpartner szavaival:

(19) ARGAN.

(...)Ils disent que c'est un grand jeune garçon bien fait.

ANGÉLIQUE.

Oui, mon père.

ARGAN.

De belle taille.

ANGÉLIQUE.

Sans doute.

ARGAN.

Agréable de sa personne.

ANGÉLIQUE.

Assurément. (MOLIÈRE, *Le Malade imaginaire*, 1673, p. 296)

'– Azt mondják, hogy egy jó kiállítású fiatalember. – Igen, apám. – Jó vágású. – Kétség kívül. – Kellemes a természete. – Minden bizonnyal.'

Az *assurément* felsőfokú szerkezetek módosítójaként pozitív vagy negatív ítéletet hordoz, és időnként bizonyos meglepettséget is kifejez a beszélő részéről (Gezundhajt 2000: 229):

(20) Lisbonne est située près de l' embouchure du Tage, en un lieu extrêmement divertissant: c' est *assurément* une des plus belles villes de l' Europe. (TYSSOT DE PATOT Simon, *Voyages et aventures de Jacques Massé*, 1710, p. 27)

'Lisszabon a Tajo torkollatához közel helyezkedik el, egy szerfelett mulatságos helyen, és minden bizonnyal Európa egyik legszebb városa.'

A XVII. század második felétől kezdve, bizonyos kontextusban, az *assurément* határozószó megerősítést kifejező jelentése gyengül. Mint ahogy Anscombe arra rávilágított, ha egy állításnak megerősítésre van szüksége, akkor ezzel azt is kifejezi a beszélő, hogy szüksége van erre az állításra, vagyis más részéről, a beszédpartner részéről támadhatónak érzi. Ebben a helyzetben alakulhatnak át a megerősítést kifejező nyelvi jelek megengedést kifejező jelekké (Anscombe 1981: 118). A kezdetben megerősítést, illetve a beszélő bizonyosságát kifejező elemek új jelentést kezdenek hordozni: feltevést, kétkedést, valószínűséget is kifejezhetnek. Ez az alapja az *assurément* megengedést kifejező értékének a kialakulásának.

Ducrot klasszikus példája ezt a megengedést szemlélteti, és egy olyan 'p mais q' ('p de q') szerkezetű mondaton alapul, melyben az első tag (p) egy (r) következtetés érveként szolgál, a második tag (q) pedig az (r) következtetés

ellentétjének az érveként (Ducrot 1984: 229-231). *Certes, il fait beau, mais j'ai mal au pied.* 'Az igaz, hogy/Persze, szép idő van, de fáj a lábam.' Ducrot elemzése szerint ez a mondat két beszélőt takar:

E1 jó idő van → síelni kell menni

E2 fáj a lábam → nem akarok síelni menni

A beszélő egyetért az E1-es érveléssel, elismeri, hogy szép idő van, sőt ezt meg is említi beszédében, de magára nézve nem tartja azt érvényesnek, nem tartja igaznak. A példában a *certes* 'bizonyára, persze' segítségével jön létre a megengedés aktusa. A beszélő elfogadja a beszélgetőtársának a szavait, idézi is azokat (vagy ha nem dialógusról van szó, akkor a saját szavait egy elbeszélésben). Az *assurément* a *mais* 'de' kötőszótól kapja a megengedő értékét.

Rodríguez Somolinos arra is rávilágít a *certes* határozószó vizsgálata során, hogy a megerősítést kifejező *certes*, a mi esetünkben *assurément* és a megengedést kifejező *assurément* használata igen közeli: a kettő közötti különbség a beszélői elkötelezettség mértékéből fakad, abból, hogy hogyan viszonyul a beszélő a p gondolathoz egy *assurément* p szerkezetben (Rodríguez Somolinos 1995: 54). A megerősítést, nyomatékosítást kifejező *assurément* esetében erősebb a beszélő elkötelezettsége a mondanivaló felé. Ami a megengedést kifejező *assurément*-t illeti, a beszélő csak részben, csak ideiglenesen fogadja el azt, hogy aztán a *mais* segítségével még erősebben érvelhessen (21, 22).

- (21) Nous sommes enfin arrivés au palais de son excellence, au milieu d'une foule incroyable de peuple: on ne voyait que des têtes. La ville est *assurément* fort peuplée ; mais ce n'est pas encore Paris. (CHOISY ABBÉ François-Timoléon de, Journal du voyage de Siam fait en 1685 et 1686, 1687, p. 341)

'Végre megérkeztünk őexcellenciája palotájába, hihetetlen tömeg vett minket körbe, mindenütt csak fejeket láttunk. Minden bizonnyal a város igen népes, de még nem olyan, mint Párizs.'

- (22) Cette dame *assurément* estoit dans toute l'innocence possible ; mais néanmoins elle estoit coupable en apparence. (PURE ABBÉ Michel de, La Prétieuse ou le Mystère des ruelles: parties 1-2, 1656, p. 111)

'Ez a hölgy minden bizonnyal maga volt az ártatlanság, de mégis látszatra bűnös volt.'

Az *assurément* feltételes mondatokban is megjelenhet, jelentése a mondaton belül elfoglalt pozíciójától függ. A (23)-as példában mondatkezdő pozícióban található a *si* 'ha' feltételes kötőszó előtt, a (24)-es példában pedig a főmondat

elején. Ebben a két példában nem a leírt helyzetre vonatkozik a határozószó, hanem inkább arra, hogy a feltétel és a következmény biztosan bekövetkezik. (Guimier 1996: 119)

- (23) *Assurément* si Lavardin et D' Harouys faisaient l' article de la gazette, vous y auriez vu mon arrivée et mon départ. (SÉVIGNÉ Mme de, Correspondance: t. 2: 1675-1680, 1680, p. 120, 1675)

'Biztos vagyok abban, ha Lavardin és D'Harouys megírták volna a cikket, olvashatt volna az érkezésemről és az indulásomról.'

- (24) (...) je croy que si nostre armée les fust allé promptement investir, *assurément* ils eussent ouvert leurs portes. (URFÉ Honoré d', L'Astrée: t. 4: 4ème partie: livres 1 à 12, 1627, p. 601)

'Hiszem, ha a seregünk gyorsan bekerítette volna őket, bizonyosan kinyitották volna a kapukat.'

De vannak kétértelmű példáink is: ha az *assurément* határozószó az ige mögötti pozíciót foglalja el a főmondatban, a szituáció valószínűségét, lehetséges voltát jelentheti (25).

- (25) (...) et il seroit *assurément* tombé en apoplexie lorsqu' il y tomba, si on lui avoit dit la plus agréable nouvelle du monde. Je serois assez fâché qu' il mourût. (BUSSY-RABUTIN Roger de, Les Lettres de messire Roger de Rabutin, comte de Bussy: t. 3: 1666-1672, 1672, p. 537, 1672)

'(...) valószínűleg megütötte volna a guta, ha elmondtuk volna neki a világ legjobb hírét. Elég mérges lennék, ha meghalt volna.'

Az első két esetre, amikor az *assurément* bizonyosságot fejez ki, már az 1600-as évek elejéről vannak példáink, az utóbbi esetre viszont, amikor már kétkedést is kifejezhet, csak a század második feléről (1667). Itt valójában számunkra nem az fontos, hogy feltételes mondatban szerepel a határozószó, hiszen a jelentését nem ettől kapja, ezzel a példával csak azt szemléltetem, hogy történetileg is később jelenik meg a határozószó az utóbbi pozícióban, az ige mögött, amikor már valószínűséget is kifejezhet.

Feltételezhetjük, hogy létezik olyan szintaktikai helyzet, melyben az *assurément* valószínűséget is kifejezhet. Ezekben az esetekben a határozószó vagy az ige mögött (26) vagy a főige és a befejezett melléknévi igenév (*participe passé*) között (27) helyezkedik el összetett igeidő esetén. Vagyis az *assurément* a XVII. század második felére nemcsak bizonyosságot, hanem valószínűséget, kétséget is kifejezhet, ami a mi esetünkben egy meggyengült bizonyosságot jelent: sok esetben úgy írhatnánk körül a jelentését, hogy 'nagyon valószínű, de nem biztos'. A (26)-os példában Mme de Sévigné és a barátnőjének egymás iránti szeretetéről van szó, és arról, hogy ha a barátság, amit iránta érez, semmivé válna, az feltehetően nagyon meglepő változás lenne. A beszélő nem

fogadja el, magára vonatkozóan nem érzi érvényesnek a mondat igazságértékét, amelyre a határozószó vonatkozik.

(26) Vous me demandez, ma bonne, comment je vous aime, et que ce serait une étrange chose que, m' aimant comme vous faites, l' amitié que j' ai pour vous fût devenue de tout à rien ; ce serait *assurément* un changement tout à fait surprenant. (SÉVIGNÉ Mme de, Correspondance: t. 2: 1675-1680, 1680, p. 850, 1680)

(27) (...) à propos de cela, madame, je ne pense pas qu' il y ait au monde une personne plus généralement estimée que vous ; vous estes les délices du genre humain, l' antiquité vous auroit dressé des autels, et vous auriez *asseurement* esté deesse de quelque chose. (BUSSY-RABUTIN Roger de, Les Mémoires de messire Roger de Rabutin, comte de Bussy: t. 2, 1696, p. 336)

‘Asszonyom, nem gondolom, hogy lenne még a földön bárki, aki ilyen széles körben nagyra becsült, ön az emberi nem minden gyönyörűsége, az ókorban oltárokat emeltek volna önnek, és nagy valószínűséggel valaminek az istennője lett volna.’

Az *assurément* határozószónak, mint igéhez tartozó módhatározószónak, a száma lecsökken a XVII. század végére, a XVIII. század elejére: leginkább tagadó mondatokban találkozhatunk ezzel a jelentésével (28). Ez alátámasztja Traugott (1989: 52) azon elméletét, hogy grammatikalizáció esetén a régebbi jelentés hajlamos negatív környezetben tovább fennmaradni: „In the interest of saving space I have not considered the development of the epistemics in the environment of negatives, but this is a rich context for further study, especially as the older meanings tend to be maintained longer in negative environments; cf. the maintenance of the volitional sense of *will* in *We won't go*, and the relative paucity of epistemic (as opposed to deontic) *must not* and especially *mustn't* in British English.”

(28) Il doit être parti présentement, et vous devez avoir retrouvé, ma bonne, votre repos et votre santé, car de me faire croire que vous vous portez bien dans ces agitations, c' est ce que je ne croirai pas *assurément* ; il faut donc penser à se remettre. (SÉVIGNÉ Mme de, Correspondance: t. 3: 1680-1696, 1696, p. 35, 1680)

‘Mostanra már el kellett utaznia, és ön, kedvesem, meg kellett volna találnia a nyugalma és az egészségét, mert elhítni velem, hogy ilyen izgalmak közepette is jól van, ezt biztosan nem fogom elhinni, gondoljon tehát a pihenésre.’

De az *assurément* modális határozószóként is megjelenik tagadó mondatban, azaz negatív környezetben, de ilyenkor az egész mondatra vonatkozik, és a

helyzet valószínűségét erősíti (29). Míg az előbbi esetben szintaktikailag a *ne... pas* tagadó szerkezeten kívül helyezkedik el, addig ez utóbbi esetben azon belül.

(29) -si ces femmes que vous admirez, reprit le boiteux, ont les attraits des nymphes de Diane, elles n'ont *assurément* pas la chasteté. (LESAGE Alain-René, *Le Diable boiteux*, 1726, p. 462)

‘Ha a hölgyek, akiket csodálsz, mondta a sánta, Diana nimfáinak a vonzerejével is bírnak, valószínű, hogy a tisztaságukkal nem.’

5. Összegzés

Tanulmányomban az *assurément* határozószó történeti változásának különböző szakaszait mutattam be, és az adott időszakokra leginkább jellemző használatát. Megállapíthatjuk, hogy az *assurément* fejlődése párhuzamos a többi modális határozószó fejlődésével: ígéhez tartozó módhatározószóból alakult ki a későbbi modális jelentése. A kevés korai példa is azt mutatja, hogy az *assurément* eredetileg módhatározószó volt, viszont a *Frantext* első szövegeitől kezdve modális határozószóként is jelen van. Ami ezt a használatát illeti, láttuk, hogy először csak az állítás nyomatékosítását és a beszédpartner szavainak a megerősítését fejezte ki, a kétség, valószínűség kifejezése csak később alakult ki. Közbeeső állomásként megfigyelhettük, hogyan viselkedik feltételes mondatokban, illetve, hogy megengedést is kifejezhet.

Hivatkozások

- Anscombre, Jean-Claude 1981. Marqueurs et hypermarqueurs de dérivation illocutoire: notions et problèmes, *Cahiers de linguistique française* **3**, 75–124.
- Combettes, Bernard 1995. Approche diachronique des adverbiaux contextuels, *LINX* **32**, 33–50.
- Combettes, Bernard 1997. Quelques caractéristiques de l'évolution «des adverbiaux contextuels» au XVIe siècle, *L'Information grammaticale* **74**, 52–56.
- Combettes, Bernard 2006. Du niveau textuel au niveau énonciatif dans la grammaticalisation: le rôle du contexte, *Langue française* **149**, 48–60.
- Dér Csilla Ilona 2005. *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok*, Doktori (PhD-) disszertáció, <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/der/diss.pdf>
- Ducrot, Oswald 1984. *Le dire et le dit*, Paris, Minuit.
- Féron, Corinne 2002. Le renforcement de l'assertion dans *Le voir dit* de Guillaume de Machaut, *L'Information grammaticale* **92**, 23–30.
- Gezundhajt, Henriette 2000. *Adverbes en -ment et opérations énonciatives: analyse linguistique et discursive*. (Sciences pour la communication. 59.) Berne, Peter Lang.
- Guimier, Claude 1996. *Les adverbes du français: le cas des adverbes en -ment*, Gap-Paris, Ophrys.

- Hansén, Iah 1982. Les adverbess prédicatifs français en *-ment*, Usage et emploi au XXe siècle, *Romanica Gothoburgensia* XIX, Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg, Rundqvists Boktryckeri.
- Koós Eszter 2012. L'évolution de l'adverbe *certainement* en diachronie. Bárdosi Vilmos szerk., *Tanulmányok 1*. Budapest, 183–198.
- Marchello-Nizia, Christiane 1999. *Le français en diachronie: douze siècles d'évolution*, Paris, Ophrys.
- Marchello-Nizia, Christiane 2006. *Grammaticalisation et changement linguistique*, Bruxelles, DeBöeck.
- Molinier, Christiane & Levrier, Françoise 2000. *Grammaires des adverbes. Description des formes en -ment*, Genève-Paris, Droz.
- Rodríguez Somolinos, Amalia 1995. *Certes, voire*: l'évolution sémantique de deux marqueurs assertifs de l'ancien français, *LINX*, 32, 51–75.
- Rodríguez Somolinos, Amalia 2005. From Certainty to Doubt: the Evolution of the Discourse Marker *Voire* in French. Skaffari J., Peikola M., Carroll R., Hiltunen R. & Wårvik szerk., *Opening windows on texts and discourses of the past*. Amsterdam, John Benjamins, 301–317.
- Rodríguez Somolinos, Amalia 2006. *Voire*, modalisation de vérité et renforcement de l'assertion (XIVe-XVIe siècles), *Langue française* 149, 61–76.
- Rodríguez Somolinos, Amalia 2010. L'évolution de *apparemment* en français: la formation d'un marqueur d'attitude énonciative, In: Combettes B. & Guillot C. & Oppermann-Marsaux E. & Prévost S. & Rodríguez Somolinos A. (éds.) (2010), *Le changement en français*, Études de linguistique diachronique (série Sciences pour la communication), Berne, Peter Lang, 345–361.
- Rodríguez Somolinos, Amalia 2011. Assertion de la vérité et engagement du locuteur: l'évolution de *voirement* et de *vraiment* en français (XII-XVIIe siècle), *Langages* 184, 91–110.
- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectification in Semantic Change, *Language* 65, 31–55.
- Traugott, Elizabeth Closs 2004. Le rôle de l'évolution des Marqueurs Discursifs dans une théorie de la grammaticalisation, In: Fernandez-Vest, M.M.J. & Carter-Thomas, S. (szerk.) (2004), *Structure Informationnelle et Particules Énonciatives. Essai de typologie*, Paris, L'Harmattan, 295–333.
- Traugott, Elizabeth Closs 2006. Historical aspects of modality, In: Frawley W. (szerk.) (2006), *The expression of Modality*, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 107–139.

Koós Eszter

**Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola**

koos.eszter@gmail.com

Birtokos szerkezetek a kizzuwatnai luviban: kontaktushatás vagy belső változás?

Simon Zsolt

1. A probléma¹

Az i.e. II. évezredben Kis-Ázsia déli, nagyjából a későbbi Kilikia Pediasnak megfelelő, de ekkor még Kizzuwatnának hívott vidékén az indoeurópai nyelvcsalád anatóliai ágához tartozó luvi nyelvnek a modern kutatók által kizzuwatnainak nevezett nyelvjárását beszélték (a luvi dialektológiához és az itt követett nevezéktanhoz ld. Yakubovich 2009: 15–73).² Ezen luvi nyelvjárást a többitől elkülönítő egyik sajátossága az volt, hogy kiesett belőle a megörökölt birtokosrag és helyette a birtokkal esetben és nemben egyeztetett ún. birtokos melléknevet használtak, melynek szuffixuma *-ašša/i-* volt. Többes számú birtokos esetén ezt a szuffixumot egy *-nz-* elem is követte:³

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2014. *Nyelvelmélet és diakronia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 157–167.

¹ Jelen dolgozat a Barcelonai Egyetem „*Los 'dialectos lúvicos' del grupo anatólico indoeuropeo: aproximaciones genéticas y areales*” kutatási programja keretében jött létre. Köszönetem fejezem ki Diether Schürnek, aki rendelkezésemre bocsájtotta kéziratát.

² Egyik névtelen lektorom szerint jelezni kellett volna, hogy „általános nemzetközi megnevezés szerint” az ékírásos luviról van szó. Valójában a kutatás mai állapotában az „ékírásos luvi” egy, pusztán az alkalmazott írásrendszerre utaló megjelölés, a „kizzuwatnai luvi” viszont dialektológiai megjelölés, és a kettő közel sem azonos: így például az „ékírásos luvi”-ba tartozik az ištanuwei luvi nyelvjárás is.

³ A példamondatok a következőképp épülnek fel: az első sor a szövegkiadás, a második sor a normalizált átírás, a harmadik sor a morfológiai elemzés (a lipcsei szabályok szerint), a negyedik a fordítás (saját, eredeti nyelvből). Kivételt képeznek a hurri példamondatok, ahol a jelszintű átírást a mélyszerkezeti forma követi, s a morfológiai elemzés már erre hivatkozik.

- (1) KUB 35.45 ii 9 (CTH 760.II.2.A) és KUB 35.19, 15' (CTH 762.4) (Starke 1985: 152, 162)
 DINGIR^{MES}-*ašša-nz-ati waššarahit-ati*
 isten-*ašša-nz*-ABL kegy-ABL
 'az istenek kegyelméből'⁴

A kutatás újabban mind a birtokos melléknevet, mint olyat, mind az *-nz-* elem eredetét a szintén ókori keleti hurri nyelv hatásának tudja be (előbbihez ld. már Stefanini 1969: 298–302; Luraghi 2008; utóbbihoz Yakubovich 2009: 50–53), s ezt a feltevést már történeti rekonstrukciók alapjául is megtették (például Yakubovich 2009: 53 szerint így a hurri lakosság megelőzte a luvit, s a hurrik fokozatosan átvették a beérkező luvik nyelvét). Jelen dolgozat azt a kérdést járja körül, hogy valóban hurri hatással *kell-e* számolnunk vagy elegendők-e belső okok e változás magyarázatára. A §2 a kérdés történeti problémáit mutatja be röviden, ezt követi a részletes nyelvészeti elemzés (§3), a §4 pedig a kontaktushatás-elmélet másik változatát (a tyrrhén nyelvvel operálót) elemzi kritikailag. A dolgozatot a következtetések (§5) zárják le.

2. A történeti kétségek

A feltevés kiindulópontja, hogy Kizzuwatnát általában kevert, luví–hurri lakosságú területnek írják (vö. pl. Goetze 1940: 4–8; Wilhelm 1999; Popko 2008: 148; Bryce 2009: 392; Yakubovich 2009: 51, de a vélemények eltérnek, mely nyelv volt is itt előbb és mikortól). Ez a kérdés egy önálló vizsgálatot igényel, de az erre hagyományosan felhozott nyelvi bizonyítékok (elszórt hurri személynevek a régióból, hurri jövevényszavak a kizzuwatnai luví nyelvjárásban, hurri befolyás a kizzuwatnai luví rítusszövegekben) aligha elégségesek ennek bizonyítására: az elszórt személynevekből, valamint a jövevényszavakból még nem következik a vegyes lakosság, a rítusszövegek hurri hatása pedig betudható lenne egy kései fejleménynek, amikor is Kizzuwatna a hurri Mitanni állam érdekszférájába került.

De még ha vegyes lakosságú is volt Kizzuwatna, ilyen mértékű hatás csak széleskörű kétnyelvűség esetén jöhetett létre. Ám mivel a kizzuwatnai luví már a hagyományozódás kezdetén (kb. i.e. XVI/XV. sz.) e szerkezetet mutatja fel, a kétnyelvűség csak ez elé lenne datálható (Luraghi 2008: 148). Sajnálatos módon azonban nem állnak rendelkezésre történeti forrásaink e régió (nagyjából Kilikia Pedias és attól északra) etnikai összetételéről ebben az időszakban, ezért a kétnyelvűség közvetlen módon sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható. Azt azonban tudjuk, hogy ekkortájt a hurrik elterjedésének legnyugatibb határa még jóval keletebbre (Haššum), ill. délkeletebbre húzódott (Orontész völgye, Mukiš; vö. Wilhelm 1989: 12–13, 2008: 186–193; Richter 2004: 285–290; legújabban

⁴ Mivel az abl. ragja a luviban nem különbözik singularisban és pluralisban, megjegyzendő, hogy az *-nz-* szuffixumon kívül az íráskép (DINGIR^{MES}) teszi világossá, hogy többes számról van szó.

öf. Ahmed 2012: 167–217, kül. 203).⁵ Így pedig sem hurri lakossággal, sem hurri-luvi kétnyelvűséggel nem számolhatunk Kizzuwatnában.

3. A nyelvi kétségek

3.1. Az *-ašša/i-*

A hurri hatás Stefanini 1969: 299 és Luraghi 2008: 145 szerint abban lenne megfogható, hogy a birtokos is felveszi az esetragokat, mint a hurriban, vö. (vastagon szedve; a morfológiai elemzés zárójelei a fonológiai folyamatok révén kieső elemeket jelölik):

- (2) KUB 29.8 iii 39 (CTH 777.2.A, Haas 1984: 97, az analízishez vö. Yakubovich 2009: 52)
<i>i-ni-pa-a-i</i>	<i>ha-a-ša-ra-a-i</i>
eni-v(e)- āe	hāzar(i)- āe
isten-GEN- INS	olaj- INS
'az isten olajával'	

Ezt azonban nem lehet hurri hatásnak betudni, mégpedig a következő okok miatt (Yakubovich 2008: 196–202 sem fogadja el, de különösebb érvek nélkül):

A szóban forgó képző indoeurópai eredetű melléknévképző, amely jól adatolt más anatóliai nyelvekben is, e nyelvekben produktív melléknévképző, jelentése '-i; -os, -es, -ös; valamihez tartozó' (pl. a hettitához ld. Hoffner–Melchert 2008: 56).⁶ A kizzuwatnai luvi nyelvjárás közelebbi rokonságában, az anatóliai nyelvek ún. luvikus csoportjában, azaz a vaskori luvi nyelvjárásban, a lyk nyelvjárásokban, a kárban és a sidéiben is rendelkezik azzal a funkcióval, hogy helyettesítheti a birtokos ragot, csak hogy ezekben a nyelvjárásokban, ill. nyelvekben ez nem váltotta fel a birtokos ragot, csak alternatívaként van jelen (ld. rendre Melchert 2003: 187–188; Melchert 2008: 52; Adiego 2007: 313–314; Simon 2013). Következésképp e kettős funkciónak már mindezen nyelvek közös őseiben, az ún. ősluvikusban jelen kellett lennie, amelyet nem lehet i.e. 2000-nél későbbre datálni⁷ és jelen tudásunk szerint földrajzilag legalább Kis-Ázsia teljes

⁵ A hurrikat Közép-Anatóliában az óasszír szövegek alapján csak néhány elszigetelt személynév képviseli, melyekből nem következik a nyelvi jelenlét (Wilhelm 2008: 182–186, kül. 185–186; vö. még Richter 2004: 290–291). Nem tárgyalom a hurrik újból és újból feltételezett ciprusi jelenlétét, melyet eddig még senkinek sem sikerült bizonyítania (ld. kül. Egetmeyer 2009: 86–88 kritikáját, irodalommal).

⁶ Joggal merülhet fel a kérdés, hogyan bizonyítjuk egy képző produktivitását egy adott holt nyelvben. Jelen esetben ezt az bizonyítja, hogy e képző egykorú személy- és földrajzi nevekhez is járul.

⁷ Ez természetesen csak egy kerekített és becsült dátum, amely azon alapszik, hogy e nyelvek legkésőbb az ún. kárum-korszakra (kb. i.e. XX–XVIII. sz.) már elkülönültek, mivel ekkor már ismerünk luvi jövevényszavakat az Anatóliában tevékenykedő asszír kereskedők szöveg-hagyományából.

déli részét magába foglalja.⁸ Más szavakkal, a hurri hatásnak ekkor és ekkora területen kellett volna érvényesülnie, ami történetileg teljes biztonsággal kizárható (ld. mint fent).

Luraghi (2008: 148–149) azonban úgy érvel, hogy amikor a Kizzuwatnába érkező luvik hurri hatásra kétnyelvűek lettek s elvesztették a birtokos ragot, a helyébe kialakult birtokos melléknév hullámszerűen terjedt el a rokon nyelvek között. Ez nem csak a §2 már tárgyalt történeti okai miatt valószínűtlen, hanem azért is, mert a lyk A nyelvben e képző alakja *-ahe/i-*, a kárban csak *-ś-* (melynek hangértéke nem világos, de sem nem [s], sem nem [š], vö. Adiego 2007: 250–251), a sidéiben pedig *-as-* (valamilyen palatalizált szibilánssal, Simon 2013), vagyis nem evidens, hogy egy [assa/ī] hangalakú szuffixum funkciójának kiterjesztése mennyiben befolyásolhatta volna a lyk vagy a kár vagy a sidéi képző funkcióját. Természetesen lehetne úgy érvelni, hogy a hatás idején ezen képzők formailag még közelebb álltak az ősluvikus alakhoz (**-asso/ī-*), vagyis nem lett volna hangalaki akadály a hatásnak, de ezt se bizonyítani, se cáfolni nem lehet, mivel semmit nem tudunk a vonatkozó hangváltozások abszolút kronológiájáról.

Bármi is volt azonban a hangalak, a funkció átvételéhez elengedhetetlenül szükséges kétnyelvű beszélők feltételezése luvi–lyk, luvi–kár és luvi–sidéi viszonylatban. Az utóbbi két esetet lehetne azzal magyarázni, hogy egy hettita–luvi kétnyelvű elit által irányított birodalomban éltek a késő bronzkorban (akár Arzawában akár Karkisában beszélték a kár elődjét)⁹ – például úgy tűnik, a birodalmi elit által beszélt luvi valóban hatott is nyelvileg a sidéire (a rhotacizmus, valamint a plur. nom. és acc. összeolvadásának formájában, részletesen ld. Simon 2013). Ám a lykok elődei sosem voltak ilyen történeti helyzetben. Más szavakkal, luvi–lyk kétnyelvűség jelenleg nem bizonyítható, így nem világos, miként hathatott volna a luvi nyelvhasználat a lykre.¹⁰

⁸ A Hettita Birodalom idején a luvit Kizzuwatnában és attól északra az ún. Alsó Országban (továbbá északabbra a Sakarya-folyó mentén és a hettita törzsterületeken is) beszélték, tőlük nyugatra a sidéit (ill. annak előfutárát), tőlük nyugatra a későbbi Lykiánál nagyobb területen a lyk dialektusok ősét (az ún. Lukka-népek) és tőlük nyugatra a kárt (ill. annak elődjét), vagy Arzawában vagy Karkisában. Egyelőre nem lehetséges megmondani, hogy mely régió volt a luvikus nyelvek ennél szűkebb értelemben vett őshazája.

⁹ Újabban ezt Hawkins 2013: 3 „*somewhat extreme conclusions*”-nak titulálta, ám érvek nélkül.

¹⁰ Körmönfontan fel lehetne tenni természetesen azt is, hogy a jelenség a luvi által befolyásolt kárból és/vagy sidéből került a lykbe (mintegy a kétoldali szomszédságból), amelyhez fel lehetne hozni alátámasztásul, hogy Lykaonia révén a Lukka-népek a sidéivel északról is határosak voltak. Mindez azonban nyilvánvalóan spekuláció, hiszen gyakorlatilag semmit sem tudunk az esetleges kár–lyk, ill. lyk–sidéi nyelvi érintkezésekről. Schürr 2013 szintén a kizzuwatnai luviból kiinduló areális hatásnak tekinti (sok más egyéb jelenséggel együtt, melyet ő együttesen *Südküsten-Wanderung*-nak hív, elismerve azonban, hogy nehézkes az öröklött és az areális jelenségek szétválasztása) és a (pamphyliai görög nyelvjárás megérkezése előtti) partmenti közlekedést és kereskedelmet tekinti a terjedés motorjának. Míg ez kifejezetten kedvez a szavak diffúziójának, aligha alkalmas inflexiók morfológiai, ill. morfoszintaktikai jelenségek terjedésére, mivel az kétnyelvűséget kíván meg. A *Südküsten-Wanderung*, mint olyan nyelvészeti kérdésének (vagyis

3.2. Az -nz-

A hagyományos magyarázat szerint az -nz- a kizzuwatnai luvi plur. commune ragokban (a számokat illetően indifferens abl. kivételével) megtalálható – de történetileg különböző eredetű – °nz° fonémasor önálló morfémaként való újraértelmezéseként jött létre, amely a singularisban viszont nem fordul elő (Melchert 2000: 178-179), vö. (a vocativus nélkül, a zárójelezett részek csak az írásképből jelennek meg):¹¹

	singularis	pluralis
nom. c.	-š	-nzi
acc. c.	-n	-nz(a)
nom.-acc. n.	-n, -Ø	-a, -Ø
erg.	-antiš	-antinzi
dat.-loc.	-i, -a	-anz(a)
abl.-instr.	-ati	

Yakubovich (2009: 50–53) szerint azonban az így létrejött TŐ+ESET+SZÁM morfémásor (TŐ-*ašša-nz-*) tipológiailag nagyon ritka (Greenberg 39. számú univerzáléját követve, vö. Greenberg 1963: 95: a TŐ+SZÁM+ESET sorrend „almost always” érvényesül) és ezért különleges magyarázatot igényel. Ő a forrást a hurri nyelvben leli meg, ahol a birtokos ragot követi egy, a birtokkal egyeztetett esetrag (ez az ún. *Suffixaufnahme*), többes számú birtokos esetén pedig a többes szám jelét követi a birtokos esetrag, ezt pedig az egyeztető rag (a morfológiai elemzés zárójelei a fonológiai folyamatok révén kieső elemeket jelölik):

- (3) KUB 29.8 iii 7-9, CTH 777.2.A, Haas 1984: 94 (kiegészítés a KUB 29.8 iii 16–18 alapján, az analízishez vö. Yakubovich 2009: 52)¹²
<i>da-a-du-ga-ra-a-i</i>	DINGIR.MEŠ- <i>na-ša-a-[(e tar-šu-wa-na-ša-a-e)]</i>
tadugar(i)-āe	en(i)-n(a)-až-(ve)-āe taržuwan(i)-n(a)-až-(ve)-āe
kölcsönös szeretet-INS	isten-na.PL-PL-GEN-INS ember-na.PL-PL-GEN-INS
- ‘az istenek és emberek kölcsönös szeretetével’

De amint a fenti példa is mutatja, a fonológiai folyamatok miatt a felszíni szerkezetben sok esetben már nem látszik a birtokos rag, ezért látszólag az

mi öröklött és mi areális ezekben a nyelvjáráásokban) természetesen további kutatások tárgyát kell képeznie, melyre másutt kívánok visszatérni.

¹¹ Egyik névtelen lektorom szerint a „pl. commune” „terminus-kapcsolat” „legalábbis pongyola”. Valójában ez majd egy évszázada az anatóliai leíró nyelvészet egy *terminus technicus*.

¹² A vitatott funkciójú és elnevezésű („határozott) névelő”, „relátor”, stb.) -*ne-* (sg.) / -*na-* (plur.) rag megnevezésétől, mint a dolgozat szempontjából lényegtelen kérdéstől, eltekinttem.

egyezettető rag a többes szám jelét követi, s Yakubovich szerint a luvi szerkezet épp ennek a kalkja lenne: hurri *-až-āe* = luvi *-(a)nz-adi*.

Ezzel a magyarázattal azonban több probléma is van. Először is, módszertani. A tipológia csak tendenciákat jelent, és ha valami nem felel meg a tipológiai tendenciáknak, abból cáfoló erejű bizonyíték még nem következik.¹³

Másodszor is, problémás a hurri oldal. A hurriban sok esetben látszik a felszíni szerkezetben a birtokos rag, tehát nem világos, hogy kiválthatott volna-e ilyen változást egy másik nyelvben (a ragokhoz vö. pl. Giorgieri 2000: 217; Wegner 2000: 57; Hazenbos 2005: 145; Wilhelm 2008a: 94): A többes szám jele (*-až-*) után kiesik a /v/ kezdetű ragok (*-ve* gen., *-va* dat.) mássalhangzója (Giorgieri 2000: 188; Wilhelm 2008a: 86), de a magánhangzó megmarad: *-až-e* (plur. gen.) és *-až-a* (plur. dat.). Ha a plur. gen.-hoz a *Suffixaufnahme*ban magánhangzó kezdetű rag járul, akkor az /e/ szabályosan kiesik (Giorgieri 2000: 188; Wilhelm 2008a: 86), vagyis a genitívus rag valóban nem jelenik meg a felszínen (ez a genitívus?/directívus? *-ē*, essívus/locatívus *-a*, instrumentális *-ae*, aequatívus (I) *-ož* ragokat jelenti). Ha viszont mássalhangzó kezdetű rag jelenik meg a *Suffixaufnahme*ban, akkor a genitívus *-e*-je még látható marad (ergatívus *-ž*, genitívus *-ve*, datívus *-va*, directívus *-da*, comitatívus *-ra*, ablatívus-instrumentális *-n(i/e)*, ablatívus *-dan(i)*, associatívus *-nni*, associatívus-essívus/aequatívus II *-nn(i)=a*). Ez azt jelenti, hogy az esetek többségében a Yakubovich vázolta helyzet nem fordul elő, így eléggé valószínűtlenné válik, hogy kiválthatta volna a Yakubovich által feltételezett hatást.

Harmadszor, az *-ašša/-* nem az esetet jelölte, hanem egy produktív és transzparens (birtokos) melléknévképző, amelyet követtek az esetvégződések. Más szavakkal, többes számban a tipológiailag is kifogástalan SZÁM+ESET a toldalékok sorrendje (*-nz-* + esetrag).

Negyedszer, s ez a fő probléma, Yakubovich nem a saját maga által felvetett problémára kínál megoldást, hiszen a kérdés voltaképp az *-ašša-* és nem a *-nz-* státusa, hurri hipotézise viszont az *-nz-* és a ragok sorrendjére ad magyarázatot – amely azonban ilyesmit nem igényel, hiszen a tipológiailag szabályos SZÁM+ESET sorrendet mutatják.

4. Ha nem hurri, akkor tyrrhén?

Mint a bevezetőben említettem, létezik a hurri hatásnak egy másik kontaktus-alapú alternatívája, a tyrrhén elmélet. A tyrrhén nyelvcsaládot három nyelv alkotja, a rhaetus és az egymáshoz igen közel álló etruszk és lémnosi. E nyelvcsalád őshazája (hogy ti. Itália vagy Anatólia) az ókor óta hevesen vitatott

¹³ Itt következne a példa a TŐ+ESET+SZÁM morfémasorra, ilyet azonban nem sikerült találnom. A klasszikus, Yakubovich által is idézett ellenpélda sajnos rekonstruált (indoeurópai alapnyelvi pl. acc. **-ms*, a sg. acc. **-m-jéből* és a pl. **-s-éből*), így nem teljes értékű (Yakubovich 2009: 50, 42. j. ellenérve, hogy az **-s* itt nem feltétlenül a pluralis jele, hanem egy klitizálódott elem is lehet, nem bizonyítható). Mint azonban lentebb látni fogjuk, a dolgozat végkövetkeztetése szempontjából akkor sincs probléma, ha ez valódi, kivétel nélküli univerzálé.

és lezáratlan kérdés, Bachvarova 2007 mindenesetre igen merészen megoldottnak nyilvánította a problémát (Anatólia javára). Így ő minden további nélkül feltehet egy tyrrhén populációt az ókori Kis-Ázsiában és az ő hatásukat látja a kizzuwatnai luvi birtokos szerkezet sajátosságaiban (esetleg egy harmadik nyelvét, amely mindkettőt befolyásolta). Elméletével azonban komoly problémák vannak:

Először is, bár tyrrhének valóban éltek Kis-Ázsiában, nem annak déli területein, hanem csak északnyugaton (Beekes 2002). Nem ismeretes azonban e régió pontos nyelvi képe. Bár az nagyon valószínű, hogy egy anatóliai nyelvet is beszéltek itt, de források hiányában még a legvalószínűbb javaslatot (egy közelebbről ismeretlen luvikus nyelvet) sem lehet bizonyítani. De még ha fel is tesszük egy luvikus nyelv jelenlétét és a tyrrhén nyelv hatását, a fentebbi okok miatt ennek vagy i.e. 2000 körül kellett volna történnie (és a tyrrhének jelenléte ekkor még nem bizonyítható, ld. következő pont) vagy hullámszerűen, nyelvről nyelvre kellett volna elterjednie, ám a szomszédos nyelvekben (lyd, palái) ilyen jelenség nincs és az itteni imaginárius luvikus nyelv történeti okoknál fogva nem is volt olyan helyzetben, hogy egy sajátossága más nyelvekben elterjedjen.¹⁴

Másodszor, igen problémás a kronológia is. Bár a fentiek alapján a tyrrhéneknek legkésőbb már a III. évezred végén ott kellett volna lenniük, jelen tudásunk szerint ott csak a vaskor elejétől (a Hettita Birodalom szétesése után) adatoltak, vagyis évszázadokkal a tárgyalt nyelvi jelenség felbukkanása után. Sőt, az újabb kutatás egyre inkább amellett érvel nyelvészeti alapon, hogy a tyrrhének csak a Hettita Birodalom felbomlása után érkeztek oda (Oettinger 2010; Eichner 2012: 28; Simon s.a.), amely végképp kizárná e jelenség tyrrhén eredetét.

Harmadszor, bármi is volt a történeti helyzet, a tyrrhén nyelvekkel való összevetés fel sem merül, mert a tyrrhén nyelvekben nem volt a kizzuwatnainak megfeleltethető jelenség (a legalaposabb etruszk nyelvten Wallace 2008). Bachvarova ugyanis összekever három különböző jelenséget, amit ő mind *Suffixaufnahme*-nak hív:

- (a) lebegő (elliptikus) genitívus, ahol a birtok kimarad (ilyen van a tyrrhénben), ill. ennek a lebegő genitívusnak nominatívusként való kezelése és ragozása (ilyen viszont már nincs);
- (b) a tényleges *Suffixaufnahme*: a birtokoson is megjelennek a birtok esetragjai – ilyen viszont nincs a tyrrhén nyelvekben, egyik felhozott példája sem mutat ilyesmit (Bachvarova 10., 11., 16. számú példái):

¹⁴ A teljesség kedvéért megemlíteném, hogy ha a Sakarya-folyó menti luvit a folyó alsó folyása mentén is beszélték, akkor elméletileg elképzelhető lenne egy általuk végbemenő közvetítés, de valószínűtlen, hogy ez az alig ismert és elszigetelt nyelvjárás befolyásolta volna a többi luvikus nyelvet vagy akárcsak egyetlen szomszédját. De még ha utóbbi lehetséges is lett volna, akkor ott tartunk, mint a fentebb már kielemezett (és elvetett) lehetőségeknél.

- (4) Ta 1.107, Bachvarova 2007: 176, Nr.10 (az ő elemzése amúgy téves, vö. Wallace 2008: 144)
 (...) *hanipalu-s=cle*
 Hannibál-GEN=DEM.LOC
 'Hannibálnak a (seregé)ben'¹⁵
- (5) Vt 1.77 (Bachvarova 2007: 176, Nr. 11)
mi capra calisna-ś larθ-al=śepu-ś arnθ-al=iśla cursni-al=χ
 én koporsó C-GEN L-GEN=Ś-GEN A-GEN=DET.GEN C-GEN=és
 'Én Calisna Larθ Śepunak, Arnθnak és Cursninak a (fiá)nak a koporsója vagyok'
- (6) Pe 5.2 (Bachvarova 2007: 183-184, Nr. 16; vö. Wallace 2008: 107)
 (...) *precu-θura-σi larθi-al=iśvle ceσtn-al clen-ara-σi*
 P-PL.ANIM-PERT L-GEN=DET.PL.PERT C-GEN fiú-PL-PERT
 'a Precu-család által, Larθi és Cestne fia által'
- (c) birtokos melléknév – ilyen viszont nincs a tyrrhén nyelvekben. Bachvarova szerint ez a genitivus ragozása, amely formálisan sem igaz, hiszen a genitivus morféma eltérőek, másrészt a tyrrhén nyelvekben sem ragozzák a genitivust, hanem egyes esetek, az ún. pertinentivus és az ablativus szerinte a genitivusra épülnek. Azonban nem mind: sem a nominativus-accusativus, sem a locativus, pedig az -aśša/i- a luviban minden esetben megjelenhet, amely igen fontos különbség, nem beszélve arról, hogy Bachvarova állítása szinkrón szinten semmiképpen sem igaz (és történetileg is problémás, vö. Wallace 2008: 46-48):

óetruszk	genitivus	pertinentivus	ablativus
I. típus	-s	-si	-is
II. típus	-a(l)	-ale / -(a)la	-(a)las

A tyrrhén hatás nyelvészetileg tehát fel sem merül, történetileg pedig igen valószínűtlen.¹⁶

¹⁵ A -cle az *eca* 'ez' mutató névmás újetruszk locativusa, amely történetileg (de csak történetileg) egy genitivus locativusa (*-cla-i).

¹⁶ Egyik névtelen lektorom felvetette, lehet-e az anatóliai birtokos melléknév a görög aiol nyelvjárások (köztük a Kis-Ázsia előterében beszélt lesbosi) valamint a mykénéi görög azon jelenségének kalkja, amikor a tulajdonneveknél az apa nevének genitivusa helyett egy, az apa nevéből -io-suffixummal képzett melléknév használatos. Bár nyelvileg elképzelhető lenne, hogy a patronymikonok szerkezete a teljes birtokos szerkezetre áttérjed, kronológiailag nem lehetséges a javaslat: a mykénéiek a legkedvezőbb kronológia szerint is legfeljebb a legkorábbi kizzuwatnai luvi nyelvemlékekkel egyidőben jelennek meg Anatólia nyugati partjainál, ami lehetetlenné teszi a hipotézis által megkívánt többszörös átvételt, amíg ez a nyelvi jelenség eljutott volna Kizzuwatnába. Közvetlen mykénéi – kizzuwatnai luvi érintkezésekről nincsen tudomásunk, hiszen

5. Összefoglalás

Sem a hurri magyarázat, sem a tyrrhén magyarázat nem tartható sem történeti, sem nyelvészeti okok miatt. De voltaképpen se elméletben nincs szükség külső magyarázatra, se gyakorlatilag, hiszen a klasszikus magyarázat (a többes számú esetvégződések újraértelmeződése) kifogástalanul számot ad a rag eredetéről. Más szavakkal, a kizzuwatnai luvi nyelvjárás birtokos szerkezeteit illetően nem számolhatunk kontaktusnyelvi hatással.¹⁷

Hivatkozások

- Adiego, I. J. 2007. *The Carian Language*. HdO 86. Leiden – Boston.
- Ahmed, K. M. 2012. *The beginnings of ancient Kurdistan (c. 2500-1500 BC): a historical and cultural synthesis*. Doktori disszertáció. Leiden.
- Bachvarova, M. R. 2007. *Suffixaufnahme* and Genitival Adjectives as an Anatolian Areal Feature in Hurrian, Tyrrhenian, and Anatolian Languages. In: K. Jones-Bley et al. (szerk.): *Proceedings of the 18th Annual UCLA Indo-European Conference*. Washington. 169-189.
- Beekes, R. S. P. 2002. The Prehistory of the Lydians, the Origin of the Etruscans, Troy and Aeneas. *Bibliotheca Orientalis* 59: cols. 205-241 & 441-442 = 2003: The Origin of the Etruscans. Amsterdam.
- Bryce, T. 2009. *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*. Oxford – New York.
- Egetmeyer, M. 2009. The Recent Debate on Eteocypriote People and Language. *Pasiphae* 3: 69-90.
- Eichner, H. 2012. Neues zur Sprache der Stele von Lemnos (Erster Teil). *Journal of Language Relationship* 7: 9-32.
- Giorgieri, M. 2000. Schizzo grammaticale della lingua hurrica. *La Parola del Passato* 55: 171-277. (= La civiltà dei Hurriti)
-

mykénéiek legfeljebb kereskedőként jártak Kizzuwatna tengerpartján (ami aligha elégséges egy ilyen nyelvi jelenség elterjedéséhez), ha egyáltalán eljutottak oda (amely történeti okokból erősen kétséges). Watkins 2001: 58 egyébként szintén kapcsolatot feltételezett a két jelenség között, csak a hatást épp a fordított irányban képzelte el, melynek kritikájához ld. Yakubovich 2009: 148–149.

¹⁷ Egyik névtelen lektorom értetlenségét fejezte ki, miért kell ennek a témának ilyen nagy teret szentelni, amikor ezen elméletek legfeljebb egy lábjegyzetet érdemelnek. Ennek egyik oka többek között, hogy mint közismert, és mint fentebb utaltam rá, Kizzuwatnát hagyományosan hurri – luvi vegyes lakosságú területnek tekintik, jóllehet bizonyítékok nélkül – de ha például Yakubovich elmélete helytálló lenne, máris egy komoly bizonyíték születne erre a feltevésre (vö. a fentebb már idézett történeti rekonstrukciókkal). Az alapos választ tehát a potenciálisan súlyos történeti következmények indokolják – nem is beszélve arról, hogy Yakubovich munkájának recenzensei e problémát meg sem említették (se Oettinger 2011, se Teffetteller 2011, se az aprólékos Hawkins 2013). Egy másik oka például Anatólia, mint nyelvi térség mindeddig tisztázatlan problémája, melyhez ezek az elméletek igencsak szervesen kapcsolódnak.

- Goetze, A. 1940. *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*. New Haven.
- Greenberg, J. H. 1963. Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In: uő. (szerk.): *Universals of Language*. Cambridge/MA – London, 73-113.
- Haas, V. 1984. *Die Serien itkahi und itkalzi des AZU-Priesters. Rituale für Tašmišarri und Tatuhepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri*. ChS I.1. Roma
- Hawkins, J. D. 2013. A New Look at the Luwian Language. *Kadmos* 52: 1-18.
- Hazenbos, J. 2005. Hurritisch und Urartäisch. In: M. P. Streck (Hg.): *Sprachen des Alten Orients*. Darmstadt. 135-158.
- Hoffner, H. A. – Melchert, H. C. 2008): *A Grammar of the Hittite Language 1. Reference Grammar*. Winona Lake
- Luraghi, S. 2008. Possessive Constructions in Anatolian, Hurrian and Urartian as Evidence for Language Contact. In: B. J. Collins – M. R. Bachvarova – I. C. Rutherford (szerk.): *Anatolian Interfaces*. Hittites, Greeks and their Neighbours. London. 143-151.
- Melchert, H. C. 2000. Aspects of the Cuneiform Luvian Nominal Inflection. In: Y. L. Arbeitman (szerk.): *The Asia Minor Connexion: Studies on the Pre-Greek Languages in Memory of Charles Carter*. Leuven – Paris. 173-183.
- Melchert, H. C. 2003. Language. In: uő. (szerk.): *The Luwians*. HdO 68. Leiden – Boston. 170-210.
- Melchert, H. C. 2008. Lycian. In: R. D. Woodard (szerk.): *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge. 46-55.
- Oettinger, N. 2010. Seevölker und Etrusker. In: Y. Cohen – A. Gilan – J. L. Miller (szerk.): *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their neighbours in honour of Itamar Singer*. StBoT 45. Wiesbaden. 233-246.
- Oettinger, N. 2011. [Yakubovich 2009]. *Kratylos* 56: 187-193.
- Popko, M. 2008. *Völker und Sprachen Altanatoliens*. Wiesbaden
- Richter, Th. 2004. Die Ausbreitung der Hurriter bis zur altbabylonischen Zeit: eine kurze Zwischenbilanz. In: Jan-Waalke Meyer – Walter Sommerfeld (szerk.): *2000 v. Chr. Politische, wirtschaftliche und kulturelle Entwicklung im Zeichen einer Jahrtausendwende*. 3. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft, 4.-7. April 2000 in Frankfurt/Main und Marburg/Lahn. CDOG 3. Berlin. 263-311.
- Schürr, Diether 2013. Zur Vor- und Frühgeschichte des Karischen. *Karia Arkhaia. La Carie des origines à la période pré-hékatomnide*. İstanbul, 2013. november 16. Megjelenik a konferencia aktáiban.
- Simon Zs. 2013. *The Position of Sidetic. 'Luwic' Dialects: Inheritance and Diffusion*. Barcelona, 2013. október 23. (közöletlen konferenciaelőadás).
- Simon Zs. (s. a.). Zur vorgriechischen Geschichte von Imbros aus philologischer Sicht. *Ancient West & East*.
- Starke, F. 1985. *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*. StBoT 30. Wiesbaden.

- Stefanini, R. 1969. Il genitivo aggettivale nelle lingue anatoliche. *Athenaeum* 47: 290-302.
- Teffeteller, A. 2011. [Yakubovich 2009]. *JAOS* 101: 456-459.
- Yakubovich, I. 2008. The Origin of Luwian Possessive Adjectives. In: Karlene Jones-Bley et al. (szerk.): *Proceedings of the 19th Annual UCLA Indo-European Conference*. Los Angeles, November 2-3, 2006. JIES Monographs 54. Washington. 193-217.
- Yakubovich, I. 2009. *Sociolinguistics of the Luvian Language*. Leiden – Boston.
- Wallace, R. E. 2008. *Zikh Rasna. A Manual of the Etruscan Language and Inscriptions*. Ann Arbor – New York.
- Watkins, C. 2001. An Indo-European Linguistic Area and its Characteristics: Ancient Anatolia. Areal Diffusion as a Challenge to the Comparative Method? In: A. Y. Aikhenvald – R. M. W. Dixon (szerk.): *Areal Diffusion and Genetic Inheritance. Problems in Comparative Linguistics*. Oxford. 44-63.
- Wegner, I. 2000. *Einführung in die hurritische Sprache*. Wiesbaden.
- Wilhelm, G. 1989. *The Hurrians*. Warminster.
- Wilhelm, G. 1999. Kizzuwatna. *Der Neue Pauly* 6: col. 492-493.
- Wilhelm, G. 2008a. Hurrian. In: R. D. Woodard (szerk.): *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge. 81-104.
- Wilhelm, G. 2008b. Hurrians in the Kültepe texts. In: J. G. Dercksen (szerk.): *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*. OAAS 3. PIHANS CXI. Leiden. 181-194.

Simon Zsolt

MTA Nyelvtudományi Intézet

zsoltsimon@gmail.com

A szövegkoherencia tényezőiről boszorkányperekben: a referensfolytonosság kérdésköre

Varga Mónika

1. Bevezetés¹

A dolgozatban a koherencia grammatikai megvalósulási módjait vizsgálom boszorkányperek szövegeiben: az elsődleges célom tendenciák feltárása hosszabb tanúvallomás-részletek, illetőleg szerkezetileg szinonim kifejezések alapján. További problémafelvető kérdés, hogy milyen szervezőelveket állapíthatunk meg a vizsgált egymás mellett élő szerkezeti variánsokból, s hogy ezek az elvek, motivációk meghatározók-e a szövegtípusra nézve. A választott nyelvi anyag a „Magyarországi boszorkányperek 1586–1768” (Schram 1983, a továbbiakban Bosz.) és „A magyarországi boszorkányság forrásai” (Bessenyei 2000 a továbbiakban MBF.) című kiadásokból származik.

1.1. A vizsgálati szempontokról

A dolgozatban a koherencia a szöveg egységeit összetartó erőként, valamint szerkezeti és művelleti tényezőként értelmeződik (vö. Tolcsvai Nagy 2006: 157). A szövegértelem grammatikai összetevői különbözőképpen érvényesülhetnek az egyes szövegtípusokban. A koherenciát grammatikailag biztosító kapcsolóelemek – ilyenek a mellérendelő kötőszók, a névmási és lexikai koreferencia elemei, a zéró koreferencia, a névelők, az egyeztetés – gyakoriságának (egyenletes eloszlás, távolba hatás) műfaji kötöttségét a kései ómagyar korra vonatkozóan statisztikai módszerekkel igazolták (Károly 1995, Papp 1999). E megállapítások szerint az elbeszélő műfajokban a legjelöltebbek az esemény-összetevők és a kapcsolóelemek, ugyanakkor például az elmélkedések szövegeiben is erős a koherencia igénye, ezzel magyarázható bizonyos implicit kapcsolódási módok ritkább előfordulása (Papp 1999: 149). A középmagyar

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2014. *Nyelvelmélet és diakronia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 168–189.

¹ A dolgozat a 81189. számú OTKA-munkálat anyagait felhasználva készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a dolgozat első változatához fűzött megjegyzéseiket, tanácsaikat.

kortól kezdve pedig közvetlenebb rálátásunk lehet az alkotók társadalmi-kulturális háttérére, szándékaira, a megcélzott befogadói rétegre, így megpróbálhatunk következtetni bizonyos jelenségek gyakoriságának, előtérbe kerülésének okaira (egyes funkcionális variánsok pragmatikai háttéréről l. Haader 2004: 466).

A jelen dolgozatban tárgyalt kérdésekhez először tehát röviden áttekintem a boszorkányperек néhány meghatározó műfaji jellemzőjét. A tanúvallomások a peres eljárás investigációs időszakának dokumentumai. A kihallgatás során a tanúk olyan eseményeket idéztek fel, melyekkel megerősíthették vagy éppen cáfolhatták a vádakát, így az elmondottnak közvetlenül szerepe lehetett az ítélet szempontjából. A tárgyalás (Levata) folyamán ugyanis hivatkoztak a tanúvallomásokból nyert információkra (vö. Bosz. 1: 8–9). Lássunk erre példát²: 1653: „Ezen felől megh irt Boszorkanissaggall uadoltatott Szemelyek felől ualo *bizonisagok vallasi jobb reszint uilagossok léuén*, az mi penigh Narday Csordast illety, maga sem tagadgia goszoszsaghatt (!)” (Bosz. 2: 718). A tanúkihallgatást végző szolgabírók és esküdtek nagy hangsúlyt helyeztek a hitelességre, ennek szövegszerű nyomai a „*vallja meg igazan/igazán*” vagy a „*vallya meg a Fatens, és Lölkén el ne vigye*” típusú felszólítások. A tanúk az események mellett diskurzusrészleteket is felidéztek, ezzel pontosítva, hitelesítve vallomásaikat. Az elhangzottakat úgy kellett tehát rögzíteni, hogy időbeli és oksági szempontból is koherensek, értelmezhetők legyenek a későbbiekben – hozzátehetjük: akár a mindenkori befogadó számára is.

A tanúvallomások szövegét sűrűn átszövik a koherenciát biztosító grammatikai elemek, például az esemény-összetevőkre vonatkozó előre- és visszautalások, amelyek különféle mintázatokban valósulnak meg. Az elhangzottak rögzítése során elsősorban az az általános szervezőelv érvényesülhetett, amely szerint egy komplex tényállás két többé-kevésbé egyformán fontos egységként, a közös tartalom alapján rendeződik el, s világos kapcsolódással jelölődnek a közös tartalmi összetevők (szemben a tömörítés elvével, amikor két szorosan összekapcsolódó tényállás közül az egyik háttérbe kerül, tipikusan jelzői vagy határozói viszonyban integrálódik a tagmondatba, vö. Lehmann 1988: 218–9). Ezt mutatják meg az eseményfűzés és a kapcsolódási módok sokféleségét jelző rövid elemzések (2. pont).

A szövegek feldolgozása során az egyes információkra irányuló figyelem erőssége idővel csökken, ezért szükséges bizonyos esemény-összetevőket időnként valamilyen formában újraemlíteni (Tolcsvai Nagy 2001: 180–3, 194–7; Tolcsvai Nagy 2010: 32). A koreferencia azonos vonatkozást jelent, azaz a szövegen belül két vagy több nyelvi elem – inflexió, névmás, fogalmi szójelentésen alapuló kifejezés – viszonyát azzal összefüggésben, hogy

² A példákat a kötetek alapján betűhíven közlöm, a hivatkozás az évszám, a kötet- és az oldalszám alapján történik. Az éppen lényeges adatok *dőlttel* kiemelve szerepelnek; a [] szövegelőzményt, folytatást, illetőleg az értelmezést elősegítő kiegészítést jelöl.

rendszeresen ugyanazt a résztvevőt/entitást képezik le egy szövegben. A tematikus koherencia összetevői a referensfolytonosság, vagyis a résztvevők újraemlítésének módjai; az időbeli folytonosság, azaz az időviszonyok kifejezése határozóval, mellékmondatokkal; a térbeli folytonosság; valamint a cselekmény-mozzanatok egymáshoz kapcsolásának módjai, s hogy egyáltalán mi számít önálló cselekvésnek a szövegben (Givón 1990: 827). Ebben a dolgozatban főként a referensfolytonosság jellegzetes megvalósulásait tárgyalom. A tanúvallomások esetében – narratív szövegekről lévén szó – elsődleges az időbeli és oksági viszonyok követhetősége (a narratív megértésről l. Tátrai 2011: 173–4). Az eseménykapcsolódás és a tagmondatok viszonya között ikonikus viszony feltételezhető, azaz minél szorosabb két esemény/állapot között a szemantikai vagy pragmatikai kapcsolat, annál jobban integrálódnak azok a tagmondatok, amelyek kódolják (feldolgozzák, reprezentálják) ezeket (Givón 1990: 826).

Hipotézisem a fentiek értelmében – s a szövegek valamelyes előzetes ismeretéből³ adódóan – a következő: a tanúvallomásokban a referensfolytonosság az idő- és cselekményfolytonossághoz képest háttérbe kerül, sőt nem egy esetben értelemzavaróan implicitté válik. Ebből a szempontból – úgy tűnik – a szövegszerveződés szembemegy a szövegtípus egyik meghatározó jellemzőjével, a pontosságra, egyértelműségekre törekvéssel. A szereplők újraemlítési mintázatait a 3. és 4. pont elemzéseiben tárgyalom.

Az információk részletező vagy éppen tömörítő prezentálása és a tematikus koherencia kifejezőmódjai szövegtípusonként és a szerző szándékától függően különbségeket mutathatnak. A kései ómagyarban egy legenda szövegváltozatainak mondattani, szöveggrammatikai sajátosságaiból következtetni lehetett a szerzői szándék eltéréseire: ilyen a történet epizódokra tagolása; a lényegesebb szereplők kiemelése és ezáltal a figyelem fenntartása; a szereplők interakciójára vonatkozó részekben a megszólítások, gesztusok az előbeszéd hatását kelthették (Bakonyi 2008: 284–5, 288). Hozzá kell tennünk, hogy az ómagyar korból fennmaradt szövegekben – főként a kódexirodalomról szólva – erős volt a koherenciára való törekvés. Ezt mutatja (szövegenként eltérő módon és mértékben) a sok ismétlés, a pontos megnevezések, az ismertség és nem ismertség elkülönítése, az aktuálisan legfontosabb szereplő kiemelése (a főtéma kapcsán l. Gallasy 1992: 91–7). Az egyelőre nincs tisztázva, hogy a 17–18. századból fennmaradt boszorkánypere anyagban ez a törekvés hogyan érvényesül, milyen módon fejeződik ki. Felmerül még a korábbi forrásokkal összefüggésben a latin hatás erőssége és mértéke. Míg az ómagyar kor fordításokból álló irodalmában ez értelemszerűen közvetlenebb, kihat a

³ Az MTA Nyelvtudományi Intézetében jelenleg is zajló 81189. számú OTKA-munkálat résztvevőjeként lehetőségem adódott boszorkányperek feldolgozására – ez elsősorban a morfológiát és a szövegtagolást érinti, ugyanakkor ezek a gyakorlati feladatok ráirányítják a figyelmet tágabb szöveggrammatikai kérdéskörökre is (Morfológiailag elemzett adatbázis az 1772 előtti magánéleti nyelvhasználat köréből; <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/projektbemutato.pdf>).

szövegalkotásra, addig a jelenleg vizsgált szövegtípusban közvetettebb lehetett a latin minta, amely inkább a formulákat, a szókincset érinthette, ugyanis a tanúvallomásokat a vizsgált időszakban már általában anyanyelven jegyezték le.

A perszövegnek ezen fajtája a regiszter szempontjából is figyelmet érdemel. A tanúvallomások legalább részben felidézik a korabeli nyelvhasználat jellegzetességeit, merítenek a korszak beszélt nyelvéből, noha a lejegyzők/fogalmazók, sőt talán a másolók is mindig alakítottak valamennyit a szövegeken a rögzítés folyamatában (éppen ezért a szerzői szándék kérdésköre sem problémamentes). A későbbi befogadó számára ezek a beavatkozások nem mindig egyértelműen azonosíthatók, s nem is feltételezhetünk ebből a szempontból egységes gyakorlatot a fogalmazók között. Egy sajátosságosan kevert regiszter jellemzi tehát a tanúvallomásokat, amely – Pusztai Ferenc kifejezésével élve – írott-beszélt nyelvváltozatként értelmezhető (vö. Pusztai 1999: 381).

1.2. A vizsgált nyelvi anyag és az elméleti kiindulópontok

A referensfolytonosságot és az eseménykapcsolódás módjait perszövegekben, tanúvallomásokban vizsgáltam (a dolgozatban a *perszöveg* és a *tanúvallomás* kifejezéseket szinonimaként használok). Ez a szövegtípus azért is alkalmas a szövegtani vizsgálódásokra, mert jól leírható sémája van. Első megközelítésben (l. Tolcsvai Nagy 2001: 61) a következőket mondhatjuk. A tanúvallomások az „előzetes tudományvétel” dokumentumai (Kállay 1985: 121), ennek megfelelően másféle megformálás jellemzi őket, mint például a per során elhangzó védő- és vádbeszédeket. A tanúkihallgatás szövegeit szinte mindig keretbe foglalják a kérdőpontok, más néven a punktumok. Ezek a kérdések különböző részletességűek lehetnek, a peranyagok egy részében 2-3 általános pont vonatkozik a boszorkánysággal vádolt személy addigi (gyanús) viselkedésére, ez szabadabban kitölthető vallomásokat eredményezett. Más szövegekben viszont részletesebb kérdőpontokat találunk, ezek egy része konkrét eseményekre is vonatkozhatott, s előzetes ismeretek nyomán fogalmazódott meg (például feljelentések alapján, vö. Bosz. 1: 9). A kérdésekből, elbeszélendő eseményekből keret alakul ki, amelyben azonosíthatók a szereplők, és amelyben értelmeződnek a felidézett történések (ez az eseményekkel kapcsolatos dinamikus séma, forgatókönyv, vö. Tátrai 2011: 53–5). Ez a keret nem zárt; egyrészt nem megjósolható, hogy melyik esemény hányszor és milyen részletességgel hangzik el, másrészt a tanúk új információkkal is kiegészíthetik beszámolóikat. Erre utalnak a következő punktumok: „Ezekén kívül tudgyae a Tanu, hogy mégh másoknak is az emlétett Tott Ilona ártot volna?” (Bosz. 2: 101); vagy: „Más gonosz életét s feslett erkölczét tudgyae Pénteknének” (Bosz. 2: 467); „Más egyéb feslett, és gonosz életirülis mit tud, hallott, vagy tapasztalt aztis számlállya elől?” (Bosz. 2: 534). Kötelezően szerepel viszont a vallomások különféle pontjain, hogy mennyire közvetlenek a tanú tapasztalatai a szóban forgó történésről: átélte, látta, másoktól hallotta. Ezek a kérdések mindig szerepelnek a punktumokban, ez megegyezik a korszakra jellemző általános bíraskodási, kikérdezési gyakorlattal (vö. Eckhardt

1954: 45–7; Kállay 1985: 127). Ezeket a tagmondatokat azonban fontos módszertanilag elkülöníteni a lényegi történetmondástól. A kérdőpontok azért is lényegesek számunkra, mert egyrészt a szöveg tagolása által a későbbi befogadó számára is segítik a megértést, másrészt kialakítható belőlük az adott kihallgatás szituációs kontextusa. A kontextus ugyanis tágabban értelmeződik a pusztá szöveggörnyezetnél: a szituációra és a megnyilatkozások témájára vonatkozó ismeretekből kialakuló, s – amint látni fogjuk – folyamatosan újraalakuló viszonyrendszernek tekintjük (vö. Tátrai 2011: 51, 63–4).

A perszövegek felépítésüket tekintve nem egységesek, három csoportjuk különíthető el módszertanilag, nem minden esetben éles határokkal. Az első csoportba tartoznak a tanúvallomások kivonatai: ezek rövid összefoglalók, a vád szempontjából közvetlenül releváns eseményekre koncentrálnak, nem lényeges, hány tanútól származnak az információk. A második típus megnevezett tanúk részletes vallomásaiból áll, ezek kérdőpontok alapján szerveződnek. Érdemes harmadik csoportként feltüntetni a vádlott kihallgatásának lejegyzett változatát, amely különbözőképpen valósulhat meg a rövid kérdés–rövid válasz típusú fordulókbl álló vallomásoktól a hosszabb történetmondásig. A források egy részéből következtethetünk a lejegyzések fajtáira. Az MBF. gyűjteményben megkülönböztetik a tisztázatot, a fogalmazványt, valamint az egykorú és későbbi másolatokat is.

A vizsgált anyagra rátérve: mintegy negyvenezer betűhelynyi szöveget dolgoztam fel; a legkorábbi 1677-ből, a legkésőbbi 1755-ből származik (Bosz.), emellett szerepel egy-egy szöveg 1670-ből és 1743-ból (MBF.). A választás oka a következő. A jelen dolgozatban felhasznált kiadások (Bosz. 1–3.; MBF 1–4.) nem tartalmazznak részletesebb tanúvallomást is tartalmazó magyar nyelvű szövegeket a 16. századból (inkább csak az ítéletre vonatkozó egymondatos utalásokat). A kötetek alapján boszorkányság vádjához köthető tanúvallomás abból az időszakból latin vagy német nyelven maradt fenn. A 17. századból jobbra a kihallgatások kivonatai szerepelnek az anyaggyűjtésre kiválasztott forrásanyagban, a század végéről ugyanakkor már tartalmazznak néhány hosszabb, tanúvallomásokat is magukban foglaló szöveget. Egyelőre tehát a 17. század végi, illetőleg a 18. századi szövegek a legalkalmasabbak a vizsgálatra.

A dolgozatban nem egyetlen rövidebb időszakból vagy egy területről származó anyagot vizsgáltam. A téma első megközelítésében érzékletes, jellegzetes példákön keresztül mutatom be a felvetődő kérdéseket, problémákat, eseteket. Dolgozatom célja ezúttal főként az, hogy az elemzések során olyan tendenciákra irányítsam a figyelmet, amelyek a későbbiekben vizsgálati szempontokká válhatnak. Az itt tárgyalt összefüggések, tapasztalatok a szövegtípuson belül maradva nagyobb terjedelmű, más szempontok szerint összeállított korpuszon is megvizsgálhatók és megvizsgálandók.

A – szintézisre törekvő – nyelvtörténeti kutatás első lépése a változás tényének megállapítása, a változási folyamatot bizonyító tényanyag összeállítása és kritikai felülvizsgálata. Ennek a fázisnak egyenértékű megfelelője a szinkrón vizsgálatban nincs (Herman 2001: 392). Bizonyos változások, folyamatok pusztá

létének bizonyítását is adatgyűjtési és adatigazolási feladatok előzik meg, melyek elméleti szempontból sem semleges döntésekből állnak (kezdvé az írott alakváltozatok azonosításától és értelmezésétől a több szempontú összehasonlításokig, vö. Herman 2001: 392–4). Hozzátehetjük, hogy az esetjellegű munkákhoz is elengedhetetlen egy-egy korszak (vagy kisebb időszak) nyelvi tényeinek rendszerező feltárása – sőt ahhoz is, hogy egyáltalán problémákat vethessünk fel történeti anyagból kiindulva. A változási folyamatok megállapítása előtt elsőként a kiválasztott időszakra jellemző rendszerszerű összefüggéseket kell kitapintani a szövegekből, hiszen a mai kompetenciából ezek nem hozzáférhetők. Fontos továbbá a különböző műfajú szövegek szerinti vizsgálat, a választási lehetőségeket ugyanis a grammatikai rendszer nyitja meg, egy-egy variáns előtérbe kerülése azonban szövegtípusokban, a – történeti szövegek esetében szükségszerűen tágra értelmezett – beszédhelyzet függvényében értelmezhető (Haader 2004: 465).

A tematikus koherencia összetevőinek működése, kifejtett és kifejtetlen volta a részletesen elbeszélte eseményeket tartalmazó tanúvallomások anyagában figyelhető meg. Emellett a szövegtani vizsgálatok számára ideális a perszövegek azon jellemzője, hogy ugyanaz az esemény megjelenhet több tanú vallomásaiban, tanú és a boszorkánysággal vádolt személy kihallgatásában, vagy éppen tanúvallomásban és összefoglaló szövegben is. Az ilyen megnyilatkozás-részletek összevetése a grammatikai szinonímia szempontjából lehet tanulságos. A mondattani értelemben szinonim szerkezetek lényegében azonos tartalmat fejeznek ki, jelentésükben és a megformálás módjában azonban különböznek egymástól. Előfordul, hogy az egyik változat csupán nyomatékosabban jeleníti meg a mondanivalót (vagy annak egy részét). Nagyobb az eltérés akkor, ha például egy szerkezet komplex jelentéséből az egyik összetevő egy másik szerkezetben kiemeltté, egyértelművé válik, vagy ha az egyik kifejezőmód implicit tartalmát egy szinonim konstrukció explicitté teszi (Dömötör 2003: 448–9). A nyelvhasználónak tehát több variáns áll a rendelkezésére, ezekkel eltérő módokon írható le (konstruálható meg) egy jelenet: a különböző nyelvi egységek, kifejezések ugyanis más-más módon szelektálnak a megjeleníteni kívánt fogalmi tartalomból (Tolcsvai Nagy 2010: 30–2). A grammatikai/funkcionális variánsok közötti választást több tényező alakítja: ilyen egy nyelvi elem specifikus vagy sematikus volta, azaz hogy lexikai kifejezés vagy toldalék fejezi-e ki az aktuális dolgot, tulajdonságot, viszonyt. Befolyásolja az egyes változatok előnyben részesítését az is, hogy éppen mire irányul a figyelem, mi kerül aktuálisan előtérbe, mi marad a háttérben, hogyan kerül be egy új elem a történetmondásba/diskurzusba (Langacker 2008: 55–60, Tolcsvai Nagy 2010: 30–5). Szerepe lehet a nézőpontnak, elsősorban annak, hogy honnan, milyen kiindulópontból, kinek a tudatán keresztül látatjuk az eseményeket, ki felelős az információért (a tudatosság szubjektumáról bővebben l. Tolcsvai Nagy 2001: 126; Tátrai 2011: 34–5, 71). A figyelem irányításához és annak követéséhez folyamatosan és szükségszerűen módosulnak a befogadó kontextusra vonatkozó ismeretei (beleértve a vélekedéseket is), azaz a szituációról és a témáról való

tudás nem előre adott és nem objektív, hanem folyamatosan jön létre a feldolgozás során (ez a folyamat a kontextualizáció, vö. Tátrai 2011: 63–7).

A továbbiakban a fenti szempontok figyelembevételével mutatok be néhány tanúvallomás-részletet arra nézve, hogy milyen megformálás jellemzi a szövegtípust az események elrendezése, valamint az idő- és a cselekmény-folytonosság szempontjából.

2. A tematikus koherencia két tényezőjéről

A referensfolytonosság elemzése előtt áttekintem az időviszonyokra és a cselekvések láncolatára vonatkozó eddigi megfigyeléseket, összefüggéseket, hiszen a szereplők újraemlítésének módjai és azok részletező vagy kifejtetlen volta ezekhez képest értelmezhető. Ezúttal néhány rövidebb szövegrészlet elemzésével érzékeltetem az időviszonyok kifejezésének jellemző megvalósulásait.

2.1. Az időfolytonosság tendenciáiról

A feldolgozott anyag alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az időbeli folytonosság aspektusai világosan, változatos megformálással fejeződnek ki a perszövegekben. Jellemző tulajdonsága a tanúvallomásoknak (akár a természetes történetmondásból merítve), hogy a megnyilatkozók által fontosnak tartott eseményt egy háttércselekvéshez/történéshez képest értelmezik. Az egyidejűség kifejezése általában alárendelő viszonytal történik; gyakran irányul a figyelem a mellékmondatra azáltal, hogy a főmondatba ékelődik, így az abban jelölt tartalmat előbb ismerjük meg. Lássunk példát érintkező egyidejűségekre: 1742: „*es midõn* az szoba ajtot föll nitotta, tehát *akkor* egy nagy hoszu farku szürke macska [ti. Hegedüs Andrásné] ment ki az könyhábul(!)” (Bosz. 2: 165); 1739: „s Gémesné fölis ugrott ugyan az Fatensnek ottan az Lovára, de *mihelyst* az fatens fekvésébül föl kelt s hozaja csapott volna Gemesnéhez az Kardal, *azonnal* el tűntek” (Bosz. 1: 254). A kapcsolóelemek és az elrendezés alapján ez egy integrált szerkesztésmódnak tekinthető, arra következtethetünk belőle, hogy szemantikailag egyformán fontos eseményeket dolgoz fel. Tágabban értelmezett egyidejűségként fogható fel az a kapcsolódási mód, amikor általában egy rövid, pillanatnyi esemény egy tartósabb folyamattal kerül viszonyba, annak egy szakaszával érintkezve, s a történések sorából kiemelve azt: 1743: „és fenyegetése után csak hirtelen betegségben esék, *es midõn* fekütt volna egyynihány nap e fatenset hozá *hivata*” (Bosz. 1: 550). Az előre kerülő mellékmondat felfüggeszti a lineáris feldolgozást, ugyanakkor visszautal a diskurzus korábbi szakaszára, összekötve azt az éppen lényeges eseményekkel.

Az időbeli folytonosság másik aspektusa komplexebb, ugyanis a szövegtípusban gyakran fordul elő bizonyos visszatérő egymásra következők, például a boszorkány fenyegetését többé-kevésbé közvetlenül követő megbetegedés/kárvallás vagy a tanú fenyegetése utáni gyógyulás. A két esemény között a tanúk oksági kapcsolatot feltételeznek, időnként implicit módon, máskor kimondva ezt a vélekedésüket: 1716: „az fatens azon kérésére adott

hordó repát edgj főzetnit neki; ezen dolog estve felé lévén immár következő éczakára nagy erőben *kezdet fájni az fatens lába, azért hogj almát nem adott néki*” (Bosz. 1: 171). Az utóbbi példában feltűnően jelöltek az egymásutániságot kifejező elemek (igeneves tagmondat, partikula, határozó); ez a fajta nyomaték szintén magában foglalja az oksági összefüggést.

A tanúvallomások változatosságot mutatnak az időbeli egymásra következős kifejezésében. Az egyik lehetőség a felsorolás, ekkor az elrendezés, a tagmondatok sorrendje jelzi a viszonyokat: 1734: „asztalt *teritettek* fényes tálban nem cserép tálban *tálaltanak*, kerék rendben *ültenek*, s *ettenek*, s *ittanak*, egy akós hordóval *hordták* a bort” (Bosz. 1: 247). Van időviszonyt jelölő funkciója az áljelzői alárendelésnek is; ez komplex jelölésnek számít, ugyanis ilyenkor helyváltoztatás vagy az egyik szereplő is lehet aktuálisan a figyelem előterében: 1709: „a fatens maga is Deme Janos Urammal egjüt lattak valamely füstöt *az Erdőben az holotis* Szikszai Kovacs szenet egetven *mennek hozzája kiis* hasonlóképpen referalta mondvan” (Bosz. 1: 146). Két esemény egymásutániságát egy tagmondaton belül kifejezheti határozói igenév, az igelakhoz viszonyítva előidejű határozóként: 1722: „hogj Balogh Ilona midőn gyugyította volna, adot neki egy darab málét, [...] és *megh evén vérel hánta ki*” (Bosz. 1: 93). Meghatározóbb azonban a két vagy több tagmondatot összefűző kapcsolatos mellérendelés szerepe: 1739: „kiis az Fatenst üstökénél fogvást fekvéséből *föl rantotta, annakutanna* Kantart *huzván* fejében, *azonnal* csigás szerszámmal *föl nyergelt* sárga szörü Paripával [*paripává*] *valtoztatta*” (Bosz. 1: 253).

Az időbeli egymásra következős megkonstruálásakor az állítmány nemcsak igei lehet, hanem – a szövegszerveződés bizonyos jellegzetességeiből adódóan, mint például a mellérendelő kapcsolódás vagy a koreferencia – határozói igenévi is (a határozói igenévi állítmányról bővebben Velcsovne 1981, Horváth 1991; boszorkányperes anyagon Varga 2013, 2014). Lássunk egy példát a konstruálás különböző, funkcionálisan szinonim eseteire. A határozói igenévben jelölt cselekvés a következő tagmondatban teljes újraemlítéssel szerepel (ekkor már statikusan, dologszerűen reprezentálva), és időviszonyítás kapcsolódik hozzá: 1715: „fönt *megh irt* Balogh Ilona azon Leánkának az válát *megh tapogatván, tapogatáso után* nagyot dagat az válla” (Bosz. 1: 91). Egy másik tanú vallomásában ugyanez a két esemény mellérendelő kötőszóval kapcsolódik össze: 1715: „az leánkának az vállát *megh tapogatta és mingyárt azon éjel* az vállo nagyot dagad” (Bosz. 1: 92). Mindkét részletben kifejtettek az időviszonyok, hangsúlyozódik a közvetlen tapasztalat, s hogy oksági összefüggést vélnek felfedezni a tanúk.

A résztvevői kiindulópontok sajátságos keveredésének hatása lehet az időfolytonosságra. Bizonyos esetekben ugyanis egyszerre van jelen a rögzített szövegben kétféle időbeli tapasztalat, a fogalmazóé, illetőleg a közösség tagjaié: 1677: „Hallotta aztis *megh holt Feleséghe szaiából*” (Bosz. 1: 378); 1732: „az után *néhay Vajda Miklost házára küldötte e Fatens Hajdu Jankonak* hogy bocsásson *megh neki melynek felelt Hajdu Janko* ugy tanul az” (Bosz. 2: 577–8); 1732: „Azonban füleivel hallotta a midőn *szegény megh holt Vajda Miklos*

fenyegette az öcséjért Vajda Jankot hogy megh égeteti” (Bosz. 2: 578). Ez egy összetett és tömör (általában jelzős szerkezettel kifejezett) megformálás, amely a kihallgatás jelenéből indul ki. Ilyenkor a már fennálló helyzetet, állapotot mintegy visszavetítik az éppen elbeszélte történések idejére, noha akkor még ez a helyzet/tényállás nem volt érvényes. Ez a kevert szerkesztésmód a tárgyalást majdan lefolytató személyek számára segíthette a megértést, az ő ismereteikhez alakítva a történet bizonyos tényezőit. Más műfajú írásokban ezt a kettősséget például bizonyos igeidők használata (főként régmúlt a *-t*, *-tt* jeles múlthoz képest)⁴ oldhatta fel, vagy éppen határozók jelölhették a két esemény közti időbeli távolságot.

2.2. A cselekményfolytonosságról

A tematikus koherencia másik összetevője arra vonatkozik, hogy mi számít a történetmondásban önálló cselekvésnek. A felidézett beszéd és az érzékelést, mentális folyamatokat kifejező igék előfordulása azt mutatja meg, hogy tényszerűen, prezentatív szerkesztéssel kerülnek-e új információk a történetmondásba, vagy a szereplőkön keresztül, perceptív tudomásulvétellel ismeri meg azokat a befogadó (Bakonyi 2008: 285–7). A tanúvallomásokban gyakori az idézet, a közlések pedig többnyire önálló eseményként konstruálódnak meg. Ezek az idézett megnyilatkozások gyakran anaforikus elemekkel emelődnek ki, reflektálva az elhangzottakra, s beszélőváltást vagy egyéb reakciót jelezve: 1709: „*kerdven a fatens tüle* ki vagj *arra felel*, én vagiok *kérdi tüle a fatens* mit keressz itt *arra mond Toth Janosne* a borjumat keresem, *mond a fatens neki* hogj gondolod meg hogi ily telnek idejen maga szenajara rekesztene valaki a te borjudat” (Bosz. 1: 147); 1754: „*melyre* a Tanú felesége: Jaj Lelkem Jutka Aszony hiszem maga tudgya kend, hogy bizony nem vehetem még én le a követ, hadgya kend itt a Csuprott, majd ha az Leánka haza jön (értvén a szolgálóját) le veszi a követ, mingyárt küldök kennek; *Ezen szókra Zainé meg haragudván* kapta a Csuporját, *dúlva fúlva* el ment onnan” (Bosz. 1: 423). Az idézetekre vonatkozó anaforák biztosítják a tagolást, elkülönítve a narratív részeket az idézett beszédetől az írott szövegben, hiszen ezek a központosítást tekintve gyakran nem különülnek el (legalábbis a korpusz egy részében: az MBF. kiadásokban ugyanis a helyesírás mellett a központosítást is átalakították a mai szabályszerűségekhez közelítve). A párbeszéd egyes fordulatait elkülönítő anaforák az élőbeszédben is jellemzők lehetnek (vö. az idézet utáni „*Mire ő*” típusú folytatás; vagy épp a hallgató továbbvivő kérdése: „*Erre te?*”), így ez a fajta részletezés több kommunikációs forrásból is motivált lehet.

⁴ Például Károlyi Sándor önéletírásában: 1688: „Kire nézve (Károlyban praesidium lévén, kit az *szegény atyám* Várad megvétele után *szerezett vala* belé) Ocsva-Apátiban *mentem*”. A részlet forrása: Gróf Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei. Kiadta: Szalay László. Heckenast Gusztáv, Pest, 1865: 25.

Az érzékelés és a megértés legtöbbször szintén folyamatként jelenik meg: a tapasztalat mint az információ forrása lényeges a hitelesség szempontjából. Ez a kérdőpontokban hangsúlyos, s a lejegyzések kitérhetnek rá: 1711: „*Testi Szemeivel látta* volna Kovács Ferencznét a magha háza előtt Anya szült mezételen állanyi azután föl vette maghát s ell repült” (Bosz. 1. 495). 1713: „és hogy nem álmotta hanem naturaliter *testi szemeivel látta*” (Bosz. 1: 454). Ezek a megjegyzések az egyes tanúkat mintegy megbízható forrásként tüntetik fel. A boszorkány kijelentéseire vonatkozóan is találunk reflexiókat, felidézve a tanú szubjektív érzéseit, indulatait: 1714: „*Felelt arra*: Ugyis tudom, nem megyek én soha Menyországba, régen Pokolba vagyok én! *ezen el hiült a fatens*” (Bosz. 1: 503); 1754: „erre Másasne így szolla reája s hozzaja: No várj reá *ezen szavaira a Fatens mindgyárt el ijedett*” (Bosz. 1: 305). Előfordul, hogy képet kapunk a megismerés mozzanatairól; ez élményszerűbb hatást kelt, mint a tényszerű, tömör prezentálás: 1740: „a Fatens sötét hajnalban az Aranyági szőlőjében menván, a Kis Tóparton *látta*, hogy egy kis sár álláson *valami fehérlik*, a Fatens arra *közelgetvén látta* hogy ottan *Ludverőné fehérlett*” (Bosz. 1: 261).

A történetmondás tehát ebből a szempontból is viszonyít: általában nem pusztán tényszerű felsorolást látunk, hanem megtörtént és a tanúk által szubjektíven feldolgozott események sorát jelenítik meg a szövegek. Mind az idő-, mind pedig a cselekményfolytonosság explicit; előfordulnak tömörítések (igeneves szerkezet, kettős vonatkozás), de jellemzőbbek a több tagmondatot közös tartalom alapján elrendező megoldások. A részletező szerkesztésmód a tanú mint a tudatosság szubjektumának erős jelenlétére utalhat. Az időviszonyok hangsúlyos jelöltsége pedig gyakran az oksági kapcsolatok feltételezését is magában foglalja. Jelen dolgozatban csupán jelzésszerűen mutattam rá az egyes viszonyok megformálási lehetőségeire, s a kapcsolódás világos voltára. Az idő- és cselekményfolytonosság vizsgálata természetesen további kutatásokat igényel, hosszabb szövegrészekben is részletesen bemutatva az eseményfűzés módjait.

3. A referensfolytonosság és az azonosítás kérdésköre

Dolgozatom hipotézise arra irányult, hogy a tanúvallomásokban a történetek szereplőinek újraemlítése és azonosíthatósága háttérbe kerülhet az időviszonyok és a cselekmény folytonosságához képest. Ez annak tükrében kaphat jelentőséget, hogy olykor nagyon is fontossá válhat, hogy egy-egy bizonyos cselekvés, megnyilatkozás kihez köthető. Ezt mutatja a következő két példa, ahol ugyanaz a párbeszéd jelenet idéződik fel két különböző forrásból: 1739: „hallotta ezen panaszkodó szokot: *tudniaillik Sirmik Pistanétul*; én azt az én Uramot bizony nem igen szerethetem, bár csak el veszne az nyakamról, melyre feleli *Szőkéne az Menyecske*nek hiszem bizony ha te akarod én mingyarast el veszttem melyre *az Menyecske* csak vállat vonított” (Bosz. 1: 250). Az előző tanúvallomásban *menyecskéként* említett résztvevő a második részletben tanúként, *fatensként* szerepel: 1739: „mondotta ezen szokkal *az Fatensnek*: Ugy

hallom nem szeretted az Uradot, azért ha reá allasz, én bizony mingyarst el veszttem, *mellyre feleli az Fatens*; nem akarom biz én, mert én szeretem, *kire Szőkéné* csak vállat vonítot” (Bosz. 1: 251). Mindkét részletben explicit módon jelennek meg a résztvevők, világosan azonosítható, hogy ki mit mond és tesz ebben a jelenetben. Azonban a két szövegrészlet eseményei nem teljesen feleltethetők meg egymásnak. A vállvonás más-más személyhez kötődik a két elbeszélésben, más-más jelentéssel. A boszorkánysággal vádolt személy ajánlata egyezik, az azt követő válasz azonban nagyon is eltérő: az egyik felfogható elfogadásként, a másik viszont csak elutasításként értelmezhető. Az első tanú szerint ráadásul a menyecskétől származik a férjére vonatkozó megjegyzés (ezt tekinti kérdésnek a boszorkány), ezzel szemben a másik tanú szerint ezt Szőkéné veti fel (pletykák alapján). A kihallgatáskor elmondott történetek alapján tehát a boszorkánysággal vádolt személyen kívül mások is gyanúba kerülhettek – olykor erre kérdőpont is vonatkozik. Alapvetően célszerű volt az elhangzottak rögzítése során, hogy könnyen azonosíthatók legyenek az egyes cselekvések alanyai. Ez a tényező azonban önmagában nem cáfolja a hipotézist.

A résztvevők említésének és újraemlítésének esetei előtt áttekintem, hogy milyen módon nevezik meg a különféle szereplőket a tanúvallomásokban. A boszorkánysággal vádolt személy többféleképpen is szerepelhet a szövegekben, részben attól függően, hogy a fogalmazó vagy a tanú nézőpontja érvényesül (azaz ki képviseli a tudatosság szubjektumát, vö. Tátrai 2011: 34–5). Előfordul, hogy következetesen teljes névvel említik, például *Kiskori Kató*, *Ecsery Anna*; többféle néven is lehet ismeretes az adott személy, beleértve a ragadványneveket: *Sánta aliter Vadász Dori*. Nem ritka a körülírással való említés: *a fekete szoknyás asszony*; *gyevi Fekete Asszony* (a kérdésekben Szöllősy Sára); *Vamosi asszonyok*. Mivel a közösségben használt nevekről van szó, az utóbbi két típusban a tanú kiindulópontja érvényesül. A perszövegek típusa szerint is különbözhet az említés. Egy kivonatban végig körülírással megoldást találunk: 1743: „mindhogy gyanúsága ezen boszorkány asszonyra volt,” és „Kinek izenetére felelt ezen boszorkány asszony” (MBF. 2: 488). A tanúnál ugyanez a vádlott névvel szerepel, nyilván a közösségi tapasztalatnak megfelelően (társítva a lejegyzői reflexióval): 1743: „mivel teljes gyanúsága megírt Verbánné ellen volt” és „Melyre említett Verbánné feleletül adta” (MBF. 2: 491). A tanúvallomásokban is megjelenhet hivatalosabb megnevezés is, ilyen a *deutruban/kérdésben specifikált* vagy *deutrális* személy. Keveredhet továbbá a név és a körülírás. Ahogy arról az időfolytonosság kapcsán már volt szó, a jogi személyek és a tanú kiindulópontja – illetőleg a kihallgatás és a történetmondás időviszonya – összemosódhat, amikor az elbeszélt eseményekben is *rab* személy, vagy például *vason levő Bán Györgyné* szerepel (noha a történet idején nem voltak még rabok és vason állók). A gyanúsításból adódó megnevezés az egyenes idézetek alapján az élőbeszédben sem ismeretlen: 1709: „kerdi Komaromi Györgyöt, hova lőnek [’lettek’] azok a boszorkanyok” (Bosz. 1: 146). A tanúkihallgatás aktuális megnyilatkozájának megnevezései a *tanú*, *fatens* és ennek különböző határozottsági változatai (kaphat palatális és veláris névelőt, de

előfordul névelő nélkül is, illetőleg mint *fatens uram* vagy *fatens asszony*). Ez egyértelműen fogalmazói megoldás, ugyanis vannak egyes szám első személyű lejegyzések, s az sem példátlan, hogy a harmadik személyű vallomás átvált első személyűbe.

Előfordul, hogy bizonyos szereplők név helyett referenciapont-szerkezettel azaz következetesen a tanún keresztül (vagy más fontos résztvevőhöz kapcsolva) azonosíthatók a szövegekben (a referenciapont-szerkezet működéséről l. Tolcsvai Nagy 2010: 73–7). Például: 1741: „Többi között *Fatens férje* halászo vizrül haza igyekezvén s Madocsay kender Földekhez érvén, Fejér Ilonais *fatens férjét* követvén, kender földek sövényeinél mind az által *fatens férjétől* el maradván” (Bosz. 2: 499). Megjelennek továbbá az *értvén* kezdetű magyarázó szerkezetek: 1748: „mondá: majd le hordom a szajha boszorkányt, *értvén* Horváth Istvánnét”; 1757: „bizony féltem ezeket a Gyermekeket (*értvén* gyermekeit)”; 1754: „majd ha az Leánka haza jön (*értvén* a szolgálóját)”. Az utóbbi két megoldás elősegíti a későbbi befogadók számára egyes szereplők azonosítását, az azonban nem egyértelmű, hogy a tanú vagy a fogalmazó kifejtési szándéka érvényesül ezekben a tendenciákban, hiszen a természetes történetmondásban is motivált lehet az ilyesfajta részletezés.

A továbbiakban amellet érvelek – a hipotézist immár valamelyest árnyalva –, hogy a referensfolytonosság skaláris természetű összetevője a koherenciának. Egyrészt összevethető tanúvallomás-részletek, másrészt hosszabb történetmondásból származó példák alapján tárgyalom a szereplők azonosításának különböző eseteit: milyen szövegszerveződési jellemzők mellett okoz a kifejtetlenség nehézséget a megértésben; mikor áttekinthetők a szereplői viszonyok; milyen körülmények között bizonyulhat az újraemlítés túlságosan részletezőnek.

3.1. Implicit alanyváltások, összevethető szövegrészek

A tanúvallomásokban nem ritka jelenség, hogy több szereplő egyidejűleg egyes szám harmadik személyben szerepel. A következő rövid epizódban az első megnevezések után zéró + inflexió (fogalmi értelemben: sematikus) utalások vonatkoznak a jelenet két szereplőjére: 1709: „Ennek előtte mint egj három vagi negj esztendővel szolgálja leven a *fatens* Toth Janosnenak, mint egj egj hetig az idők alat három ettzakan mint a lovat *meg nyergelte*, kantart vetven a fejiben *oda jart* rajta *nyargalodzt* rajta” (Bosz. 1: 150). Ebből a szövegrészletből arra következtethetünk, hogy minden cselekvés a tanúhoz köthető. Ha azonban vannak ismereteink a szituációra nézve, például tudjuk, hogy éppen ki a vádlott, az egyértelművé teszi az azonosítást. Az alanyváltás ebben a megnyilatkozásban implicit módon történik, a tanú pedig – az első értelmezéshez képest épp ellenkezőleg – elszenvédője a cselekvéseknek. A teljesebb szöveg ismerete megerősíti ezt a vélekedésünket: ez az esemény az ítélet előtt is megtalálható a vádpontok között utalásszerűen, ezúttal világos megnevezésekkel: 1709: „Ivan Tamast *kantarozvan meg nyergelven Toth Janosne* gjakran rajta *nyargalodzt*”

(Bosz. 1: 153). A tanúvallomás-részlet kétértelműsége egy olyan megformálási sajátosságból adódik, amely a fogalmazóhoz köthető: ha a tanú egyes szám első személyben szerepelne, akkor az egyeztetés által egyértelműek lennének a viszonyok.

Egyes szám első személyben lejegyzett tanúvallomásban sem példátlan az ilyen típusú kifejtetlenség; ekkor viszont nem feltétlenül a fogalmazóra kell gyanakodnunk. A következő részletben két ponton problémás az azonosítás: 1670: „Engem osztán megfenyegete, hogy meg vertem hogy bizony megbánom, a mellettem szolgáló másik *szász leány* meghallván, hogy engemet megfenyegete, egy marok söt *vete a nyakába* mondá nekem: – ne bánd, mert bizony nem árthat immáron. Akkor *elmene onnét*” (MBF. 2: 48). Az első kétértelműség, vagyis az, hogy kinek a nyakába veti a szász lány a söt – hiszen a magáéba is vethetné valamiféle babonához köthetően –, a következő vallomás olvasásakor tisztázódik: 1670: „*én* meg egy marok söt vetek *utánna*.” (MBF. 2: 49). Ebből a részletből azt is megtudhatjuk, hogy a boszorkány „mene el akkor onnét”, tehát ismét jelöletlen alanyváltásról beszélhetünk. Noha egyik tanúvallomás-részletben sem a kérdéses mozzanatok vannak a figyelem előterében, mindenesetre az implicit jelleg fennakadásokat okoz az eseménysor egyes pontjainak megértésében. Ez a fajta kifejtetlenség azonban a természetes történetmondás velejárója is lehet.

A következő részletben szintén egy olyan megformálással találkozunk, amely nem feltétlenül a fogalmazói gyakorlathoz köthető. Ezúttal viszont lényeges lenne az azonosítás. Az első tagmondat az információ forrására vonatkozik, a tényleges történetmondás a második tagmondatból kezdődik: 1732: „hallotta [ti. a tanú] a holt felől beszéllenyi Király Ferencznétül hogy bizonyos szántó földön *öszve veszvén* Vajda Jankóval *Király Ádám, s megh fenyegette*, s megh is *mondotta* hogy többet nem fogh abban szántanyí, a minthogy mell nyavala töresben esven azontul *a nagy egészséges Ember* három hét alatt megh is holt” (Bosz. 2: 575). A második tagmondat alanya – határozói igenévi állítmányról lévén szó – a koreferencia által azonosítható. A tagmondatok mellérendelő kapcsolódása alapján úgy tűnik, hogy a következő két tagmondat cselekvő alanya ugyanaz a Király Ádám, a megbetegedés elszenvedője pedig Vajda Jankó. Ezt a benyomást folytatásban szereplő körülírással újraemlítés („*a nagy egészséges Ember*”) sem cáfolja. Ha azonban a szituációs kontextust ismerjük, s tudjuk, hogy Vajda Jankó a per vádlottja, akkor arra kell következtetnünk, hogy újra kell értelmeznünk a fent idézett megnyilatkozást. Ismét egy implicit alanyváltást kell felismernünk. A megfenyegetés és a mondás ezek szerint Vajda Jankó cselekvései közé tartozik, s Király Ádám az, aki nyavalyatörésbe esik. Ez az esemény szintén elhangzik más tanú beszámolójában is, ahol egyértelműek a szereplői viszonyok: 1732: „e Fatensnek testvér öcsével *Király Ádammall* öszvő szollalkozván megh fenyegette, mondván várj csak megh bánkoszol ezért, csak hamar mindgyárt panaszolkodott *emlégett Kirally Adam* hogy ő néki mind inai el szakadtak és el erőtlenedtek” (Bosz. 2: 577). Az összevethető szövegrész ezúttal is alátámasztja az újraértel-

mezés szükségességét. A fenti szövegrészek azért is érdekesek számunkra, mert ilyenkor a fogalmazó a pontosságra törekvés ellenére háttérben marad, nincs nyoma annak, hogy a rögzítés során feloldaná ezeket a megértésbeli nehézséget.

3.2. A világos referensfolytonosság esetei

A követhető referensfolytonosság többféleképpen megvalósulhat, olykor a fogalmi értelemben vett sematikus koreferencia éppúgy informatív, részletező lehet, mint a fogalmi szójelentésen alapuló újraemlítés (ezek fajtáiról l. Tolcsvai Nagy 2001: 194–242). Egy tanúkihallgatás során többször is előfordulhat egy szituáció leírása, ez azonban különbözőképpen valósulhat meg. A következő esemény négy tanú beszámolójában szerepel, ebből három helyen (5., 6., 7. tanú) csak az epizód elején szerepel névvel a boszorkány, majd névmási anaforák vonatkoznak rá. Lássuk az egyik ilyen részletet: 1717: „A fatensnel volt *Szücs Anna* mikor a kutyáját ki kergettek es *fontis* a fatensnek mint egy hat szalatt, onnét *el menvin* nem tudgya a fatens hova” (Bosz. 1: 88). A választott részletben a *menvin* esetében nincs inflexió, de anélkül is azonosítható a cselekvés alanya, végig követhető tehát folytonosság. A negyedik említéskor a boszorkánysággal vádolt személy először referenciapontként működik, majd a folytatásban még kétszer teljes névvel szerepel: 1717: „Mikor a *Szücs Anna* kutyállját kergettik volna, látta afatens *Szücs Annat* a maga haza es ajtaja előtt állni, de nem vigyazván rea afatens onnan hova es merre ment volna *Szücs Anna* nem tudgya” (Bosz. 1: 89). A részletező újraemlítés a nagyon világos azonosítás érdekében történhet. A tanú is kifejtetten neveződik meg, ugyanakkor ez a megoldás indokoltabb: az inflexió megkülönböztető szerepét pótolhatták lexikai elemmel, hiszen az elhangzott egyes szám első személyű igealakokat harmadik személyre alakítva rögzítették. A boszorkánysággal vádolt személy esetében továbbra is kérdéses, hogy mennyire releváns ez a fajta egyértelműsége törekvés vagy nyomatékos újraemlítés. Az epizódban nincs sok szereplő, így az utolsó példában nem okozna fennakadást a névmási koreferenciával fenntartott folytonosság – ahogy a másik három esetben nem is okozott. Éppen ezért nem is egyértelmű, hogy az eltérő megoldások a tanúk vagy a fogalmazó szövegalkotási sajátosságait – vagy például a hivatalos személy objektív szemléletét – mutatják-e.

A történetmondás során egyes szereplők fontossá válhatnak, a figyelem előterébe kerülhetnek oly módon, hogy egy meghatározott jelölést kapnak. Az értelmező/magyarázó áljelzői viszony egyik funkciója lehet az ilyen típusú kiemelés. A következő példában a szóban forgó helyzet szokatlansága indokolhatja ezt a kapcsolódást: 1755: „Nem tagadom való, hogy valamint az ember szokott nyögni, ugy nyögött a *Turó mellyetis* Berczeli Judka a Kamarából ki hozván, [...]” (Bosz. 1: 316). Az időfolytonosság kapcsán már idéztem a következő példát, utalva arra, hogy az áljelzői alárendelés közvetetten jelöli az időbeli egymásra következést is olyankor, ha éppen egy már említett szereplő válik fontossá, ezúttal a tőle idézett információk miatt kerül a figyelem előterébe: 1709: „*Sziksza* Kovacs szenet egetven mennek *hozzája kiis* hasonlóképpen referalta mondvan” (Bosz. 1: 146). Ebben a részletben más

résztvevők hasonlóan jelennek meg egy felidézett párbeszéd előtt: 1709: „a mit *ket Vamossi Aszszony* cselekedte most a mezőben [...], *kikis* ide jöven hozzám kerdeztem micsoda Aszszonyok, azt *mondottak* a Vamosi Pinczekhez megjünk” (Bosz. 1: 146).

A referensfolytonosság kifejtett voltára látunk példát egy hosszabb szövegrészletben, ahol a boszorkánysággal vádolt személy a 13 említésből kilencszer teljes névvel azonosítva szerepel: 1716: „kérven egykor az fatenstül tersényi puskához való golyóbis öntő egy format *Jóczik Mihály* mely is rézbül vagion öntve, és tizenegy golyóbis (!) szokott önteni benne; tehát oda adta az fatens; és *Jóczik Mihály* el vivén maga házához, egykor csak hozza vissza az fatenshez *Jóczik Mihály*” (Bosz. 1: 212). Ebben a példában az öntőforma jellemzése ideiglenesen felfüggeszti a történetmondást, ugyanakkor feltűnő, hogy ebben a rövid részletben is három teljes neves újraemlítés vonatkozik a vádlottra. Ekkor az értelmezés túlbiztosításának nyomait láthatjuk. Ebben az egyébként nagyon hosszú tanúkihallgatásban (legalább 100 tanú vall hosszabban-rövidebben) több személyt vádoltak boszorkánysággal, s más részletező újraemlítésekkel találkozunk olyankor is, amikor nincs alanyváltás: 1716: „hogj a midőn bé ment vólna *Jótzikné* az *Farkas Panna* szőlejekének az bėjáró résén, ellenezvén *Farkas Panna* az *Jótzikné* ottan való bé járását, a midőn mondotta vólna *Farkas Panna Jótziknének*; nem engedem hogj ottan járj bé a szőlő résén *Jótzikné*; kire is felelt *Jótzikné Farkas Pannanak*: [idézet]” (Bosz. 1: 170); 1716: „történt egj alkalmatossággal, hogj *Jótzik Mihályné, Király Kata* annak idejen vitt vólna ételt az aratóinak az mezőre; othon hagjván *Jótzik Mihályné* az *Bodnár Imre* fiait” (Bosz. 1: 171); 1716: „Miskólcz Várossanak felső végiben maga szomszédtságában lakván *Mondokné*, edgikor Német Dorkóval öszve háborodván *Mondokné*, az *Utzán* akkor rútol boszorkányozták egymást” (Bosz. 1: 200); 1716: „Egykor a többi között a fatens fiához menvén *Mondokné unokája*, a midőn jadzottak vólna, mondotta *Mondokné unokája* tudniaillik az én nagj Anyám úgjomond *Mondokné tudniaillik* az én számban csak fát téssen keresztül, és az tyúkát csak úgy nyomattya meg velem, s mingjárt meg tojik, ezt szájabúl hallotta a fatens *Mondokné unokájának*” (Bosz. 1: 210). Túlbiztosító kifejtettség esetén következtethetünk arra, hogy a lejegyzőre jellemző szövegalkotási sajátosságról van szó, akár ily módon kiemelve a gyanús személyeket.

4. Felépítésbeli különbségek és említési tendenciák a boszorkányperekben

Ahogy a szövegtípus általános jellemzőiről szólva említettem, a boszorkányperek azon dokumentumai, amelyek az „előzetes tudományvétel” (Kállay 1985: 121) kategóriájába tartoznak, felépítésüket tekintve három csoportba oszthatók. Az alábbiakban ezzel a szemponttal kiegészítve tárgyalom a szereplők újraemlítésének eseteit.

A tanúkihallgatás tapasztalatait összegzően leíró szövegek egyik fajtájára jellemző, hogy a vádlott első, teljes névvel való említését a latin

szövegben találjuk a kivonat elején (például: *Catherina, Ursula Vak*), a magyar nyelvű részben pedig mint I. azaz *incattus, incatta* szerepel. Ebben a típusban is vannak természetesen eseti változatok. Az egyik lehetőség a gyakoribb újraemlítés: 1690: „Item ezen I. böchületes Szakály Gáspár, három heti gyermekét este felé a böcsübül ki ragadván, mellyen Szakály Gáspár igen megh indult, azért vissza tette az I a gyermeket, és mindgyárt betegségben esset három éjel nappal sirván a nyavala föl ütöttö, és abban az I által tett betegséghben meghis holt a gyermek” (Bosz. 2: 528). Máshol, a közös tudást kihasználva, csupa zéró + inflexió vonatkozik a boszorkányra: 1679: „Item a minémő betegeket *megh gyógyét*, azoknak egy izét az ördögnek *ajánlya*. In anno 1678 *fenegetödzvén* Haringh Györgyné ellen, *mondván*: Minthogy oly roszul füzetsz, megh hid hofi iobban megh rontlak az utan, a mint hogy ezis *maga nyelve* vallása. Item Ekmár Kristophot *megh rontvan* testében, ugy hogj hét egész hétig sem kezivel, sem lábával nem birt. Ugyan ezen Ekmár kertében sok számtalan köből bolhákat *csinált*. Item Mácsik János fiacskáját elanyira *el rontotta*, hogy megh köllött bele halny” (Bosz. 2: 527). A kivonatos jelleg miatt egyik megoldás sem okoz megértésszerű nehézséget; a szöveg célja nem a részletes történetmondás, hanem minél több vádpontként felhasználható történés összefoglalása.

A kérdőpontos tanúvallomásokot tekintve nagyobb változatosságot tapasztalhatunk. A hosszabb szövegeket tekintve láttunk már példát a részletezésre az előző pontban. Az ideiglenes azonosításbeli közvetettségek sem példátlanok: 1742: „[...] Nyededszeris *el jött* azon ejel zörgetni, de mivel a fátens feleségivel edjut, igen megh rettent, tudván hogy nem jo *macska* ligyen, nem mentek ki többül az szobából, de a *zörgetis* sokaigh tartott a konyhában. kárt ugyanem *okozot*, hanem a melly teknyő a csap elejbe volt buritva, azt mint egy három lipisnire *ferre vetette*, azzon kívül nimelley fábul, és cserebbül való edényeketis helekrül más hova *tett*” (Bosz. 2: 165). Ebben a részletben a tágabb szövegkörnyezet által egyértelművé válik a cselekvések alanya: Hegedüs Andrásné macska képében. A történet követéséhez szükséges újraemlítés azonban a továbbiakban egy magyarázó közbevetésben történik meg (*nem jó macska*), a hozzá köthető tevékenységek pedig egyszer dologszerűen, főnevesítve (*a zörgetés*), azt követően viszont ismét a cselekvőre összpontosítva, közvetlenül jelennek meg (*okozott, félre vetette*).

A referensfolytonosság vizsgálatának egyik aspektusában, a kisebb epizódokat érintő azonosításban nagy szerepe van a közvetlenül összevethető történetmondásoknak. Ha ugyanaz a mozzanat több szövegrészben is megjelenik – legyen az tanúvallomás, a vádpontok összefoglalója, vagy éppen a boszorkány beszámolója –, azok mintegy értelmezhetik egymást. Ez az értelmezés a kivonatok megértésekor is szükséges lehet, főként akkor, ha több vádlott is érintett az ügyben: 1709: „az mezőbem egj sereg csajkos ludhoz az előtt senkitül *nem lattatvan meg jelenven* csak hamar ismet mind ludastul *el tűnt*” (Bosz. 1: 153). Ez a szituáció megtalálható egy tanúvallomásban világos azonosítással: 1709: „senkit egj lelket sem latvan, egjczet csak eleikben *jelenek Toth Janosne*”

(Bosz. 1: 151). A két részlet mutatja, hogy a részletes tanúvallomás támpontként szolgálhatott az eljárás későbbi szakaszai számára.

A tanúvallomásokat tekintve a korábbi említések és a kérdőpontok elősegítik, hogy bizonyos információk aktiváltak maradjanak a feldolgozás során: 1716: „Tudgya nyilván *fatens* hogy Pap Mihály Leanyara *ment volt* és erüszakot *akart* tenni Leanyan de hogy semmit nem *vehetett* rajta, az után Eördögh képpében *rea járt*, és *kinzota* eötet” (Bosz. 1: 80). Ez a részlet ismét a fogalmazóhoz köthető megformálás miatt válik kétértelművé (hiszen a tanú is harmadik személyben van). A többi tanú vallomásában a boszorkánynak tartott személyt sokszor megneveződik, a példaként hozott részlet így szokatlanul számít ebben a szövegben. Azt mondhatjuk tehát, hogy egy szövegen belül sem feltétlenül érvényesülnek rendszerszerűen ugyanazok a megoldások.

A vádlott vallomásában is keveredhet a kifejtettség és a kifejtetlenség a szereplők azonosítása szempontjából. A megbetegített vagy más módon megkárosított személyek nem feltétlenül részletesen újraemlítve szerepelnek, hiszen a tanúvallomásokban, illetőleg a boszorkánynak szóló kérdésekben azonosítva vannak. A következő példában több tagmondat után neveződik meg a kérdésben azonosított személy: 1757: „A dolog így volt: a Pestis előtt cir. 2 Esztendővel *el hoztak* házamhoz Konyára betegen és dagattan kétszeris, de én *fel nem vállaltam*, hanem történt a dolog, hogy abban az időben egy Debretzeni Piarista Frater betegségben lévén engemet bé vittek annak orvoslására, és szinten akkor bé hozták újra hozzám Debretzenben *Csanádit* hogj orvosollyam” (Bosz. 1: 321–2). Bizonyos kérdések kapcsán viszont a kihallgatást végzők részletes említést várnak el. Ezek közé tartozik, hogy a boszorkánytársak közül ki volt jelen egy-egy vendégeskedés vagy rontás alkalmával, és hogy melyik cselekvés kihez köthető: 1758: „Azon Vendégségben jelen vóltak alább meg irt személyek, *Laszáne*, de meg hólt; *Kopasz Cseriné*, ez es itt a Városban lakik, *Vastag Ersok*, de az meg hólt. Az én Menyem *Topa Todornak Felesége, Fendrikné, Varróné* vólt Trombitas [...]” (Bosz. 1: 341). Ugyanebből a szövegből: „Mucsi Mihálynak Feleségét *Tarsaimmal edjűtt*, ugy mint *Katonánéval* és *Fendriknével*, rontottuk meg” és „Kádár János Gyermeketis én rontottam meg *Katonánéval, Selymes Sárával* együtt Nyári Napon” (Bosz. 1: 342–3). Az ilyen típusú részletező megnevezés a kihallgatás hitelességét igyekszik alátámasztani, emellett további vizsgáldásokhoz, perbe fogásokhoz teremthetett alapot.

5. Következtetések és záró gondolatok

A fenti rövid elemzésekben azt láthatjuk, hogy a referensfolytonosság többféle megformálással valósul meg a perszövegekben. Azt mutatták ugyanakkor a fenti részelemzések, hogy bizonyos tendenciák ebből az esetjellegű vizsgálatból is megállapíthatók, s a szereplők azonosíthatóságának kifejtett és kifejtetlen volta közötti fokozatiság is körvonalazható: implicit alanyváltások; részletező, követhető folytonosság; túlbiztosítás (1. 3. és 4. pont). A hipotézis tehát részben teljesül: a szereplői viszonyokat érintő értelemzavaró kifejtetlenség megjelenik egyes tanúvallomásokban, noha az ellenkezője sem példátlan. Annyi bizonyos,

hogy a szereplők újraemlítésének módjait tekintve változatosság tapasztalható a szövegekben: éppen ez a változatosság az, ami a szövegtípus jellemzője. Ezt támogatja egyrészt azoknak a külső körülményeknek a sokfélesége, amelyben tanúvallomások rögzülnek, másrészt az a tapasztalat, hogy a lejegyzésnek nincs egy teljesen egységesítő szabályzata. Ezzel összefüggésben, a többféleség érzékeltetésére választottam különböző időszakokból és megyékből származó dokumentumokat.

A referensfolytonosság skaláris jellege két általános szervezőelv folytonos keveredésére, összjátékára enged következtetni. Az első motiváció a szövegek gyakorlati jellegéből adódik. Ez a hitelességre (vagy a vádlott bűnösségének nyomatékosságára) és a későbbi befogadó szempontjából koherens szöveg megalkotására való törekvés. Ez a szervezőelv lehet felelős a részletező referensfolytonosságért. A kifejtő, követhető folytonosság grammatikai eszköze ilyenkor a fogalmi szójelentésen alapuló koreferencia (többszörösen névvel történő újraemlítés), illetőleg lehet ilyen funkciója a *ki is* típusú áljelzői mellékmondatnak is. Ugyanakkor az ilyen szövegek feldolgozásakor nem hagyható figyelmen kívül a tanú, a fogalmazó és a leendő befogadó kontextuális tudása. Ez részben a szituáció ismeretéből alakul ki, részben pedig a szövegszerű tapasztalatokból a kérdőpontok és/vagy a többi tanúvallomás figyelembevételével. A fogalmazók pedig építenek erre a közös tudásra, ezáltal éppen ellentétesen befolyásolva a szöveg szerveződését. Ez lehet felelős az implicit alanyváltásokért – ahogy azt láthattuk – akár a történetmondás azon pontjain is, ahol jelentősége van a cselekvő személyének. Ez a fajta kifejtetlenség azonban nem mindig a fogalmazóhoz köthető és nem feltétlenül a rögzítés következménye; lehet a természetes elbeszélés velejárója is (melyet azonban a lejegyző nem pontosít). Ez a tendencia nemcsak történeti szövegekben, hanem napjaink spontán társalgásaiban is tetten érhető. Az ilyen szövegek megértése során közvetlenül tapasztalható, hogy a kontextus nem előre adott és változatlan, hanem bizonyos összetevőit időnként szükséges újraértelmezni. Így ideiglenes is lehet a megértést nehezítő, olykor értelemzavaró jelöletlenség. Az implicit alanyváltás eddig tárgyalt példáiban egyaránt érvényesült a szituáció ismerete és a tágabb szöveggörnyezet szerepe. Érdekes azonban utalni arra is, hogy nem mindig értelmezhetők újra a szereplői viszonyok a (szövegszerű és szituációs) kontextus támogatásával, sőt az sem példátlan, hogy több tanúvallomás figyelembevétele nehezíti az azonosítást egy-egy nagyon összetett szituáció esetén (jelen dolgozatban a kérdéses szövegrészeket hosszúságuk miatt nem tárgyalom: Bosz. 1: 326–8, 330).

A világos, akár nyomatékos vagy objektíven pontos fogalmazásra való törekvés és a közös ismeretek kihasználása mint szervezőelvek természetesen más szövegtípusokban is jelentkezhettek egyszerre, nemcsak történeti szövegekben. Felidéződhetnek például Paul Grice társalgási maximákban megfogalmazott szociokulturális elvárásai és együttműködési alapelve, elsősorban a kellő mértékben informatív, a témához kapcsolódó és igaznak vélt hozzájárulás (funkcionális megközelítésben vö. Tátrai 2011: 110–2; idézve a

jelentés objektivista felfogása és a társalgási implikaturák kapcsán Levinson, Laurence Horn, valamint Németh T. Enikő munkáit). Ezek az elvek alkalmazhatók olyan keretben is, ahol a jelentés nem mentális objektum, hanem a közös és kölcsönös figyelemirányítás, valamint az ehhez kapcsolódó következtetési folyamatok eredményeként jön létre; ekkor már adaptív tevékenységről, egyezkedési műveletekről beszélhetünk (vö. Tátrai 2011: 112).

Történeti szövegek esetében közvetetten fogalmazhatók meg kommunikációs igények, elvárások. A perszövegekben a kérdőpontok alapján a sokféle tapasztalat elhangzik és rögzül, s ez a részletező megformálást támogatná. Hozzá kell tenni, hogy tulajdonképpen kétféle közös tudás jellemzi a tanúvallomásokat: a kihallgatást végző és az elhangzottakat majdan értékelő jogi személyek ismeretei inkább szituációs jellegűek; tanúk beszámolóinak feldolgozásával alakulnak ki. A tanúk tudása viszont a közösségben többé-kevésbé hosszú ideje fennálló állapotokra, vélekedésekre vonatkoznak, így tematikusabb jellegűek. A mai kompetenciából kiindulva tehát közel sem egyértelmű, hogy mely információk számítottak egy-egy tanú elbeszélésében szükségesnek vagy elégségesnek, hiszen gyakran a kérdőpontok is teljesen általánosan fogalmazódnak meg. Ezzel összefüggésben és a szövegek ismeretében kétfajta egyezkedés eredményéről beszélhetünk. Az egyik a rögzítés során történhet; ennek során a lejegyző tovább részletezheti, pontosíthatja az elhangzottakat. A nézőpontok (elsősorban az események láttatásának) összjátéka kapcsán pedig az a kérdés, hogy a lejegyző a tanú kiindulópontját helyezi-e előtérbe, vagy a saját – esetleg objektívebb – nézőpontját érvényesíti. Egyelőre nincsenek arra vonatkozó megállapítások, hogy a fogalmazók milyen mértékig alakíthattak az elhangzottakon a rögzítés során; a szövegekből pedig nem következtethetünk egységes gyakorlatra e téren. A fent vizsgált szövegekből tehát egyelőre nem állapítható meg, hogy valójában ki törekszik egyértelműsége, illetőleg mikor ki hagyatkozhat a közös ismeretekre. A szélsőségesebb megoldásokból óvatos következtetéseket vonhatunk le: az implicit alanyváltások esetében mintha háttérbe kerülne a lejegyző törekvése, legalábbis ilyenkor a közös ismeretek segítik a megértést; az alanyváltás nélküli teljes újraemlítés inkább a (túlzó) pontosság érdekében történhet. Ez a kérdéskör további kutatásokat igényel.

Noha a lejegyzők/fogalmazók személye és nyelvi háttere gyakran nem ismeretes, érdemes lenne az esetleg elkülöníthető lejegyzői gyakorlatok megoldásait összevetni, főként azzal kapcsolatban, hogy mennyire hagyatkozik egy-egy fogalmazó a szituáció ismeretére. Nem lenne továbbá haszontalan egy adott peres eljárás szövegét összevetni az azt megelőző tanúkihallgatások dokumentumaival (amennyiben mindkét típusú szöveg fennmaradt). A fent bemutatott változatosságban, sokféleségben valószínűleg több rendszerűséget lehet majd feltárni olyan szövegcsoportokban, amelyek például egy-egy vármegye gyakorlatát mutatják, vagy ahol azonosítható a fogalmazó személye, illetőleg az azonos időszakokban (néhány évet érintő időintervallumban) keletkezett dokumentumok vizsgálatával. Ugyanilyen összeállítású

korpuszon lesz érdemes vizsgálni az idő- és cselekményfolytonosság összjátékát is – a szinonim megoldásokat és a hosszabb történetmondásokat egyaránt figyelembe véve. Ezek a vizsgálatok természetesen külön esettanulmányok témái lehetnének.

Mivel a boszorkányperек témájukat, céljukat és felépítésüket tekintve kötött szövegeknek számítanak, az itt tapasztaltak csak közvetetten érvényesíthetők a 17–18. század egyéb műfajú szövegeire vonatkoztatva: elég csak arra utalni, hogy a kiindulópontok ilyen fajta összjátéka más szövegtípusokra kevéssé lehet jellemző. Általános kérdés, hogy a kései ómagyar nyelvemlékekre jellemző koherenciára való törekvés erre az időszakra mennyire érvényes, esetleg mennyire függ a szövegtípustól vagy a megcélzott befogadói rétegtől. Az sem egyértelmű, hogy jellemző-e más műfajokban az időnként a boszorkányperекben időnként megfigyelhető értelemzavaró kifejtetlenség a szereplők megnevezését tekintve. Az újraemlétek kifejtett vagy kifejtetlen volta, valamint a tömörítő vagy részletező szövegalkotás nagyban függ attól, hogy a szerző mennyire épít a befogadóval közös ismeretekre, például egy házastársi levelezésben. Az író célja és ezzel összefüggésben a szöveg témája szintén kihat a megformálásra, például egy letűnt viselkedési- és szokásrendszer megörökítése esetében. Az is fontos szempont lehet, hogy mennyire meghatározott formailag az adott szövegtípus, s hogy ezt a szerző mennyire tudja kezelni. Egy magasabb társadalmi státuszú személynek szánt levélben például a történetmondást különféle mentegetőző és egyéb udvariassági formulák szöhetik át, ezáltal jóval nehezebben követhetővé téve azt. A tematikus koherencia vizsgálata (beleértve az idő- és cselekményfolytonosság jelenségeit hosszabb összefüggő történetmondás esetén) tehát kiterjeszthető és kiterjesztendő a középmagyar kor más szövegeire, vagy akár a későbbi időszakok szövegtípusaira – szembesítve azokat a jelen esettanulmány megállapításaival.

Források

Bosz. 1–2. = *Magyarországi boszorkányperек 1529–1768*. Közreadja: Schram Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

MBF. 2. = *A magyarországi boszorkányság forrásai II.* Szerk.: Bessenyei József. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.

Hivatkozások

Bakonyi Dóra 2008. A tagmondatok kapcsolódási formái egy ómagyar kori szövegtípusban: a legendában. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd szerk. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 279–90.

Dömötör Adrienne 2003. Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* 99: 448–66.

Eckhardt Ferenc 1954. *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Gallasy Magdolna 1992. A főtéma jelzése. In: Kozocsa Sándor Géza – Laczkó Krisztina szerk. *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 91–6.
- Givón, Talmy 1990. *Syntax. A functional-typological introduction. Volume II*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Haader Lea 2004: Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–9.
- Herman József 2001. A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk. *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris Kiadó, Budapest, 389–407.
- Horváth László 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, Nyelvtudományi Értekezések 133. sz.
- Kállay István 1985. *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1995. Szöveggrammatika. In: Benkő Loránd főszerk., Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 759–834.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, New York.
- Lehmann, Christian 1988. Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, John – Thompson, Sandra A. (szerk.): *Clause Combining in Grammar and Discourse*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia, 181–225.
- Papp Zsuzsanna 1999. Vizsgálati szempontok és eredmények ómagyar kori emlékeink szöveggrammatikájában. In: Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. I.* JATE, Szeged, 143–51.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 380–6.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. Szövegtan. In: Kiefer Ferenc főszerk., *Magyar Nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 149–72.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Varga Mónica 2013. A határozói igenevek állítmányi szerepéről boszorkányperek szövegeiben. In: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina – Karácsony Fanni szerk. 2013. *Félúton 8. a nyolcadik Félúton konferencia (2012) kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 31–46. http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk12/feluton8_2012_03_p31-46_Varga.pdf

Varga Mónika 2014. A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkányperekben. *Magyar Nyelv* (Megjelenőben.)

Velcsov Mártonné 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvelmlékeinkben. *Magyar Nyelv* 77: 308–15.

Varga Mónika

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

queeniemoni@gmail.com